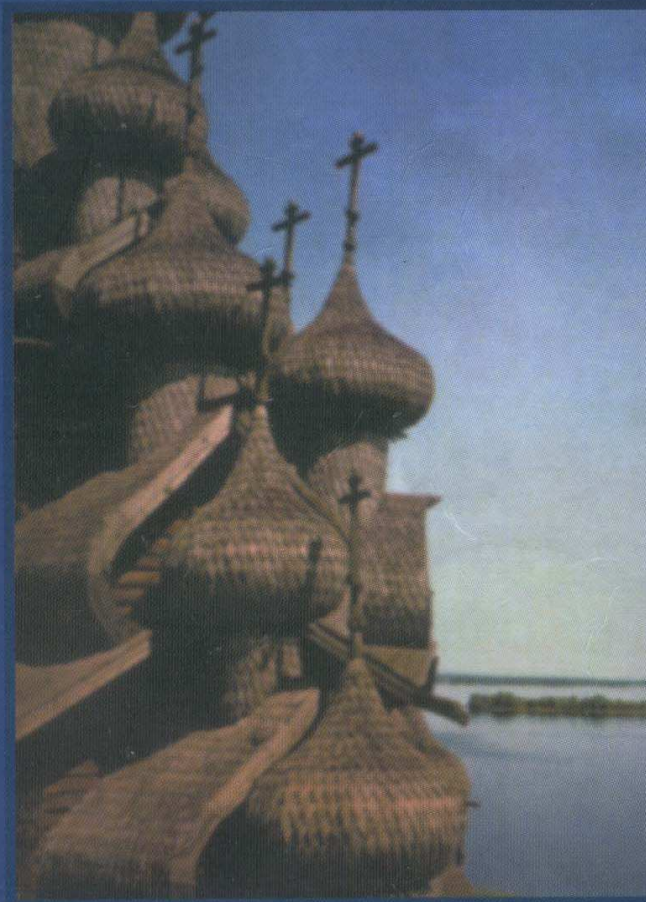

Иван Иљин

ПУТ ДУХОВНЕ
ОБНОВЕ

ЛОГОС

Библиотека
Руски боготражители

ЛОГОС

Наслов изворника:

Иван Ильин
ПУТЬ ДУХОВНОГО ОБНОВЛЕНИЯ
Белград, 1935

Уредник

ВЛАДИМИР МЕДЕНИЦА

ИВАН ИЉИН

**ПУТ ДУХОВНЕ
ОБНОВЕ**

Превео с руског
ДОБРИЛО АРАНИТОВИЋ

Београд, 2008

Та убиј ме, пут не видим траг
смо смели, а шта сад!...

Пушкин

ПРЕДГОВОР

Ова књига је написана за оне који траже, за оне који још "немају" али желе да "имају", желе - дубоко и искрено. Ова књига је написана за оне који сумњају; не за оне које разједа сумња и који, у суштини, заправо одричу сумњу, већ за оне који се питају, за оне са стваралачком сумњом која потиче из дубине срца. Таквом сумњом су у своје време сумњали Сократ, Блажени Августин и Декарт, и њихова сумња је нашла свој стваралачки преображај и довела их до *очигледности*.

Наше време ни у чему толико не оскудева *колко у духовној очигледности*. Јер "залутасмо" и "траг" нам се не види. Али траг који води духовној обнови и препороду треба наћи и могуће га је наћи. И ми ћемо га наћи.

На који начин?

На једини начин који је уопште дат човеку - *удубљивањем у себе*. Не у свој лични, чисто субјективни живот, у своја колебаљива, беспредметна "расположења", у испразну, свадљиву и депримирајућу рефлексiju. Већ у свој *надлични, предметно-садржајни, духовни посед*. Нека он буде мален, нека буде попут искре. Али, већ је у искри садржана снага искренности јер је искра прашка вечног, божанственог пламена...

Не може се сумњати "у све", поготово не у саму своју сумњу. То је већ смрт и труљење. Сумња, уколико постоји, доживљава се снажно и мучно, она је истинска, она је несумњива, она је *воља за истином рођена љубављу и жудњом за извесношћу*. Онај који сумња у Бога и истину, тај већ *воли* Бога и истину, и наћи ће их љубављу зато што их уопште и може наћи *само љубављу*. Таква сумња је - духовна, она *је већ живи дух*, и човеку који *тако* сумња духовно искуство је већ откривено и доступно.

Дакле, ова књига је написана за оне који сумњају, за оне у којима живи *оваква* сумња. Она покушава да им *укаже* на пут. Не да прође тај пут за њима или са њима, већ само да укаже. Човек може да иде једино сам, у свом унутарњем духовном искуству које ће га неизбежно **довести** до спољашњих **поступака**, јер се истинско и зрело духовно искуство увек изражава и завршава целовитим и стваралачким делима. Није могуће *ни* живети ни стварати "за друге". Живети и стварати свако мора *сам*. И то ће му тим пре и тим боље поћи за **руком уколико** буде дубље укоревен у своје *сопствено* одболовано и измољено духовно искуство...

Ова књига покушава *само да укаже на пут*. Она је скромна по својим задацима. Она ни по једном питању не каже све што

би се желело рећи и свако њено поглавље крије у себи целу студију, каткада не само једну; искусно и проницљиво око ће то одмах уочити. Овде је изложено само оно неопходно, она спасоносна нит, оно *без чега није могуће отпочети*, што у првом реду треба у себи довести до очигледности, до потпуне и дефинитивне, непоколебљиве и неусахле уверености; изложене су само оне основе духовности без којих није могуће отпочети ни саму борбу за отаџбину. То су прва, фундаментална питања, *питања постојања*. Није довољно прочитати "о њима", прочитавши - треба их *решавати* за себе. Она су овде истакнута као противтежа и отпор светској саблазни нашег времена. Ако их не будемо решавали снагом очигледности, не можемо се поуздати у своје снаге при сусрету са овом саблазну. Ову саблазан нам је донела наша епоха. Али "човек не треба да се жали на своје време: нема од тога никакве користи; време је лоше, па шта, човек зато и живи да га учини бољим... Започни! Једино ћеш тиме немогуће учинити могућим" (Карлајл).

Савремени свет проживљава дубоку кризу - религиозну, духовну и националну. Из тога је неопходно наћи излаз. Тај излаз свако од нас треба пре свега да нађе у самом себи; да га стваралачки изгради, да се увери и осведочи у његову истинитост. И тек тада га је могуће показати другима. Треба сам покушати бити нов. Обновљени људи, који су одолели саблазни, наћи ће један другог. Нашавши се, они ће исткати нову тканину духовног бића. То је једини пут. Другога нема.

Задатак моје књиге је да укаже на тај пут и учврсти његову истинитост.

Аутор
1932-1935.

Глава прва

О ВЕРИ

Скини најпре с очију ума твога veo којим је заслепљен.

Геофан Затворник

1. Сви ми верујемо

Постоји код нас поприлично распрострањено гледиште да људи, тобоже, могу да проживе живот без било какве вере и да је "образовање", особито "научно образовање", неспојиво с вером. Образован човек, мисле људи, не може да верује: он сувише много "зна" и оно "најсуштаственије" он је већ "схватио"; тако, на пример, он зна да се све дешава по законима природе и да ће ти закони природе пре или касније бити проучени; шта ће му онда још и веровање? Суштина културе и прогреса своди се на следеће: просвећеност напредује а вера заостаје и ишчезава. Према томе, веровати могу само они које још није дотакла просвећеност, али ће доћи време када ће се и они просветити и престати да верују јер, у суштини, свака вера није ништа друго до сујеверје. Дакле, будућност припада просвећеном безверју и безбожничтву.

Онај који жели да јасно и тачно уочи оно што се збива, а нарочито да схвати и превлада духовну кризу коју доживљавамо, мора да се, у првом реду, дубоко замисли над овим гледиштем и да га критички размотри јер оно скрива у себи не један фатални неспоразум или заблуду.

Несумњиво, постоји не мало људи који не верују у Бога. Али то нипошто не значи да они ни у шта не верују и да их стога можемо сврстати у људе који живе без икакве вере. Јер, можда они не верују у Бога, али верују у нешто друго... У шта заправо? У нешто што они прихватају као главно и суштинско у животу, што је доиста за њих оно најважније, оно над чиме стрепе и чему служе, што представља предмет њихових жеља и тежњи. Такав однос и јесте однос вере, и ко такав предмет поседује, он и верује у њега.

Тиме смо разоткрили први неспоразум, прву предрасуду: људи обично мисле да "верују" - управо у оно што "сматрају истинитим". У ствари то није тако: вера је нешто знатно више, креативније и животније. Сви ми сматрамо "истинитим" таблицу множења, геометријске теореме, хемијске формуле, географске

податке, утврђене историјске чињенице, законе логике; ми смо потуно уверени у то да су они тачни и да можемо мирно да се користимо овим истинама и да их примењујемо у животу. Ми то и чинимо, и чинимо то поуздано и успешно: рачунамо, путујемо, градимо, посматрамо природу, расправљамо, доказујемо, правимо и примењујемо лекове итд. И шта се дешава? Све се уклапа, успева, потврђује. Оно што смо у теорији признали за истину, показује се и у пракси као тачно и исправно. И ми све то знамо и у складу с тим живимо и радимо. Али о вери овде још нема ни речи...

"Веровати", то је знатно више него "сматрати истинитим".

Тако стоји ствар и у теорији и у пракси. Постоје хладне истине према којима се и ми односимо хладно; ми их констатујемо или се њима користимо равнодушно или, највише, с извесним "уважавајућим интересом". Дознајемо за њих и уважавамо их, али их не доживљавамо дубином наше душе, потврђујемо их или пристајемо да се "ослонимо" на њих теоријски и практично, нипошто се не одазивајући срцем на њих. Оне нам пружају извесну увереност само у секундарним стварима, али не и у главним и најважнијим питањима нашег живота. Оне нам светле попут уличних фењера без којих би нам било и незгодно и непријатно, али не загревају нити распаљују нашу душу. Хиљаду пута пролазимо мимо њих или их примамо к знању или се чак користимо њима, али далеко од тога да ће због њих моћни и стваралачки извори наше душе били стављени у покрет, напротив - тамо све остаје равнодушно, ђутљиво и без одјека. Ко би од нас почео да "верује" у класификацију хемијских елемената коју је открио Менделеев, у логаритамске таблице, у хронолошки преглед догађаја XIX века, у планинску карту Европе или Азије? Чак и онај који посумња у ове "законе" или "истине", и почне да их критикује или оповргава - није се поколебао у вери већ само у сазнајној убеђености.

О вери је допуштено говорити само тамо где се истина доживљава дубином наше душе, где се на њу одазивају моћни и стваралачки извори нашег духа, где говори срце а на његов глас се одазива и остало човеково биће, где се скида печат управо с *кладенца* наше душе тако да потекну његове воде и улију се у живот.

Човек верује у оно што доживљава и осећа као *најважније* у свом животу. Реци ми шта је за тебе најважније у животу па ћу ти рећи у шта верујеш. Твоја душа се приљубљује уз оно у шта верујеш и чиме такорећи дишеш и живиш; ти *желиш* предмет своје вере, ти га тражиш, он постаје извор твоје *радости* и остаје то чак и онда када ти недостаје. Овде пребивају твоја осећања и твоја уобразиља. Једном речју, овде је *стварни* центар твога живота: ту је твоја љубав, твоја служба, ту ти идеш на жртву.

Овде је твоје благо, а где је благо твоје, тамо је и срце твоје - тамо је и *вера* твоја.

Дакле, ма колико га тражили, нећемо наћи човека који *не би веровао* у нешто. Што се будемо дубље загледали у људску душу, тим пре ћемо се уверити да човек без вере уопште не може да живи зато што вера није ништа друго до *главна и водећа човекова тежња која одређује његов живот, његова гледишта, његова стремљења и поступке*.

Истина, није увек лако утврдити чему се приклања и чему тежи овај или онај човек... Другим речима: над чиме бди његова душа, где се она распламсава, шта је за њега изнад свега, у чему је благо његовог живота, где је он у стању да жртвује? Може бити да он то ни сам не зна или да, очигледно, у свом животу "није веровао ни у шта", да се према свему отворено односно равнодушно, млако, као да је протаворио цео свој живот немајући никаквог стварног центра, не допуштајући да га било шта понесе; нигде његова душа није водила интензиван живот, није имао никаквог блага, ничему није служио нити се жртвовао. Међутим, животна запажања приморавају нас да констатујемо да су такви људи, такве равнодушне, "проблематичне" природе, обично људи с *успаваном вером*. Док над водама живота царује затишје, чини се да њихова душа пребива у тихом дремежу: млитаво обешена једра, таласићи свакодневног живота пролазе мимо њих без циља и смисла, нема ни воље, ни извршења, ни судбине. Али *животна бура* може да измени целу ову слику. Потресена, узбуркана, можда и рањена душа буди се из сна, прикупља снаге, разликује значајно од споредног, прихвата оно најдрагоценије и свето, врши свој избор, следи одлука за одлуком, поступа за поступком - и животна лађа, руковођена вером, плови пуним једрима. И ако се у том тренутку живота пажљиво загледамо у човека, увек ћемо открити да је процес унутарњег избора већ одавно извршен - али у дубини скривеној од очију и као са извесном успореношћу. Негде тамо, у тајанственој тишини, већ се указало "копно посред воде" и "светлост" се одвојила од "таме"... Али наступио је час страдања и разлегао се глас велике невоље, и шта? - И све се збило и сазрело у најкраћем могућем времену, као да је оно само чекало тај час и тај глас. Можда би се могло рећи: застава се већ вијорила - али је свуда владао мрак и она се није видела; и исповест се већ збила - али је пребивала у ћутању; и избор је већ био извршен, и пут је већ био унапред одређен - преостало је само да се крене тим путем...

Живети на свету - значи *бирати и тежити*; ко бира и тежи тај *служи* некој *вредности* у коју верује. Сви људи верују: и образовани и необразовани, и паметни и глупи, и јаки и слаби. Једни су свесни да верују, други верују а да тога нису ни свесни.

Неки знају и то да *верују* и то *у шта верују*, а можда ни једанпут у животу нису поразмислили о томе у шта заправо они верују и имају ли било какве *основе* за ту веру. Али вера увек остаје *примарна снага човековог живота*, потпуно независно од тога да ли су је људи свесни или не. Човеку је дата могућност да страхује за своју веру, да је прима, учвршћује, чисти и продубљује, да је такорећи гради и да на њеној основи изграђује свој поглед на свет и свој карактер, да формира њен садржај у виду догми и симбола вере и да на тој основи гради цркве и богослужење, да је претвори у свеобухватајућу целокупност живота и смрти. Међутим, човек има и другу могућност: да занемари своју веру, да је препусти случају, испуни предрасудама и сујеверјем, претвори у слепи и рушилачки фанатизам или јој пак додели само један кутак своје душе и то онај најкукавнији и најлицемернији. Човек може да залута у својој вери и да крене лажним путевима, он може да се разочара у своју ранију веру и да је напусти; још горе, он може да изда своју веру из рачуна и да је "прода". Али постоји једно чега је човек лишен, што није у стању да уради, а то је - *да живи без вере*.

2. Вера у живот

Ко то једанпут схвати и поразмисли о томе, тај ће престати да дели људе на оне који живе "с вером" и оне који живе "без вере" или, у сваком случају, престаће да тој условној и нетачној подели придаје ранији значај и, захваљујући томе, избавиће се од многих фиктивних проблема и низа непотребних парадокса. Напротив, поставиће ново и изузетно поучно питање: у шта заправо верују такозвани "атеисти"? И ако је самог себе досад убрајао у "атеисте", "нерелигиозне" или "безбожнике" - у шта је он, и поред тога, *ипак веровао*? Зато што се показује да је он сам ипак у нешто веровао; то је. већ утврђено. Верују сви: и млаки "слободоумник" и милитантни безбожник и ватрени материјалиста; верују и социјалисти и комунисти и прогонитељи хришћанства... И што одлучније ови "непријатељи вере" нападају, што су њихове хајке и прогони суровији, то постаје јасније да они имају у виду нешто што сматрају "најзначајнијим" и "најважнијим"; они уображавају да тобоже поседују најзначајнију и најдрагоценију истину уз коју су прионули душом и срцем. Они себе сматрају "атеистима"? Они себе проглашавају "безбожницима"? Па нека им буде. Они тиме једино желе да нагласе да не припадају никаквој одређеној вероисповести осим... сопственој, коју усвајају они сами; да не припадају никаквој црквеној заједници осим... својој властитој заједници, коју не желе да назову "црквом" (означавајући је као "партију", или као "ред", или као "међународно друштво")... Да, они не верују у Бога, али то значи да они *верују не у Бога већ у нешто друго*. Они кри-

тикују или благе веру уопште... Тиме они, као прави *фанатици своје вере*, прокламују да сматрају само *своју веру основаном*, једино истинитом и једино допуштеном; све остале вере и вероисповести сврставају у "глупе предрасуде" или "штетна сујеверја". Они уображавају да тобоже само они поседују ону спасилачку реч, ону непогрешиву истину која ослобађа и оплођује човекове пожељне, творачке снаге; као да је само њима познато оно начело, онај принцип који исправно разликује "главно" од "споредног", "добро" од "злог", који човеку указује на *истински циљ* његовог живота и *истински пут* који га води том циљу. Они - верују и уображавају да тобоже поседују истинску и једино исправну веру. Ко је читао писанија милитантних безбожника и пажљиво посматрао њихов рушилачки рад, не може а да се не сложи да ова карактеристика одговара стварности.

Али, у шта заправо верују они који *не верују у Бога* и који отуда себе сматрају "атеистима" уопште или "безбожницима"? Они верују у најразличитије *небожанствене* силе и околности.

Већина верује, очигледно, у *уживања*, нарочито у *чулна уживања*, у све што њима води или је с њима повезано; то је за њих - оно најважније у животу, то је њихов циљ, њихов пут, томе они служе, тога ради жртвују све остало; ту је њихов критеријум по коме раздвајају "добро" од "рђавог", ту је њихово "благо" и њихово срце. Постоје људи који то признају и отворено заговарају: "ја хоћу земаљску срећу, уживање и спокојство јер је то најважније у животу" (хедонизам); "ја у животу тражим новац и власт" (мамонизам); "оно најважније састоји се у томе да сви људи обављају подједнак рад и имају подједнака права јер тек тада могу подједнако да уживају у животу, да буду подједнако срећни" (социјализам); "цела ствар се састоји у томе да се одважно загосподари земаљским добрима и неограничено ужива у њима" (большевизам); "најважније је да се масама пружи сва добра и удобности и зато од њих треба све одузети (свеопшта пролетаризација) и потчинити их монополистичком послодавцу" (свеопште привредно и политичко поробљавање, комунизам) итд.

Међутим, напоредо са овим токовима постоји не мало људи који јавно не прокламују своју веру и не изјашњавају се о томе у чему се она заправо састоји: једни напросто избегавају да се дотичу ових питања, други се скромно позивају на своју унутарњу несигурност, трећи се позивају на теорију према којој човек уопште не може да има било какво "поуздано знање" (агностицизам); једни се позивају на своје неотуђиво право да остану "индиферентни" и на своју обавезу да се односе трпељиво према туђем веровању; други се повлаче у сферу проблематичног "слободоумља"... Они су у извесном смислу у праву: веровати се може само искрено и слободно, а слобода захтева верску

толеранцију, човек се не може принудити на било коју веру и нико није обавезан да јавно говори људима у шта заправо верује и како верује... Али привидна "индиферентност" и јавно прећуткивање, истинска скромност и подруглива мистификација - не ослобађају човека од *неминовности веровања*. Немогуће је да човек нема одређени животни циљ и животну вредност у које верује и којима служи. Међутим, психолошки се може разумети да постоје људи код којих је "највиша" и "најзначајнија" животна вредност таква да је за њих погодније да о њој не говоре и да је прећуткују до краја. Јер ћутање ствара некакву загонетну таму у којој је много тога нераспознатљиво и много тога може остати скривено... И није увек лако утврдити ко ћути због истинске религиозне скромности, а ко из мудре и лукаве прорачунатости...

Кад би нам једанпут пошло за руком да сва људска срца без изузетка осветлимо тајанственим зраком светлости, тако да се у свима њима испољи и јавно разоткрије *главна вредност живота, која представља предмет вере*, сасвим је могуће да бисмо се напросто ужаснули... Зато што би се по свој прилици показало да већина људи верује у нешто што не само да им не обећава ни добро ни спасење, већ их директно води у пропаст. Људи веома често живе и верују у заслепљености и беспомоћности, не знају нити претпостављају да човек мора да *изграђује своју веру*, а не да је пушта да расте попут пољске траве, и услед тога веома често верују, тј. приљубљују се не само својим "веродостојним" мњењем већ и срцем, вољом и делима, служењем и пожртвовањем, за такве садржаје ради којих ни служење ни жртвовање уистину *немају никаквог смисла*...

То је кључ савремене духовне кризе која је захватила целокупан људски род. И овладавши овим кључем и појмивши шта се збива у свету, не можемо а да се не зачудимо томе што савремено човечанство, уопште узев, живи тако добро, и *сувише* добро, у поређењу са невољама и патњама које могу настати из ове кризе...

Постоји одређени духовни закон који господари људским животом. Према том закону *човек постепено постаје истовестан с оним у шта верује*. Што је јача и чистија његова вера, тиме се разговетније и убедљивије манифестује овај закон. То није тешко разумети: душа је фасцинирана оним у шта верује и постаје зачарана; тај садржај почиње да господари у њој и да на неки начин апсорбује њене снаге и испуњава њен обим. Верујући у нешто, човек непрестано тражи тај предмет, даје му предност, бави се њиме јавно и тајно; човек замишља тај предмет, ступа с њим у најчвршће односе, жели га; тај предмет осваја и окупира његову пажњу, његову концентрацију, његове душевне снаге. То би се могло изразити овако: човек непрестано (час свесно, час несвесно) *медитира* о предмету у који верује, тј. усредсређује

се на њега свим својим душевним моћима. Услед тога, *душа се уживљава у тај предмет, а сам предмет у који она верује продира у њу до дна*. Настаје својеврсни непатворени живи *идентитет*: душа и предмет ступају у посебно *јединство*, образују *ново живо јединство*. И тада видимо како у очима човека сјаји и светлуца предмет његове вере; оно у шта верујеш стеже трепетом твоје срце, напреже твоје мишиће, усмерава твоје кораке, продира у речи и остварује се у поступцима...

Тако је увек било. Ако човек верује само у чулна уживања, прихватајући *их* за нешто најважније у животу, волећи *их*, служећи *им* и предајући *им* се - он се сам постепено претвара у чулно биће, у тражитеља земаљских задовољстава, у сладострасну животињу, и то ће се испољавати на његовом лицу, у начину ходања, светлеће из његових очију и управљати његовим поступцима. Ако човек верује у новац и власт, онда његова душа постепено усахњује у халапљивој прождрљивости, у хладној жудњи за влашћу, и искусни посматрач ће све то уочити у његовом погледу, у његовом говору и неће погрешити очекујући од њега одговарајуће поступке. Ако поверује у класну борбу и завидљиву једнакост, онда ће он убрзо постати професионални завидљивац и мрзитељ и у његовом ће погледу доћи до изражаја окорела злоба, а у поступцима - политичка озлојеђеност итд.

Међутим, поменути закон се манифестује и на путевима добра, али с том разликом што човек неће веровати (верити), већ ће *веровати* (веровати), и то даје његовој вери посебну снагу и дубину.

Занимљиво је да руски језик придаје идеји "вере" два различита значења: прво повезује веру с потребом да се верује (верити), а друго - са способношћу да се *верује* (веровати).

Сви људи, свесно или несвесно, злобно или добродушно, *"верују"* (верити). Али ни издалека *не верују сви* јер веровање претпоставља човекову способност да се душом (срцем, вољом и делима) приљуби уз оно што уистину заслужује веру, што се људима даје у духовном искуству, што им открива некакав "пут ка спасењу".¹ У карте, у снове, у гатање, у астролошке хороскопе - *"верују"* (верити), али у Бога и у све божанско - истински *верују*.² У сујеверја *"верују"* - верују услед страха и плаше се од своје вере, и што се више плаше, тим јаче верују, и обрнуто. Али у оно што уистину јест (што није "узалуд", забадава) - *верују*, и

¹ В. изванредан рад Теофана Затворника под истоветним насловом.

² Терминологија допушта овакву употребу речи: може се имати "вера" (верити) и у више: - "ја верујем у Бога", "ја не верујем у бесмртност душе", али се у "ниже" не може "веровати" (веровати). Не може се рећи: "ја верујем у карте" или "ја верујем у рђаве ствари". На исти начин: у моћног човека, вођу "верују" (верят) а не "верују" (веровати).

од те верујуће вере стичу спокојство, престају да се плаше. Људи који "верују" (верит) најчешће немају један, заједнички духовни предмет и зато их вера *разједињује*, не оформљујући ни религију ни цркву. Али верујући (вероват) људи имају јединствен и свима заједнички духовни Предмет; они ступају у стваралачко јединство с Њим и преко њега се међусобно уједињују; настаје религија и црква.

Важно је истаћи да се обе ове нијансе, изложене у глаголском облику, сливају и такорећи ишчезавају у именици "вера". Вера живи и у ономе ко "верује" (верит) и у ономе ко верује (вероват). Она код обојице изражава склоност душе да у нечему види оно што је од животне важности и чиме се они руководе и за шта везују своје поверење и дивљење. Али та приврженост душе уздиже човека на праву висину само онда када налази за себе узвишен и достојан предмет.³

И док се закон "*поистовећења кроз веру*" манифестује већ на најнижим ступњевима живота и вере, истинску снагу и пуноћу постиже управо код *верујућих* људи.

Ако човек верује у Бога или у божанско начело које се манифестује у земаљским појавама и збивањима, онда божански садржај постаје за њега центар живота, стање које је увек присутно у души, и у созерцавању и у поступцима, у нечему што је најзначајније и најважније, што је вољено, тражено и жељено. *Сагледати* с очигледношћу оно што је *боље* а не пожелети да се оно и *оствари*, скоро је немогуће човеку, али је исто тако немогуће *остварити* то боље а сам при том не постати бољи него пре. Веровати у Бога значи тежити за созерцањем Његовим, молитвено "медитирати" о Њему, тежити ка остварењу Његове воље и Његовог закона; од тога расте и јача божански огањ у самом човеку, он очишћује његову душу и прожима његове поступке. На највишим ступњевима таквог живота настаје оно живо и тајанствено сједињење између човека и Бога, о коме је тако надахнуто и видовито писао Макарије Велики, карактеришући га као унутарње "срастање" или "саставарање" ("хра-ац") од кога душа постаје "сва светлост, сва - око, сва - радост, сва - усхићење, сва - љубав, сва - милосрђе, сва - благост и доброта..."⁴ Природно је што се од таквог препорода душе мења и спољашњи изглед човека, о чему он може да не зна ништа али што је другим људима тешко да не приметите.⁵

Разлику између човека који "верује" (верящим) и који "*верује*" (верующим) задржаћемо и у даљем излагању.

³ Упор. Код ап. Павла: "А ко се сједини с господом, један је дух с Њиме" (1. Кор. 6,17).

⁴ Упор. Библију, Излазак, Гл. 34, стих 29-30: силазећи са горе Синајске "Мојсије не знајаше да му кожа на лицу поста свијетла докле

Испосник, који свој живот проводи у "богомислију" и "бо-годелању" (Θεολογισ), према изразу Макарија Великог), поприма истинску богоозареност у души и њеном телесном испољавању. Слично томе и душа истинског уметника постаје хармонична, распевана, одмерена, префињено контемплативна, и само његово лице може постати лик. Тако се ватрено срце родољуба корени у духу, моћи и слави његове отаџбине. А онај ко се бави црном магијом и медитира о сатани неосетно и по лику и по гласу и сам постаје ђаволик...

Свако живи оним у шта верује, и обрнуто: реци ми шта је то због чега живиш и шта је за тебе најважније, па ћу ти рећи у шта верујеш или не верујеш. Јер човек није ништа друго до жива целокупност онога због чега живи и шта остварује, зато што он *то воли и у то верује*. А ево зашто: "По плодовима њиховим познаћете их" (Мт 7,16 и 20).

3. Није све достојно вере

Тако се открива жива снага вере - и као добра и као рђава, и као мудра и као неразумна, и као полетна и као улагивачка. Чим се оформи вера у нешто одређено и чим уобличи и захвати душу, она постаје *примарна, водећа снага у човековом животу*. Узалудно би било доносити "чврсту одлуку" - да се ни у шта не верује. То би могло довести једино до самообмане, зато што ће човек ипак веровати и само ће узалуд сугерисати себи да он "одлучно" не верује ни у шта, или ће пак условно схватати веру као веру у Божанствено и забраниће себи управо ту благу, мудру и полетну веру, поткопаваће је и кварити у себи, и само се због тога душом приљубити уз нешто богопротивно, рђаво и погибелно.

Уистину није свеједно у шта људи верују и у много тога у шта људи верују не треба веровати јер од тога ништа неће испасти осим штете и пропасти. Вера указује човеку његов *животни пут*, она одређује његов *однос према себи, према људима, према природи* и свему што је *свето* у животу човека. Отуда уопште није свеједно да ли човек верује у банално, оно што раздваја, наказно, заглибљујући се услед тога у животињство и злобу, или верује у духовно вредно, сједињавајуће и лепо, захваљујући чему лебди попут анђела у благом и мудрој служењу. Ето зашто треба утврдити да није све без изузетка достојно вере.

Али шта заправо заслужује веру? У шта вреди веровати? Постоји ли овде било какав поуздан и уверљив критеријум?

Ево одговора. *Вреди живети само за оно и вреди веровати само у оно због чега и ради чега се вреди борити и умрети*: јер

говораше с њим. И видје Арон и сви синови Израилеви Мојсија, а то му се свијетли кожа на лицу, и не смјеше приступити к Њему".

смрт је истински и највиши критеријум свих животних садржаја. Довољно је само применити овај критеријум, са свом потребном озбиљношћу и у свом његовом дубоком значењу, и осветлити њиме било који животни садржај - и његова истинитост и убедљивост ће се открити пред нашим очима.

Смрт пред нас поставља питање о оном најважнијем, о основама нашег земаљског постојања, о личном животу у његовој целини. Смрт је она сила која прекида бујицу свакидашњих околности и утисака и изводи човека на њу; она нас ставља пред основно питање: "Због чега живиш? У шта верујеш? Чему служиш? У чему је смисао твог живота? Да ли је твој избор прави или досад чак ниси ни стигао да направиш било какав избор? Вреди ли да живиш онако како живиш и да верујеш у оно у шта верујеш? Ако вреди, онда за то вреди борити се и умрети! Јер оно због чега не вреди умрети, није достојно ни живота ни вере!"

То се показује и потврђује чак и у најобичнијим, свакодневним животним условима: онај ко живи за властито задовољство или лично уживање и не верује ни у шта друго - тај види у свему (у стварима, у богатству, у људима, у својој држави) само средство или оруђе, и низашта се не везује апсолутном везом, на живот и смрт; он нема зашто да се бори до краја, за њега је бесмислено ризиковати у тој борби свој живот, стога ће он, када се појави смртна опасност, мислити само на себе и на спасавање свог живота по било коју цену. Он ће све напустити и свега се одрећи процењујући да ће, ако сачува живот, сачувати и могућност нових уживања у будућности, а ако изгуби живот, онда ће изгубити и сва могућа земаљска уживања. И поставши, неочекивано и за самога себе, дезертер свог животног пута, он ће се, можда, по први пут запитати: "Да ли је вредело да живим за оно за шта сам досад живео, ако сам га се тако лако одрекао без борбе? Нисам ли служио некаквим идолима којима није вредело служити?"

Тако стоји ствар са свим људима који у животу не виде ништа осим земаљског, чулног, и немају у виду оно главно, опште и духовно; чим пред њих ступи питање о оном битном и властита смрт бане на врата, они напуштају све и спасавају свој живот, за њих нема смисла борити се за било какву земаљску појединост јер им се лични живот чини драгоценијим од било ког посебног (земаљског и чулног) животног садржаја. Али ако они започну борбу и воде је на смрт говорећи: "Боље је и не живети него изгубити очински дом, породицу или слободу" - онда то значи да је с тим добрима код њих био повезан извесни виши смисао и значај, и да се овде код њих ствар није сводила на лична уживања. Може се разумети да човек положи свој живот у борби за своје право, за слободу, за веру, за отаџбину, за храмове, за свој народ, али дати живот за лична задовољства - једноставно *не вреди*.

То уочавамо свуда где су људи сачували бар мало осећања за виши смисао живота и за истинско значење вере: тамо они доживљавају смртну опасност ма откуда она претила - било да је у питању болест, или рат, или земљотрес, или политички терор, или било каква друга катастрофа - као зов, као буђење, као потребу да се опамете, или, чак, као почетак дубоке животне обнове. И једино тамо где је ово осећање за виши смисао живота и истинско значење вере сасвим пресахло и ишчезло, где је душа упала у потпуно религиозно слепило и јаловост - једино тамо човек може, пред лицем некакве опасности или несреће, проклету свој живот, и од несреће која га је задесила потражити спасење у смрти. Такви људи живе сав свој живот тако као да су за њих постојале само две могућности: *уживање* или *смрт*. Уживање одређује и исцрпљује смисао њиховог живота и садржај њихове вере, али управо стога њихова смрт остаје исто тако бесмислена колико је био бесмислен и цео њихов живот.

Реци ми ради чега би желео да даш свој живот и ја ћу ти рећи у шта верујеш. Јер вера ставља свакога од нас пред највећу вредност живота, пред последње питање постојања, пред наше постојање у целини: *када смрт запитује душу, онда душа одговара вером*. Вернику је својствено да се чврсто држи своје вере - и у животу и пред лицем смрти, али управо пред лицем смрти он мора да запита самог себе: да ли је, заиста, вредело живети за оно за шта сам досад живео, да ли је била искрена и чврста моја вера?

Ето зашто свако од нас мора самог себе да запита: вреди ли дати живот за оно у шта верујем? Има ли смисла умрети за то? Да ли ће моја смрт послужити за неку вишу и општу ствар која ће осмислити мој живот и осветлати моју смрт, која ће ме узнети изнад мене самога и која ће моје снаге и моје sluжење уплести у божанствену тканину свемира? Ако да, онда ја верујем у нешто *уистину свето* у шта вреди веровати, за шта вреди борити се и умрети. Ако *не*, онда се ја очигледно варам у својој вери и верујем у нешто безвредно; тада је неопходно да преиспитавам своју веру и свој живот до самог дна, и да их обновим тако да моја вера буде вредна борбе на смрт, а живот поприми смисао који се не исцрпљује смрћу.

И још је свако од нас дужан да запита самог себе: да ли сам у стању, да ли сам спреман да умрем за оно у шта верујем? Ако да, онда је моја вера снажна, дубока и делатна. А ако не, онда је снага моје вере мала, а мала је можда баш зато што се приљубила уз оно садашње. Јер уистину - пламен вере се појачава од додира са истински светим и постаје неугасив услед сједињења са истински божанственим; тај пламен истинске вере, премда живи у личној души човека, нема свој извор само у њој...

Све ово што смо рекли могло би се објаснити овако: човек не може да живи без вере, али он може имати слабу и рђаву

веру, јер ни издалека сваки животни садржај не заслужује веру. Слепо је и неразборито приљубити се уз чисто земаљске околности, тј. чулно-појединачне ствари као такве, претварати их у истински центар свог живота, прихватити их као нешто најдраже и најважније, клањати им се као највишој вредности, видети у њима највиши циљ живота, служити им и жртвовати због њих све остало. Из тога могу да настану само унутарње противуречности, издаја и будалаштина. Таква вера понижава самог верника јер га претвара у случајног слугу случајности, у нешто небитно, у некакво биће са две димензије (јер остају две димензије, *тело* и *душа*, следе за *дух* и одвојене од њега). Таква вера поткопава своју сопствену снагу и свој сопствени смисао; она од самог почетка одише неискреношћу и издајством и ишчезава са првим смртним дахом. Дакако, човеку је остављено да верује у све што жели, и у оно бесмислено, штетно и погубно, и зато није тешко наћи људе који у стварности верују у сличне ствари - у сујеверна знамења (бесмислено), у исцелитељску моћ шарлатана (штетно), у култивисање мрачних, сатанских моћи душе (погубно). Али човеку није дата могућност да из бесмислице или било ког порока створи *-религију и цркву*. Религија и црква су могуће само ако су присутни посебни услови, заправо: *дубоко и искрено осећање и снажна, стваралачка вера*, а то је дато само *здравом духу*, и, даље, потребни су такав *садржај вере* и такав *њен ниво*, који би били слободни од *погубног утицаја*, од духовних бесмислица и зачетака унутарње издаје.

Међутим, у свим случајевима и на свим животним путевима *човек живи и умире тако што или вуче земаљске окове своје вере или бива ношен њеним духовним крилима...*

4. Знање вере

Постоји данас још једна предрасуда у погледу вере, према којој је "знање" нешто поуздано, што се може доказати, истинито, док "вера", у крајњој инстанци, није ништа више од "сујеверја" (тј. вера је некорисна, узалудна и непотребна). Доказано и утемељено се не прихвата на веру, оно се спознаје и зна, оно је предмет промишљања. Веровати се може само у оно што се не заснива, па је стога оно *неутемељено*, у оно што се не доказује, па стога нема у себи *ничега поузданог*. Стога се овде једино и може "веровати" (верити) или веровати (веровати).

С те тачке гледишта многи од наших савременика говоре с поштовањем или чак с патосом о мишљењу, знању и науци, а с презиром или, у најбољем случају, са снисходљивошћу о вери и људима који верују. Овај ко је спреман на снисхођење и трпљивост, не осуђује веру и вернике тако строго: треба препустити "глупим" и "необразованим" да верују у њихове "фантазије"; та шта да се ради с њима, нарочито ако су фантазије "људске" и

"хумане". Али онај ко се "озбиљно" односи према знању и аргументацији, и има на уму штетност предрасуда и опасност од сујеверја, тај неће показати ни снисходљивост ни трпљивост већ ће категорички захтевати "просвећеност" и "борбу са опскурантизмом". Но ако је свака вера у суштини "сујеверје", а то сујеверје шире управо упорни и штетни опскуранти с којима се треба борити, онда је пресуда *хришћанству* у свим његовим варијантама већ изречена...

Очито је да је у тој предрасуди, уз доследан и енергичан однос према њој, већ садржан *пропон хришћанства*.

Иза ове предрасуде скрива се, у ствари, читаво легло неспоразума и огрешења. С једне стране, поменуто гледиште бескрајно прецењује мисао и знање, придајући таквозваним "доказима" претерани значај јер, у суштини, много тога што људи убрајају у "мишљење" и "знање" - остаје неутемељено и недоказано. С друге стране, вера и сујеверје уопште нису једно исто; у области вере постоји *властита веродостојност* и властита пуновредна утемељеност; њихово занемаривање или игнорисање могуће је само због недостатка духовног искуства.

Тако би, пре свега, било сасвим наивно мислити да људско "мишљење" (и "знање") не прави гешке или да је оно у стању да докаже сваку своју тврдњу. Целокупна слика свемира, у облику у коме нам је нуди наука, почива на веома спорним и често нејасним хипотезама које се понекад делимично "потврђују" новим посматрањима, а понекад оповргавају и онда одбацују. Ове хипотезе су корисне, нужне и драгоцене; без њих би било немогуће проучавање света и наука не би била могућа. Али оне уопште нису "доказане истине", чак ни оне међу њима које су потврђене *досадашњим* посматрањима. Што човек стоји даље од научне лабораторије, тим више понекад бива склон да преувелича веродостојност научних претпоставки и објашњења. *Полуобразовани људи* сувише често *верују* у "науку", као да је њој све доступно и јасно; што су неке тврдње једноставније, елементарније, површније, утолико им се чине "убедљивије" и "коначне", и само прави научници знају границе свога знања и схватају да је *истина* и *тежак задатак* и *далеки циљ* и да уопште није свакодневни плен.

Прави научник одлично схвата да се "научна" слика света *све време мења*, усложњава, продубљује, улази у детаље, не пружајући никада ни потпуну јасност ни јединство. Довољно је да се присетимо како се променила целокупна слика света након што је Птолемејев астрономски систем био потиснут од стране Коперниковог система, или након онога што су наука и народи добили открићем електричне струје или радија, или безичног преноса, или ископавањем преисторијских насеља, или спектралном анализом. Прави научник зна да наука никада неће бити у

стању да објасни своје крајње претпоставке или да дефинише своје основне појмове, на пример, да тачно установи шта је то "атом", "електрон", "витамин", "енергија" или "психолошка функција"; он зна да су све његове "дефиниције", "објашњења" и "теорије" - само несавршени покушаји приближавања *живој тајни* материјалног и душевног света. О продуктивности науке нема спора - о њој сведоче целокупна савремена техника и медицина. Али што се тиче њених теоријских истина и могућности њиховог доказивања, ту наука плови морима проблематичног и тајанственог.

Овуда пролази граница између научника и полуобразованог човека.

Прави научник зна докле се простире његово знање, па је отуда он духовно скроман. Он тражи и покушава да докаже, он увек постиже *максималну* веродостојност и доказаност, разговетност и тачност, али баш због тога он зна са колико му тешкоћа то полази за руком и увек има на уму да потпуне веродостојности у науци нема. Он увек има на уму колико је ограничен обим онога што се "већ зна" и колико је релативно мала снага и компетентност научне мисли јер, уистину, мишљење је само *једна од човекових способности*, напоредо са другима, и научна мисао има потребу за *искуством*, за кога је опет потребно чулно опажање, осећање, доживљавање, жеља, машта, посматрање, делање. Прави научник има на уму све то и не прецењује ни апстрактну мисао, ни науку у целини. Ето зашто он не верује у апстрактне схеме и мртве формуле и чува у себи живо осећање дубоког, тајанственог и светог. Тиме се и објашњава околност да су многи прави и велики научници гајили и гаје живу веру у Бога; њихов поглед није био заслепљен оним што је већ познато и стечено, већ је остајао прикован за тајне свемира и богатства које оне скривају, а созерцање ових тајни будило је у њима оно унутарње духовно искуство из кога се рађа религиозна усмереност и "верујућа" вера. Тако права ученост не одводи од Бога већ води ка Њему.

Сасвим је другачија ствар с полуобразованошћу. Такав човек не уме да истражује и спознаје, он уме само да "разуме" оно што је просто и површно, и - да памти. Он живи од научених формула од којих у глави постаје све површно и просто; он прихвата све као "јасно" и зато умишља да је, пошто му је све јасно, позван да све "објасни" другима. Ето откуда код полуобразованих људи толика претенциозност и неодговорност: стекавши без напора своју површну јасност, не научивши се у раду ни сазнању ни одговорности а ни скромности, они гледају навише а не наниже, не гледају у дубину већ у апстрактну празнину где је све лако, лакомислено и неукорењено. Они сами не стварају ништа већ све позајмљују од других, преузимајући, подража-

вајући, прихватајући и понављајући. Има не мало људи код којих и само читање књига поприма истоветан значај; према речима једног проциљивог научника "они и читају само зато да би имали право да не мисле својом главом..." Неретко они бирају себи једног човека који за њих постаје "ауторитет", "учитељ" и "вођа". Тада они почињу да верују и у њега и у његове формуле. Све што се не уклапа у те формуле - или уопште не постоји за њих или подлеже "искорењивању"; све оне који се не слажу са њима, они проглашавају опасним лажовима и лицемерима. Такви полуобразовани фанатици верују свом "учитељу" с истом лакомисленом неоснованошћу са којом верују у свемоћ мисли и у своју умишљену "науку". Тајанствена дубина материјалног и духовног света остаје за њих недоступна и целокупно њихово гледање на природу и људе показује се као предмет њиховог *сујеверја*. И неретко се дешава да што је баналнији њихов поглед на свет, тим фанатичније *верују* у њега. Они сами нису способни да *верују*, и према религији се односе с презиром и непријатељством и не слутећи да управо вера *верујућих* може да буде и одговорна, и озбиљна и дубока. То је извор савременог милитантног атеизма.

То стање душе, распросграњено у савременом човечанству, већ су давно запазили, описали и осудили наши песници.

Тако код Пушкиновог пријатеља, кнеза П. А. Вяземског налазимо следеће гневне стихове:

*Наш разум, помрачен охолошћу слепом,
Среман је да прогласи за сањарију и детиње
сујеверје
Све што не може да подведе под свој прорачун.
А зар сто пута није сујевернији онај
Ко у себе верује, а сам себи је загонетка,
Ко се гордо ослања на свој климави разбор
И у њему обоготворава свој сопствени кумир?*⁶

Још дубље и пророчанскије ова мисао звучи код Тјутчева:

*Не плот већ дух је развраћен у наше дане
И човек тугује безнадежно...
И ка светлости стреми из ноћне сени
и светлост сиекавиши ропти и буни се.
Безверјем жежен и исушен,
неподношљиво он данас подноси...
Ивестан своје погубељи,
За вером жуди... али за њу не пита...*

⁶ Кн. П. А. Вяземский. Молитвенные думы.

Нажалост, људи таквог склопа, по свему судећи, још су далеко од свести о својој "погибелји". Они још увек верују у своју "полунауку".

Достојевски је то имао у виду када је писао: "Полунаука, најстрашнији бич човечанства... полунаука је деспот каквих до данас никада још није било. Деспот који има своје жреце и робове, деспот пред којим се све клања... с празноверицом, до данас незамисливом..."⁷

Али док су полуобразовани људи склони да прецене науку и њене моћи, дотле им суштина истинске вере и религије остаје сасвим непозната.

У ствари, религиозна вера уопште није повезана са "глупошћу" и "незнањем", она је потребна свим људима, па и оним најумнијим и најобразованијим. На жалост, у свету је не мало људи који не умеју да своју слепу веру уздигну на ниво духовно озареног, религиозног веровања, а упоредо с њима постоји још више људи који "принципијелно" не желе да верују, али који уопште не могу а да не верују, и зато верују у апсурдно и наказно, да би затим, не желећи то да признају, негирали своју веру и уверавали да су њихове бесмислице "спознате" и "доказане" (на пример, борбени атеисти). И како им не противставити оне многе умне, научно образоване људе који су тачно појмили суштину науке и границе људске мисли и тиме у својој души ослободили место за *искрену и чисту веру у Бога!*

У потврду ове констатације навешћемо неколико живих сведочанстава изречених од стране великих природњака за последња четири века. Могли бисмо их навести знатно више.⁸ Ево изјаве великог Словена Коперника (1473-1543): "Созерцавајући у мислима раскошно устројство свемира, којим управља божанска премудрост, ко не би осетио да његово стално созерцање и, такорећи, интимно општење с њим, не узноси човека ка Највишем и не доводи до усхићења пред вазда суштим Творцем васељене, у којој пребива највеће блаженство, и који је круна сваког "добра"..."

А ово су речи Бекона Веруламског (1561-1626):

"Само површно познавање природе може да нас удаљи од Бога; напротив, дубље и темељније знање води нас назад, ка Њему..."

Знаменити хирург свог времена Паре (1517-1590), говорио је о својим пацијентима: "Ја сам их превијао, а исцељивао - Господ."

⁷ Достоевский. *Бесы*. Часть, вторая. Глава первая. VII.

⁸ В. Денертову књигу: Professor Dr. E. Dennert. Die Religion der Naturforscher.

Галилео Галилеј (1564-1642) је записао: "И Свето Писмо и природа проиходе од Божје Речи: прво - као сугестија Светога Духа, друга - као извршитељица Божијих заповести."

Код Кеплера (1571-1630) читамо: "Кроз стварање ја, тако-рећи, додирујем Бога рукама"... И још: "О, Оче светлости, Ти који помоћу природне светлости будиш у нама жудњу за благодатном светлошћу како би нас узвисио до светлости величанства! Захваљујем Ти, створитељу и Господе мој, што си ме обрадовао творевином Твојом, јер сам био усхићен делима руку Твојих"...

А ево изјаве знаменитог Бојла (1627-1691): "Прави природњак никада не може да проникне у спознају тајне стварања ако га не дотакне прст Божији."

Гете (1749-1832) пише: "Време сумње је прошло; сада људи исто тако мало сумњају у себе као и у Бога."

Заслужни физичар Ерстед (1777-1851) напомиње: "Свако темељно познавање природе води ка спознаји Бога."

Анатом фон Халер (1708-1777) изрекао је следеће признање: "Мене је спознавање природе научило да мислим узвишеније о Богу, пред којим је наша земља само једна трунка прашине, које у безбројном мноштву стоје у подножју његовог трона..." Лакоконску формулу оставио нам је астроном Медлер (1794-1874): "Прави природњак не може бити негатор Бога"...

Знаменити геолог Лајел (1797-1875) записао је следеће: "У било ком правцу да усмеримо своја истраживања, свуда откривамо најјасније доказе стваралачког Разума или његовог провиђења, снаге и мудрости."

Следеће две напомене налазимо код славног хемичара Либиха (1803-1873): "Све су то мњења дилетаната који из својих излета у граничне области природне науке изводе право да необавештеној и лаковерној публици тумаче како су, заправо, настали свет и живот и колико је човек одмакао у истраживању виших предмета." "Не заборавите - говорио је он својим студентима - да ми поред свих наших знања и истраживања остајемо кратковиди људи, чија се снага корени у томе што имамо ослонац у највишем Бићу."

Зоолог Агасиц (1807-1873) констатује: "Из проучавања природе свако је дужан да понесе уверење да је све регулисано од стране неког узвишеног Духа."

Ботаничар Шлајден (1804-1881) изјашњава се у истом правцу: "Управо истински и прецизни природњак никада не може да постане материјалист у савременом смислу речи, порицатељ духа, слободе и Божанства."

Веома занимљиво признање налазимо код Чарлса Дарвина (1809-1882): "У ситуацијама највишег колебања никада нисам био атеист у том смислу да бих порицао постојање Бога."

Познати научник фон Мајер (1814-1878), који је открио закон очувања енергије, пише: "Ако површне главе, које себе

радо издају за јунаке дана, не желе уопште да признају ништа друго ни више осим материјалног, чулно опаљљивог света, онда такву смешну претензију појединих личности не треба стављати у грех науци; сама наука ће имати још мање користи и части од такве претензије.” ”Из свег, пуног срца кличем: истинска филозофија не може и не сме да буде ништа друго осим пропедутика хришћанске религије.”

Наведимо, најзад, констатацију знаменитог француског научника Дибоа-Рејмона (1818-1896): ”Једино божанској свемоћи можемо достојно да припишемо да је пре сваког замисливног времена створила целокупну материју путем стваралачког акта.”

Наведено је доста тога. Они који желе нека се обрате још Њутну, Лајбницу, Фехнеру и филозофима свих времена и народа, који полазе непосредно од духовног искуства.⁹ Један од најдубокоумнијих историчара 19. века (Карлајл) тачно излаже основни дух наведених формула када каже: ”Човек уопште не може да зна, ако се нечему не моли у одређеној форми. Ако тога нема, онда је целокупно његово знање само празна педантерија, сува чичковина”...

Али, молити се има смисла само ономе коме се заиста вреди молити. Али, како људи могу да доживе Бога? Где је пут који води к Њему?

Благо ономе у чијој души тај пут постоји још од раног детињства.

Али шта да ради онај који тражи и који још није нашао?

5. Источник вере

Знање и вера, дакле, уопште не искључују једно друго. С једне стране, зато што позитивна наука, уколико је на висини, не преувеличава ни свој обим ни своју поузданост и уопште не покушава да суди о предметима вере; она о њима не суди ни позитивно (”постоји Бог”, ”човеков живот има узвишени, осветлани смисао”), ни негативно (”Бог не постоји”, ”човек није виши од мајмуна” и сл.). Њена граница је чулно искуство, њен метод - да све појаве објасни природним законима и да покуша да докаже сваку своју тврдњу. Она се придржава тог искуства и тог метода нипошто не тврдећи да су они свеобухватни и исцрпни и нипошто не поричући да се могу постићи истине у другој области помоћу *другачијег искуства и другачијег метода*.

С друге стране, права вера израста управо из тог *другачијег искуства* и иде својим *посебним путем* (методом”), нипошто се не мешајући у научну област, не потискујући је нити је замењујући.

В. Следећи одељак *Источник вере*.

Онај ко сматра да је вера нешто произвољно, неозбиљно и неодговорно, и да се може веровати без икаквих основа у нешто непоуздано и измишљено - тај се силно vara и његова грешка потиче из наивности. Тако он, разуме се, уображава да савршено зна и разуме *шта је то људско искуство* и шта значи *утемељеност и поузданост*. Он то заправо *не* зна и *не* разуме и у томе је његова наивност. Стога он мора једанпут да се увери да он све то не схвата и да се, уверивши се, одрекне своје предрасуде и повуче све своје тврдње.

У ствари, људско искуство је бескрајно шире, богатије и разноврсније него што то замишљају савремени материјалисти и безбожници. Када они о томе говоре, онда имају у виду *чулно* искуство које је човеку дато путем спољашњих чула (вид, слух, осет итд.) и која му отварају приступ материјалном свету. Човек који се чврсто држи само чулних осета (сензуалист) и узима за озбиљно само оно што му ти осети пружају (а они му говоре само о спољашњим, просторно-протежним стварима, тј. о материјалном свету), постаје, а да тога ни сам није свестан - материјалист.

Материјалист је привржен једном једином извору искуства, он верује само у њега и користи се једино њиме, а тај извор представљају спољашњи осети. Услед тога материјалист се одликује једностраношћу, ограниченошћу и сиромаштвом свог искуства. То не значи да он у стварности има посла само са спољашњим, чулним опажајима, тако да може само да види, чује, мирише, поседује чуло додира и укуса; не, он изграђује за себе (некад несвесно, а некада свесно) такав душевни став *као да и нема никаквог другог искуства*. Он живи и мисли тако као да у његовом искуству нема никаквих *ванчулних садржаја*, као да се може доказивати и образлагати само помоћу чулних опажаја и само у области материјалних ствари. Он није навикао да се креће у сфери другачијег искуства и другачијих предмета. Он као да се једном заувек приљубио уз стања свога тела и сведочанства његових органа, *њима* се поверио и у *њих* поверовао, а затим уверио себе да, тобоже, ни он а ни други људи немају приступа било чему другом. Његова пажња, његово интересовање, његове жеље, његова делатност окренути су оном спољашњем; условно речено, може се констатовати да је он ”екстрвертан” (окренут према споља). И ако види човека ”интровертног” (окренутог унутра, ка унутарњем, ванчулном свету) он неће бити у стању ни да схвати његов став нити да му поверује на реч: прогласиће га за лажова, фантазера или обмањивача.

Сваки иоле искусан мислилац, међутим, могао би без посебног напора да докаже таквом наивном и самоувереном материјалисти да уопште није у праву, зато што се све своди на једнострано сиромаштво *његовог* искуства или, још тачније, на

одсуство жеље да се уочи и узме озбиљно и другачије искуство, без којег не може ни он сам. Материјалист, као и сваки други човек, поседује не само *телесна* већ и *душевна* стања, и многа од тих душевних стања пружају му *нечулно* искуство и откривају му *нечулне предмете*. Глупо је и штетно затварати очи пред разноврсношћу и богатством искуства, култивисати своје *ниже*, а одбацивати или чак порицати *више* способности. Још глупље и штетније је покушати наговорити друге људе на исто такво скудоумље или им то скудоумље наметати путем државне принуде, како то чине комунисти, прописујући материјалистичку наставу у школама и дајући друштвене привилегије безбожницима и борбеним материјалистима.

У ствари, ствар стоји тако да су човеку, наредо са чулним опажајима, дати и други, бескрајно благороднији, префињенији и значајнији *извори искуства*. Судбина сваког појединачног човека, целих покољења и националних култура, зависи од тога да ли људи живе тим искуством, умеју ли да га цене, развијају и стваралачки се користе његовим изворима итд. Целокупна савремена духовна криза коју човечанство преживљава може се објаснити тиме што је човечанство током неколико генерација пренебрегавало изворе овог искуства и одвикло се, одучило да се њима користи; заслепљено успесима природне науке и технике, равнодушно према религиозним дубинама живота оно се у целини (или скоро у целини) приклонило чулним опажајима, као и теорији и пракси које из њих проистичу. Услед тога, људи новог времена постали су виртуози у проучавању материјалне природе и у техничким изумима, али су се и неосетно обрели у стању детиње беспомоћности по питањима *духовног искуства*, *духовне очигледности* и *духовних умешности*. Та криза се може превладати само на један начин: *вратити се тим благородним и чистим изворима духовног искуства, пробудити их и стваралачки почети живети помоћу њих*.

Човек не може да живи само захваљујући чулним опажајима, полазећи само од њих и ограничавајући се само на њих; можда је то доступно најпростијим и најнижим животињама, али, на пример, пси и коњи несумњиво стоје на знатно вишем ступњу. Човеку су, поред телесних опажаја, својствени још осећање, моћ уобразиље, воља и енергија мисли. Разуме се, он може да пренебрегне ова стања или *унушарње акте*, и да их сведе на познати минимум, поистовећујући се са животињама код којих доминирају чулни опажаји и телесне потребе; човек такође може да те највише способности своје душе претвори у једноставна оруђа својих телесних надражаја и потреба, тј. да живи не толико помоћу њих, колико злоупотребљавајући их. Али ако би он кренуо тим путем, онда би из тога могли да проистекну само крајња нужда, варварство и баналност. Зашто? Зато што ове омалова-

жене и занемарене душевне снаге нипошто не би престале да живе и делују у његовој души, већ би почеле да воде *порочан живот* и одвлаче душу на *погубљене путеве*; јер је оруђе које се не чисти, које се запушта и злоупотребљава, увек штетно и опасно.

Разуме се, могуће је односити се с презиром према животу *осећања*, на пример према љубави, радости, благодарности, поштовању, страхопоштовању, части и патриотизму, и све то одбацивати као "сентименталност", али због тога душевна преживљавања нипошто неће ишчезнути, само ће постати погубна, злобна, несрећна и одвратна, тј. душевно и телесно штетна, а духовно погубљена; приљубиће се *уз рђаве* садржаје и људска душа ће се испунити мржњом, завишћу, злобом, охолешћу и осветољубивошћу.

На исти начин "одбачена" и занемарена *моћ уобразиље* нипошто неће ишчезнути ни одумрети, напротив, разулариће се и одати најнижим, највулгарнијим и понижавајућим животним садржајима, проналазиће похотљиве, отужне, зле слике и уживати у њима, а пролазити слепо и равнодушно мимо слика непорочне чистоте, племенитости и божанствене лепоте. Људи који своју уобразиљу не усмеравају ка вишим, нечулним садржајима, постају *заробљеници баналности* и по речима мудрог Хераклита целог живота се "наслађују прљавштином".

Истоветна судбина сустиже и људску вољу уколико је духовно беспризорна и морално распојасана. Она почиње да служи *вуку у човеку* и постаје његово свирепо оруђе. Неодгојена, неодоховљена, необлагорођена воља источник је свих подмуслих, злобних и злочиначких поступака на земљи. Као одговор на то човек може, разуме се, одговорити да сви ови појмови и мерила немају за њега никакав смисао. Али то позивање је само празна фраза у његовим устима: чим се *туђе лукавство*, *туђа злоба* и злочинство обруше на њега самог, он одмах осећа шта те идеје значе и почиње да клевете *туђе* вука заборавивши да је он сам већ одавно пустио са ланца свог сопственог.

Исто тако ни човеково *мишљење* не обликује стваралачки културу онда када је приљубљено уз чулно и материјално како би једноставно "посматрало" његове појаве и мисаоно их разлагало (анализирало); из тога не би могла настати ниједна наука јер је научно сазнање немогуће без логичке мисли (која је апсолутно нечулна) и без математичке мисли (која је скоро нечулна), а такође и без морално одгојене воље и без нечулне интуиције... Човеково мишљење је тек онда на висини када је у стању да се од конкретно-чулног уздигне до окрилаћене и интуитивно богате спекулације, да се *усредреди* на духовне садржаје, пребива у њима, созерцава их и спознаје.

Све то значи да је поред спољашњег (чулног) искуства човеку дато још и унутарње (нечулно) искуство. И управо то

унутарње, духовно искуство и јесте истински источник и истинско подручје вере, религије и целокупне духовне културе уопште. Васпитати човека значи у првом реду пробудити у њему те духовне доживљаје и отворити му приступ том духовном искуству. Једино у том искуству човек може да појми шта је то љубав, каква је њена дубина и моћ, и у чему је њен свештени значај. Тек овде он може да се научи да разликује добро од зла, да чује у себи глас савести, да појми шта су то част, племенитост и служење. Тек у тој области он може да увиди шта је уметничко стваралаштво и лепа уметност, да васпита свој укус и развије свој доживљај лепоте. Само духовно искуство може да му открије шта су то истинско знање, очигледност и доказ, и у чему се састоје научна култура и достојанство научника.

Кроз *духовно искуство човек општи с божанским елементом света и долази у живи додир с Богом*. Отуда настаје *"верујућа"* вера. Ту се рађају религија и црква.

Онај ко пренебрегава духовно искуство губи приступ свему томе. Он као да *сам себи затвара духовне очи* и препушта се слепилу и баналности. Од свих ствари он види само спољашњу појавност и задовољава се тиме што је претвара у празну, апстрактну схему. Дубина и тајна живота узмичу од њега - и у спољашњем свету и у његовој сопственој души. Он блуди по раскршћима све док не удари главом о гранитну стену оних духовних закона које је одбацио, или се не сурва у бездан оних духовних забрана над којима се до тада изругивао. Јер духовни закони и забране везују све људе, па и оне који их одбацују или се изругују над њима. Човеку је дата слобода да их одбацује и нарушава, али никада још човек или народ, који је ишао тим путем, није водио на земљи *достојан, стваралачки и леп живот*, напротив, сви су се они духовно дегенерисали, западали у друштвени хаос и пометњу и ишчезавали у духовном небићу.

Само је духовно искуство оно искуство које човеку открива приступ љубави, савести и осећању дужности, праву, правној свести и државности, уметности и уметничкој лепоти, очигледности и науци, молитви и религији, само оно може да укаже човеку на оно што је истински *значајно и драгоцено* у његовом животу, да му пружи нешто због чега вреди живети, подносити жртве, борити се и умрети, да му открије истински и једини *Предмет религиозне вере*. Потребно је да он *духовним очима види* оно у шта ће од сада веровати, да *истински доживи и спозна божанственост Бога* и приљуби се *уз њега слободно и у потпуности*, не по чувењу, од умора и очајања, из поверења у туђи ауторитет, јер гласине се мењају, и умор пролази, и туђи ауторитет може бити поколебан. Човеку је пак потребан *камен вере* који *би био вечито с њим* - у пешчаној пустињи и у снежној бури, и у непроходној шуми и у затворској хелији, и у усамље-

ности свеопште клетве и злобе, потребан му је такав камен који би се увек могао напипати као непоколебљиво упориште и на који би се могло стати као на стуб тврђаве... Човеку је потребна *светлост очигледности*, некаква несагорива купина која би горела *у њему самом*, како би и сам могао да се разгори од ње, потребна му је непресушна светлост која му је изнутра доступна. Источник такве светлости је један: то је *духовно искуство у којем се човеку открива Божије лице*. Отуда је свака истинска, "верујућа" вера она права и највећа снага људског живота, која му омогућује слободан лет кроз живот и смрт. Једино овде човек може стећи свог Бога и Господа и сјединити се с Њим љубављу и верношћу.

Само ово духовно искуство чини човеколико биће уистину човеком, тј. духовном личношћу с неразоривим, осветшаним центром, с индивидуалним карактером, са способношћу да духовно ствара и испуњава духом друштвени живот, слободу, породицу, отаџбину, државу, приватну својину, науку и уметност. Зато што је *последња основа* света тога, *стваралачки првоисточник* целокупне духовне културе — оно *Божанствено у нама*, које доживљавамо путем љубави и вере и које остварујемо као нешто најважније и најдрагоценије у животу.

Другим речима, целокупна *духовна култура* настаје само зато и захваљујући томе што се човек не ограничава само на чулно-спољашње искуство, и не придаје му не само искључиви него ни примарни значај, већ, напротив, као оно основно и водеће све ствари, па, према томе, њиме може и да одреди крајњи смисао и највиши циљ спољашњег, чулног искуства, тј. најпре "унутар себе" стиче Божанско начело, а затим му препушта вођство у целокупном спољашњем животу.

Најдубљи и најснажнији источник духовног искуства и религиозне вере јесте *љубав*.

Глава друга

О ЉУБАВИ

1. Шта је љубав

Први и најдубљи извор духовног искуства јесте духовна љубав. Њу треба признати за основни и неопходни "орган" духовног искуства. И сваком хришћанину то би требало да буде јасно без доказивања.

Сви покушаји да *се љубав* дефинише логичким путем били би узалудни; онога који је није доживео није могуће ни просветити ни убедити у том погледу. Уосталом, духовно искуство је у томе слично сваком другом искуству. *Сваки доказ* почива, у крајњем резултату и у крајњој инстанци, на живом искуству, на живом доживљају и увиђању. Сваки доказ води раније или касније (што раније то боље!) *предмету* који треба појмити, разумети и доживети: онеме који не може да појми предмет, или не жели да га разуме и доживи, томе уопште никада и ни у којој области - ни у природној науци ни у историји ни у филозофији, није могуће било шта доказати. Последњи степен доказљивости увек гласи овако: "све је то зато што је сам предмет такав, дакле - доживи, схвати, осети и признај!" А затим: "ако не желиш или не можеш, онда се повуци, ућути и не сметај другима!"... Управо тако, онај који није способан за предметно искуство треба да оде из истраживачке лабораторије и отклони сваку препреку, и то због своје умне или духовне неспособности. У филозофији ствар стоји потпуно исто као и у вишој математици, или у физици, или у правној науци...

Па ипак жива оригиналност духовне љубави може се описати и треба да буде *описана*. Какво је то стање - љубав? И по чему се духовна љубав разликује од недуховне?

Тамо где започиње љубав престају равнодушност, апатија и екстензивност: човек се сабира и *усредсређује*, његова пажња и интересовање се концентришу на један садржај, управо на љубљени садржај, ту он постаје *интензиван*, његова душа као да почиње да се жари и гори. Вољени садржај - било да је човек, или колекција слика, или музика, или омиљене планине - постаје животни центар душе, оно најважније у животу, њен главни предмет. Испоставља се да љубав, по Платоновим речима, у исти мах пружа човеку и душевно *богатство* и душевно *сиромаштво*: богатство – јер је човек нашао благо свога живота, којим он располаже и које такорећи носи у себи - отуда осећање душевног обиља, снаге, среће, појачаног интересовања за живот и захвалности за све то; сиромаштво - јер се код човека рађа осећање да он никада не располаже својим благом до краја и да је *без* њега и *изван* њега он сиромашан, тужан и усамљен; отуда осећање душевног сиромаштва, слабости, несреће, разочарања у све и јадање због своје убогости и беде. Па ипак, и поред осећања убогости, човек се осећа богатијим и богатим.

Ето зашто је љубав *радост* која не напушта човека чак ни у патњи, већ му светли кроз све недаће, лишавана и огорчења; тако се он радује и онда када подноси муке: јер зна да у себи самом има благо, и осећа како се душа од блискости том благу натапа дубоком и тајном радошћу, попут некакве блажене светлости. Показује се да је већ љубав сама по себи, чак и кад је

одвојена од вољеног предмета - срећа, у којој душа престаје да се стврдњава и почиње да омекшава, постаје такорећи покретљива и лагана, гипка и флуидна; она нежно осећа, пева и обраћа се целом свету са саосећањем и добротом. *Љубав је доброта* - не само зато што окружује саосећањем свој љубљени предмет, брине се о њему, пати и радује се заједно с њим, већ и стога што љубав сама по себи пружа човеку срећу, а код оног који је срећан побуђује потребу да учини срећним све и свакога око себе и да живи у туђој срећи као еманицији своје сопствене.

Истинска љубав се тиме не исцрпљује нити се на томе зауставља: она *се уживљава* у вољени предмет све до *уметничког поистовећења* с њим.¹ Код човека који воли, осећање и машта се сједињују и јачају снагу његовог доживљавања и репродуковања до те мере да његова проицљивост у односу према вољеном предмету доводи до праве *интуитивне видовитости*. Понекад се та снага видовите проицљивости ограничава на једног вољеног човека (на пример, код мајке - на њено дете) или вољени предмет (на пример, код музичког критичара - на музику једног вољеног композитора), али понекад се та снага преноси и на друге људе, чак и на цео свет (на пример, код генијалног уметника). У сваком случају, човек, усрећен љубављу, посматра и доживљава предмете спољашњег и унутарњег света сасвим другачије од човека безосећајног и окамењеног срца, хладног и ситничавог егоисте. Заљубљеном човеку цео свет говори нешто друго и другачије, као кад би му се сваки цветак отварао на посебан начин, свака птичица певала другачије, сваки зрак сунца светлео сјајније, свако људско срце му се окретало с наклоношћу, баш као што се у бајци кућица на кокошијим ножицама окреће Ивану Царевићу спреда а шуми позади. Јер љубав је свесагорива, сверазбрављива и свевидећа сила, она сама и цвета, и пева, и сија.

Ето зашто љубећа душа васпитача, лекара, уметника и свештеника јесте истину благородно оруђе нових разумевања и умења, и зашто су у поређењу с њиховим визијама и утицајем, запажања окорелог егоисте само кукавна немоћ. Јер они схватају оно

*Што је за ум покривено тамом,
Али срцу видљиво из даљине...*

(Кнез И. А. Вјаземски)

И та визија и утицај срца које воли, које неретко показује истинску генијалну проицљивост, бива појачана самоодрицањем, тим последњим и највећим даром љубави. У ствари,

¹ Види прву главу, други одељак.

уживљавање и уобразиља срца које воли понекад сеже дотле да човек уистину манифестује потпуно самоодрицање: вољени предмет постаје за њега већи од њега самог, постаје за њега живи центар његовог живота коме он служи ни најмање се не понижавајући тиме, и коме он много тога жртвује, штедро и несобично, ни најмање не помишљајући на жртве. Он чини једино оно што му изгледа природно и неминовно да чини; он чини оно неопходно као за њега једино могуће и добровољно - пожељно, не размишљајући о другим кукавним и неискреним путевима.

Таква је права љубав, тако она делује и манифестује се у животу.

У таквом облику љубав се може понекад наћи, иако не баш често, и у свакидашњем животу, управо тамо где она проистиче из чистог и пуног срца. Нико није умео људе таквог срца и такве љубави да описује тако савршено као што су то чинили Достоевски, Љесков и Шмелов у Русији, а Дикенс и Хофман у Западној Европи. Али свој истински и највиши облик ова љубав поприма онда када *сраста са духовним искуством* или директно *израста* из њега.

Човеку је доступна двојака љубав: *љубав инстинкта* и *љубав духа*. Оне уопште нису у непријатељском односу нити су супротне, али се релативно ретко комбинују. Делимично стога што многи људи уопште не познају духовну љубав, делимично стога што обе ове љубави лако долазе у несагласје једна с другом, делимично још и стога што јача од њих не допушта другој да се развије и ојача, и једноставно потчињава себи слабију. Али, колико су само срећни они људи код којих се обе бујице љубави сливају у једну и постају истоветне! У поређењу с том срећом, свака друга срећа на земљи представља нешто споредно.

Разлика ових двају врста љубави уопште није у томе што је једна од њих "чулна", па стога "земаљска", а што је друга посвећена "надчулном" и назива се "небеском" или "платонском". Разлика је у томе што *љубав инстинкта* тражи оно што се датом човеку *субјективно допада*, с тим што се оно што се допада касније слепо идеализује и без икаквог основа му се у уобразиљи приписују сва могућа савршенства; овде се све одређује на основу субјективне пријатности и личног задовољства, док се принцип квалитета, врлине, савршенства помера у други план или нема никакав значај. Формула ове љубави је приближно оваква: "Тај предмет ми се свиђа, значи, мора му бити својствено свако савршенство... Драг – значи добар, *добар зато што је драг*"... Само се по себи разуме да након ове заслепљености, након ове наивне идеализације, у већини случајева пре или касније следи разочарање.

За разлику од тога, *духовна љубав* тежи *квалитету врлини, савршенству*. Она не узноси наслепо оно што се допада,

она тражи оно што је уистину добро, а то истински добро изазива код човека осећање љубави: то је - доброта и благородност душе, врхунско уметничко дело, човек с дубоким и чистим срцем, праведност, мудрост, узвишеност и величина природе - речју, *божанствено савршенство* у свим појавама, стварима, људима, стањима и поступцима... Код човека који живи духовном љубављу, осећајно и нежно срце природно је такорећи окренуто на *објективно-добро*, на оно што је *уистину* "добро веома", и та окренутост срца на објективно својство или врлину ствари, јесте увек неки Божји дар који, међутим, може да се учврсти и развије како васпитањем тако и *самоваспитањем*, Такав човек као да посматра свет *квалитативним оком* тражећи истинско савршенство, налазећи га, дајући му првенство, радујући му се и духовно испуњавајући само њиме; његово срце се теши њиме, наслађује њиме, воли га; оно везује себе с њим, доживљава његов успех и победу као *своје*, оно је увек спремно да му помогне речју и поступком, да му служи, принесе на жртву много тога...

Духовна љубав је својеврсна *глад душе за божанственим* у ма каквом се облику то божанствено показивало. Она је нешто попут уздаха, позива, молбе, обраћања духовном небу: "Јави се! Допусти да Те сагледам! Покажи се, дај ми благост и радост!" И та молитва се, можда, уопште не изговара речима већ *безгласно живи у срцу у облику скривеног, лаког трепета* - трепета очекивања, наде, вечног озарења, или - код енергичних људи - у облику уверености, захтева, упорних, неуморних трагања.

Формула ове љубави је приближно оваква: "Тај предмет је добар (можда чак и савршен); он је у *суштини* добар, не само за мене већ и за све, он је добар - објективно, он би остао добар и савршен чак и у случају када га не бих ни видео ни знао или када не бих признао његов квалитет; ја чујем у њему дах и присуство Божанског Начела - стога не могу а да не тежим к њему, њему припада - моја љубав, моја радост, моје служење..."

Изражавајући то руском народном пословицом могли бисмо рећи: "*Није добар зато што је драг, већ је драг зато што је добар.*"

Могло би се рећи да духовна љубав није ништа друго до *укус за савршенство*, или - поуздани духовни *орган за перцепцију Божанског савршенства*, како на небесима тако и на земљи. Могло би се рећи да су тај укус и орган својствени човеку по Божјој благодати, али би истовремено требало додати да су *зачеци* таквог укуса или органа својствени многим (ако не и свим!) људима „од природе“, разуме се, у различитом степену и снази. Једни живе у тој *духовној интенцији*, пребивају у њој, воле је, стрепе над њом, учвршћују је, продубљују, чисте у себи, а затим, полазећи од ње, *верују и делују*. Напротив, други је занемарују, не брину се о њој, не умеју да ослободе за њу свој ум и

своје срце - и стога тумарају дивљим и случајним стазама своје бескрупулозне нарави или свог хира и пожуде.

Из свега овог је јасно да духовна љубав уопште не искључује инстинктивну или чулну љубав. Она је не негира већ је само прожима Божанским зраком, очишћује, освештава и облагорођава. Инстинкт, који се помирио с духом, који учествује у његовој визији и у његовом радовању, не престаје да буде инстинкт нити се одриче чулне, плотске љубави, он само губи тежњу ка самовољи, снагу необузданог искушења и њему својственог духовног бесмисла. Снага инстинкта и снага духа сједињују се да се никад и не раставе, и тада *чулна љубав постаје поуздан и истинит знак духовне блискости и духовне љубави*. "Драг" и "добар" се сједињују и инстинкт добија потпуну слободу да своје духовно "допадати се" сматра духовно безгрешним. "Небо" као да силази "на земљу" или, тачније - дух се уселјава у инстинкт и акт инстинкта постаје духовни догађај...

Разуме се да се све оно што смо рекли о љубави уопште, односи и на духовну љубав.

У духовној љубави човек усредсређује своје душевне снаге на оно што је *уистину* добро и савршено и услед тога огањ те љубави постаје *свети пламен*.

То *објективно-савршено* јесте *само Божанско* које као да се еманирало у свет, у природу и људе, и ево, као да се сада из њих еманира у сусрет души која тражи. Свет ствари и људи прожет је дахом благодати, осветљен и освештан присуством Духа Божијег. Духовно слеп не види ту светлост, духовно мртав не осећа тај дах. Али духовно отворена и осетљива душа испуњена њиме и у радовању пољских цветова, у благодати првог снежног покривача који се простире у недоглед, у ћутању далеких ледених планина, "и у разбеснелом океану, усред грозних таласа и бурне таме" (Пушкин). Она је прожета њиме и у гунотности материнског срца, и у понизности грешника који се каје, и у подвигу одважног родољуба, и у "творевинама уметности и надахнућа" (Пушкин), и у сазнавалачком одушевљењу ученог аскете. За душу која је духовно прогледала сва "та сатворена природа" није ништа друго до некаква "велика књига" у којој човек, "када жели" може да чита "словеса Божја" (Антоније Велики²) јер нема у свету "места или ствари где не би било Бога" (Антоније Велики³) "јер Њиме би саздано све што је на небесима и што је на земљи, што је видљиво и што је невидљиво" (ап. Павле⁴).

² Добротолубье, Т. 1, стр. 588. Наведено код Јевгарија.

³ Исто, стр. 75; упор. стр. 91 и др.

⁴ Посланица Колошанима, гл. 1, стих 16.

Два човека истовремено посматрају свет ствари и људи. И један види Бога а други не види. Запшто? Зато што га може видети само онај ко је у самом себи запалио свећу духовне љубави и духовне визије.

*Природа за сваке очи
Свој тајни покров не подиже,
Па ипак ми читамо у њој,
Али ко читајући разуме?*

Не разумеју сви, већ само онај -

*Ко живот није штедео за осећања,
Ко је венац купио мучењима,
Духом се узнео над сујетом
И срца трепет жедним слухом
Задобио пророчки Глас!⁵*

Да би се сагледало духовно и свето, човек треба сам да се окрене свету из духа и светиње; да би се увидела светлост и тајна, треба у души имати орган за тајну и светлост. И зато треба ојачати и развити у себи тај орган, треба стећи *око за дух* и унутарње *огњиште за љубав*. И тек тада ће нам се открити да уистину "нема на земљи ништавног тренутка"⁶ и постати јасно зашто је много људи који гледају а не виде или, по Хераклиту, "присуствујући одсуствују".

*Зраци им нису слазили у душу
Пролеће им није у грудима цвало,
Крај њих нису шуме збориле и ноћ
звездана је била нема!
И језицима неземаљским,
Таласајући реке и шуме,
У ноћи се није договарала с њима
Олуја у разговору пријатељском.⁷*

Све то значи да љубав према савршеном отвара човеку очи духа и да представља најпримарнији и најважнији *извор вере у Бога*. Ко шта воли, то и жели и тражи. А пошто оно тражено јесте Бог – *истински реално савршенство* - онда Га он и налази. Ето шта значи обећање: "стојим близу, крај врата".

Тада Бог постаје живо средиште људског живота, његово већ стечено, па ипак увек тражено благо, и сам човек постаје *богат* као поседник тога блага и, у исто време, и *сиромашан* као

⁵ Веневитинов. *Поет и друг*.

⁶ Баратынский. *На посев леса*.

⁷ Ткитчев. *"Не то, што мните вы природа"*.

онај који га вечно очекује, као вечни ходочасник. Овде он налази приступ ка духовној реалности која му се открива у духовном искуству и не подлеже никаквој спољашњој "релативности" или условности. Овде он стиче неисцрпни извор радости, свештене радости, духовног блаженства и ништа га спољашње не може лишити тог извора јер је он у њему самом. Отуда потиче и црпи свој закон његова животна воља, овде се он учи да *силно желети оно истинито*, овде он спознаје своју дужност и своје обавезе, овде се он учи самопрегорном, жртвеном служењу. У њему се обликује последња и најдубља *основа његовог личног карактера*, полаже онај камен на коме ће он учврстити олтар своје душе. И пошто он, као и сви људи покретани љубављу, увек искрено и усредсређено *живи* вољеним предметом, уживљавајући се у њега или, по речима Цркве, "облачећи се у њега", онда његово унутарње биће почиње да поприма живу нијансу савршенства, живу освештаност која потиче од Бога. Настаје живо јединство о коме је већ било речи.⁸ Човек се не противставља Богу као туђем, страшном "другобивству"; он Га доживљава на тајанствен начин у себи, уноси у дубине свога срца, тако да се посвећује божанством које је присутно у њему, а Бог као да се излива из његовог срца и његових дела. По речима ап. Павла, "а ко се сједини с Господом, један је дух с Њим" (1 Кор 6,17).

У право је то имао у виду Макарије Велики када је говорио о тајанственом "срастању" или "сарастварању". Управо је то имао у виду Хегел када је тврдио да искрена и ватрена молитва Богу јесте сама по себи најбољи доказ Божјег постојања јер она није ништа друго до живо деловање Духа Божјег у срцу човека који се моли... Ко дозива Бога из дубине срца, у њему већ изнутра делује сам Господ и то је стварни, искуствени и очигледни доказ Његовог постојања после којег нема потребе за било каквим другим умно-рационалним доказом. Тај доказ се може стећи само у личном и живом духовном искуству; човеку пак, лишеном тог искуства, он ће остати недоступан. Онај ко је стекао то искуство и тај доказ, неће се никада осећати напуштеним или одбаченим јер зна где и како поново може да пронађе улаз који је открио, и знаће да га нађе и онда када страдава усамљен у морској бури, или леденој пустињи, или у најдубљем тамничком казамату; он ће и у невољи наћи тај пут и у смрти стећи духовни ослонац.

2. Љубав као пут

Љубав према савршенству, дакле, представља извор религиозне вере. Управо на том путу човек постаје верник у истинском и чистом смислу те речи.

⁸ л
В. прву главу, други одељак.

Није могуће почети веровати на основу логичких, апстрактно-спекулативних доказа и аргумената. Рационални докази могу једино да *сруше мисаоне сумње* и то само у случају ако ове сумње потичу из мисаоног извора и имају рационалне и предметне основе.⁹ Вера се не стиче доказима. Јер извор вере није у размишљању већ у *предметном изгарању срца*. У томе је главна разлика између православља и протестантизма.

Исто тако није могуће веровати на основу вољне одлуке, властите или туђе (наредбе или изнуде путем мучења). Истина, човеку који већ верује или који је способан да почне да верује (верити) путем аутосугестије (поготову ако му је свеједно у шта заправо "треба" да верује) воља може да помогне у *пошискивању сумњи* или других унутарњих отпора. Али тај пут не води веровању (веровати). Ма колико човек сугерисао себи да "треба" да поверује, његово срце се од тога неће распламсати и духовна визија из тога неће потећи. Међутим, воља може да разбије целовитост душе и тиме учини веру заувек недоступном човеку; воља може да научи човека лицемерном доказу и тиме изопачи његову религиозност. Међутим, несумњиво је да никакав вољни напор не може да отвори очи које нису духовно прогледале, нити може да запали дубински огањ љубави. Вера не подлеже вољном притиску. Јер извор вере није у вољној одлуци ("хоћу да верујем"), већ у *моћи љубави која созерцава*. У томе је главна разлика између православља и католичанства.

Човек може поверовати само слободно и истински про- зревши, духовно прозревши срцем, или, другачије — угледавши Бога у изгарању слободне и искрене љубави. Али то свако од нас треба да доживи сам у себи и за себе. Истина, пламена вера појединца, изливајући се у његовим речима и делима, може да изазове огањ и у другим срцима, али у тим другим срцима огањ мора да се појави уистину као жив и самосталан пламен, а не само у облику "подражавања" или сугестивне "заразе". Тек тада духовна љубав може да изазове у души духовно прозрење (као што бива код једних) или пак (као што бива код других) духовно прозрење изазива пламен вере. Тада је вера у стању да се претвори у средиште душе и истински пут живота.

Вера постаје оно *најважније* у животу, не у смислу црквеног богослужења - јер ни издалека нису сви људи позвани за свештенички чин - већ као главни извор расположења, одлука, речи и дела. Вера надањује и усмерава вољу, отвара уму и уобразиљи нове хоризонте, оплемењује живот осећања и васпитава, осве-

⁹ Хоћу да кажем да постоје сумње које проистичу из чисто личног и уз то несвесног извора, које се не могу уклонити нити утолити било каквим доказима, које се вечно намећу и уживају у себи, слично неуморним питањима "зашто?" код мале деце.

штава и одухотворава човеков осећајни живот. Она на неки начин стаје у центар душевног круга или животне кугле и развила се по целој периферији, попут живих радијуса, своје зраке у облику свепрожимне светлости, откривајући у свему духовни смисао и посебан, нимало парадни религиозни значај. И тиме се постепено али заувек искорењује из живота главни извор безбожности и главни непријатељ духовности - *баналност*.

Код човека који верује отвара се духовно око које разликује добро од зла, савршено од несавршеног. И стога он види Бога: јер Бог је добро и савршеност.

Код човека који верује на тајанственом, од очију скривеном „душевном жртвенику“ (Григорије Синаит) гори огањ, то је његова *духовна љубав* која га води и приморава да се приљуби уз савршено. Зато он не само што види Бога, већ га по завету јеванђеља љуби „свим срцем“, „свом душом“, „свим умом“, „свом мишљу“ и „свом снагом“ (тј. вољом својом).¹⁰

И који би докази и оповргавања других људи могли да га убеде да он „не види“ и „не љуби Бога“, када Га он види и љуби у свој Његовој истинској стварности истинског савршенства и у свим његовим тајанственим али благодатним изливима у свету људи и ствари? Осећајући духом Његово деловање у себи, доживљавајући га и созерцавајући у свом живом и истинском духовном искуству, како могу да не поверујем у Њега или да престанем да верујем у Њега? Извор веродостојности је у мени самом, тај извор има карактер *живог искуства* које је дубље и примарније од сваког мисаоног доказа, сваког спекулативног оповргавања...

Природно је да човек који је у свом унутарњем искуству постигао такав ступањ, и који је поверовао у Бога, осећа снажну потребу да сазна о Богу више од онога што пружа то поуздано и ватрено али, можда, недовољно одређено духовно искуство. Он ће неизбежно запитати себе: шта ми се то уистину открива - безлично Божанство попут Хераклитове Ватре или Спинозине Супстанције, или лични Бог како о Њему учи хришћанство? И ако је то лични Бог, онда како Га замислити? Како спојити лично начело у Богу са његовим свеприсутством? Може ли се појмити и разумети однос Бога према свету и људском роду и однос људског рода према Богу? И како се живим искуством и духовном визијом уверити да хришћанска православна црква садржи религиозну истину?

Само се по себи разуме да се на сва та питања исцрпно може одговорити само у облику целовитог *догматичког богословља*, а и оно не би било довољно — било би потребно да се окренемо духовним путевима источне православне аскетике и покушамо

¹⁰Мт 22,37-40; Мк 12, 29-31; Јк 10,26-28.

да у сопственом животном искуству (разуме се, по мери личних снага) васпоставимо њену контемплативну праксу. Све то не спада у наш задатак. Принуђени смо да се овде ограничимо на следеће напомене.

Ниједан човек, било да је жив или да је живео на земљи, не може и није могао сматрати своју веру савршеном и довршеном - ни по њеној дубини и обиму, ни по њеном садржају. Напротив, сваки човек остаје до краја *градитељ своје вере и Божји ученик*. И што је искренији и скромнији у свом ђаковању, тиме ће бити плодотворнија његова градња, утолико ће више постићи и у продубљавању своје вере и у разоткривању и обogaћивању њеног садржаја.

Ниједан човек нема основа да у том погледу рачуна на своје личне, појединачне духовне снаге јер он може бити убеђен да читав његов живот, чак и усредсређен и интензиван, неће бити довољан за искушавање Божјих тајни: „дужа од земље мера је Његова“.¹¹ Отуда сваки човек мора да буде веома брижљив у неговању свог религиозног акта (да ли у њему доминира ум, воља или уобразиља, или изгарање срца и созерцање љубави?...), и да обрати пажњу на оне садржаје које му пружа духовно искуство. Након тога треба да изабере религију и цркву која му је највише при срцу и да ступи у ту цркву и ту религију већ као верујући, али још *недовољно и несавршено* верујући ученик. Могуће је претпоставити да ће грађење његовог религиозног акта бити најближе вери његових отаца, али се у животу дешава и друга чије. Потребно је при том констатовати да ће му, што његова вера буде више напајана *изгарањем срца и созерцањем љубави*, тим ближе бити Православно Хришћанство.

Бити ученик по питањима вере не значи брижљиво и одговорно продубљивати, прочишћавати и ширити средишта својих духовних осећања и њихов садржај, већ то значи приљубити се уз духовно-религиозно искуство конкретне цркве, као уз какву „чашу која не опија“ (Шмелов), и пити из ње мудрост и проишљивост у мери која је лично доступна и исцелитељска. Такво ђаковање не само да није срамотно ни понижавајуће већ, обрнуто, у својој понизности оно је мудро, а својим исцелитељством узноси.

Ма којој се вероисповести приклонио, ма коју религију пригрлио, човек ће општити с Богом. То општење јесте *молитва*. Искуство молитве ће му одговорити на сва постављена питања.

Тако, ако је његова вера изграђена на *духовној љубави*, она ће му открити да је *БОГ дух и љубав*, да ће се свуда где се буде дотакао духа и љубави у другим стварима и људима - он на неки начин дотаћи Божје ризе и да ће се сваки пут, када у себи буде

¹¹Лесков. *Захудалый род*, стр. 164.

осетио дах духа и трепет љубави, спојити са живим Богом. Он ће се уверити да оно главно и свето у њему самом, оно што представља истинску суштину његове личности није само слично бићу Божјем, већ да је *он сам* искра тога пламена, капља воде из тог извора, живо и лично биће (индивидуација) сродно том Духу. Тада ће он речи: ”ја сам живот од Твог Живота и дух од Твога Духа и оно што ја хоћу духом својим - јесте Воља Твоја и Твом Делу хоћу да служим од сада па до скончања, и онако како ја волим Тебе, тако бих, али бескрајно савршеније, желео да ме Ти волиш.”Тада ће му ова молитва показати да га је Бог услишио у његовој жељи и да га воли. Он ће се по први пут уверити да је Бог *лични и живи* Бог. Јер дозивати и бити услишен, молити се и осећати да је молитва стигла и прихваћена, открити своје срце и осетити се опроштеним и исцељеним - значи ступити у *лични* контакт *сличним* Богом. И опомињући се условности и несавршености свих земаљских мерила и речи, он ће по први пут рећи о Богу ”Отац”, а себе ће осетити као ”сина” тог Оца у чијој се неисказивој и благодатној љубави налази.

Само се *духом* може спознати Дух као највише биће и суштина свих ствари и људи. Само кроз живу, пламену *љубав* може се спознати да је Бог љубав. Само онај који себе осећа као ”сина” у духу и љубави може да призива Оца.

И онај ко једанпут то осети и појми, и након тога прочита и доживи Јеванђеље, увидеће у Христу истинског, јединородног Сина Божијег и прихватиће га духом, љубављу и вером.

3. Љубав и вера

У овом опису нема никаквих апстрактних домишљања или произвољних конструкција. И у ономе што је овде изложено нема неодговорног фантазирања или мрачног празноверја. Овде светлост разума не трне, овде су само уклоњени сутони површног здравог разума и препуштена слобода искуству срца. Овде све почива на живом, истинском, духовном искуству. И било би лепо, скромно и разумно када би се онај који није доживео то духовно искуство, нити је хтео да га стекне и доживи - уздржао од просуђивања и одрекао се испразне и ироничне критике. Човек који није доживео Исуса Христа духом и љубављу, најлепше би поступио када би судио о Христу и хришћанству са изузетном опрезношћу, нипошто не сврставајући себе у непријатеље хришћанства. Често, исувише често безбожник је безбожник само зато што још није изградио у себи духовно созерцање и што се држи погрешног мњења да тобоже таква душевна способност не постоји нити може постојати. Ако не знам где је пут за Јерусалим - могу ли из свог незнања закључити да ни Јерусалим ни пут ка њему уопште не постоје? Или ако се онај који тај пут познаје устеже да га опише другоме, може ли се из тога закљу-

чити да он тај пут уопште не познаје или да је једноставно преварант? Не може свако ко живи духовним искуством и духовном љубављу научити друге том искуству и тој љубави, или их описати, образложити и разоткрити њихову суштину - за то су потребне посебне способности и дарови. Али ко преузме на себе тај задатак, заиста мора да буде мајстор духовног искуства, он мора да уме да живи, доживљава и созерцава у духовној љубави јер ако он то не уме, онда не може бити ни учитељ ни духовни васпитач.

Дакле, духовно искуство, тај живи извор вере и религије, није ни измишљотина ни празноверица. Он је истинска реалност и свако може и позван је да га доживи, осведочи се у њему и усвоји га (разуме се, свако у својим границама). И тада ће увидети да из овог извора уистину истиче благодатна бујица у људски живот и целокупну људску културу.

У грађењу и остварењу духовног искуства поједини људи и народи не личе једни на друге.¹²Тако, на пример, историја познаје читаве народе који су тражили ”савршенство” пре свега и изнад свега у чулном созерцању (Грци), захваљујући чему су створили религију живописне лепоте, а њихови богови су остали пластичне, антропоморфне индивидуалности, носиоци снаге, духовно и морално несавршена бића, без обзира на довршеност њихове лепоте и величине. Упоредо с тим историја зна и за такве народе који су тражили ”савршенство” у поштовању закона и обреда прописаних од стране виших ауторитета (Јевреји), захваљујући чему су створили религију најстрожије обредности да чак ни дубока морална предсказања њихових доцнијих пророка нису могла ни да измене ни да замене њихово национално оформљено поимање религије...

Још су разноврснији духовни путеви појединих људи. Постоје људи који дохватају скут Божје ризе у уметности и кроз уметност; они схватају и реализују уметност као посебан начин виђења и приказивања божанске суштине света и човека. Напоредо с њима постоје други људи којима надахнуће благородне уметности казује веома мало, али се зато њихово срце расцветава у живој љубави према ближњем тако да они приступају духовном искуству и созерцању Бога управо тим путем. Постоје људи којима се светлост Божја даје у созерцању праведности и права, у мудрому, неподмитљивом, уметнички префињеном правосуђу; неки налазе тај зрак Божји у мужевном и трпељивом подношењу патњи¹³, неки созерцавају Божју мудрост

¹²Види о томе у седмој глави.

¹³Упор. ”Живые мощи“ Тургењева.

у природи и њеном тајанствено-прекрасном животу¹⁴; неки опет ступају с Богом у непосредан контакт кроз излив једноставне, самотне, искрене молитве... Ниједан од ових путева не треба одбацивати, сваки од њих може и треба да доведе човека у освештано средиште вере, Богу, заједничком Оцу. Јеванђеље обухвата све ове путеве и све друге путеве говорећи: "Љуби Господа Бога твојега свим *срцем* својим, и свом *душом* својом, и свом *мисли* својом; и свом *снагом* својом"; а затим: "љуби ближњега својега као самога себе" (Мт 22, 37; Мк 12,29-30; Лк 10, 26-28).

Не подлеже сумњи, дакле, да се духовна љубав и духовно искуство не дају свим људима у подједнакој мери и у поједнаком виду. Они сами (и љубав, и искуство) су дарови благодати, и коме су они дати "сами по себи", такорећи "од природе", тај нема заслуге. Међутим, могуће је и неопходно прихватити тај дар, узгајати га, отворити му приступ у све унутарње просторе душе и препустити му вођство у животу. И слично томе, могуће је и неопходно преносити ту духовну светлост другим људима никада не размишљајући о томе да можда на свету постоје и такви који су заувек лишени благодати; јер ако би на свету и постојали такви људи, онда ко од нас познаје те несрећнике? А искуство сведочи о томе да је огањ духа, продирући у срце огрубелог човека, у стању да га запали и то управо због тога што је испод сто рђавих слојева тајанствено тињала Божја искра.

А кад жива и истинска вера никне из духовне љубави и учврсти се у духовном созерцању, она ће неосетно захватити последњу дубину људског бића и из ње продрети у све сфере личног живота. Духовна вера као да отвара човеку нове очи или затеже у његовој души нове струне и нагони их да одјекују; јављају се нове, благородније, префињеније потребе; он почиње да увиђа и поима оно што је остало скривено људима који не верују - *елемент светог у људским душама и у свету материјалне природе*. Само се по себи разуме да и онај који не верује уме да посматра; али упоредо с тим и изнад тога он види у свету и људској историји неки *виши смисао*, друге, више и моћније законе који управљају светом; законе Провиђења, Духа и божанских циљева, а такође и законе људске слободе, подвига, правичности и греха... уопште узев - посебан свет, тајанствено скривен у видљивом космосу, свет у који духовно жив човек читавог живота погледује као кроз завесу и којег као да послушкује из далека. Из таквог посматрања, из таквог вида и слуха, потекло је *све велико* што су људи створили у својој историји.

¹⁴ Упореди, на пример, код Гетеа: "Зар ти не видиш Бога?! Код сваког тихог извора, испод сваког расцветалог дрвета налазим Га у свој топлини Његове љубави". В. Такође бесмртну Фехнерову књигу: *Нана или живот биљака*.

Ето зашто тврдимо да из те области теку благодатне творачке струје у људски живот и целокупну људску културу. У тој бујици, која избија изнутра, облагорођава и освештава сва људска дела и творевине - као да се све изнова рађа: све добија освештани значај, дубоки смисао, унутарњи, непоколебљиви ослонац, духовну истинитост и победничку моћ. Управо на то позива наш видовити Тјутчев:

*Дођи, ефирним његовим млазом
Уми страдалничке груди -
И у живот божанствено-светски
Бар на тренутак укључен буди!*

Али ако тај тренутак дође, он ће се, зацело, поновити и учврстити. А ако овлада душом тада ће се неоснованост безбожне уметности, богоборачке науке, противдуховне политике и бездушног, антисоцијалног друштвеног живота испољити у свој својој јасноћи и показати као сушти мрак и катастрофа у поређењу са религиозно одуховљеном и освештаном културом.

Човек, дакле, не може да живи без вере. А без вере у *Бога* људски живот постаје јалов, баналан и рушилачки – постаје привидни живот који води безбројним патњама и општем распадању.

Пут ка вери и Богу назива се духовном љубављу. И оно прво што она може и што треба да пружи јесте - *слобода*.

Глава трећа

О СЛОБОДИ

Реци им тајну слободе...

Хомјаков

1. Спољашња слобода

Истражујући питање вере покушао сам да покажем да човек који верује у Бога ствара свој реални животни центар и, полазећи из њега, изграђује своју душу: благодарећи томе он сам постаје живо духовно јединство, с јединственим центром и непоколебљивом структуром, стиче зрели и довршени *духовни карактер*. На том путу он постиже свети и главни циљ свог живота за који вреди живети, за који се вреди борити и у борби за њега - дати свој живот: тај главни циљ његовог живота зове се *дело Божје на земљи*, то јест дело религиозно осмишљене духовне културе.

Испоставља се да вера уопште није напросто некакво "осећање" или "доживљај". Напротив, она је одређено животно искуство, одређени поглед на свет и систем поступака; она увлачи у свој процес и вољу, и мисао, и реч, и дело - све одједанпут, целог човека, јер вера исходи из последње дубине људског бића па отуда неминовно захвата целог човека. Само под таквим условима вера постаје *делатна, стваралачка* вера: укореењена, искрена, целовита и тријумфална.

Али да би вера настала, разгорела се и попримила такву моћ и обличје - човек у својој вери мора да буде *слободан*.

Шта значи - "слободан"? О каквој слободи се овде ради? Слобода *од чега и ради чега?*

Овде се пре свега има у виду *спољашња слобода* људске личности. Не слобода да се чини све што се прохте, с тим да се други људи не смеју никоме и ни у шта мешати, већ слобода вере, *схватања и уверења*, у коју други људи не би имали право да се мешају насилним *наредбама и забранама*, слобода од *принуде и забране*, од *грубе силе, претње и прогона*. А пошто се овде ради о одбрани духовног искуства и вере *споља*, такву слободу можемо означити као "*спољашњу*" или "*негативну*": она штити интимни и дубоки процес боготражења од насиља *других људи* и утолико је можемо означити још и као "друштвену"¹... Њена формула се може изразити овако: "немој ме приморавати силом, немој ме присиљавати претњама, не забрањуј ми, не саблажњавај ме земаљским наградама и не плаши ме казнама... Препусти ми да сам осетим божанственост Божанског, да поверујем у Бога и слободно прихватим Његов закон својим срцем и својом вољом"... Та формула тражи за човека "религиозну аутономију" (букв. *грчки* - "самозаконодавство"²), за разлику од "хетерономије" (*грч.* - "туђе законодавство", тј. прописи или забране које потичу од других људи).

Нема никакве сумње да човек у свом друштвеном васпитању и као поданик државе има потребу за хетерономијом, тј. прописима и забранама који долазе споља, при чему су ови прописи и забране често неминовно праћени претњом, а понекад поткрепљени силом и принудом.³ Све док се људи не науче да преображавају рђаве нагоне који се рађају у њиховој *сопственој* души, док се не науче да обеснажују *туђе* рђаве намере помоћу

¹ Обично јој придају назив "слобода савести", што је сасвим погрешно.

² Само се услед неразумевања овом "религиозном самозаконодавству" (аутономији) може противстављати "теономија" (богозакоње), јер свако „богозакоње“ се може одржати једино аутономно.

³ В. подробније разматрање и образлагање овог гледишта у мојој књизи *О противљењу злу силом*.

љубави, умиљатог погледа и благе речи, претварајући туђу злобу у племениту доброту (а кад ће то бити?! и да ли ће бити?!) све до тада се у том погледу ништа неће изменити. Међутим, ако би се људи и научили томе, хетерономне наредбе и забране не би ишчезле из живота јер ни васпитање деце, ни стварање чврстих и великих друштвених организација које се заснивају на позитивном праву (од научног друштва до државе и међународне организације), не може без таквих хетерономних правила.

Али духовна љубав, вера у Бога и лична уверења уопште се не стварају таквим наредбама и забранама. Свака туђа принуда - ма како се изражавала и ма какве облике попримала - прилази човеку "споља" и надвија се над њим у извесном смислу "*одозго*", тј. као обавезујући ауторитет. Отуда је она неспособна да *захвати последњу дубину срца, да је пробуди и окрене ка Богу*. На такав притисак који долази "споља" и "одозго", човеково унутарње језгро обично одговара отпором и побуном или, што је још горе, огорченошћу, тврдоглавошћу и мржњом. Тада човек, изложен притиску, уместо да се својом слободом користи на најдубљи и најсуштинскији начин, уместо да изграђује своје особено духовно искуство - почиње да се позива на формалну слободу, на своје неотуђиво право да се бори за њу, и чак када би наредбе и забране којима је изложен садржавале макар једну једину религиозну истину - ни у том случају оне не само што не би отвориле његову душу за њено прихватање, већ би је затвориле у слепило и глувоћу...

Забрана и принуда, претња и страх, могу да изнуде код човека само лицемерну "љубав" и лицемерну "веру"; те изнуђене, привидне, неискрене манифестације скривају иза себе или директно лукавство, или пак преплашено, обамрло срце, и сви напори и притисци власти постижу једино то да истинска вера пропада или се уопште не зачиње у људској души: у њој све постаје вештачко, натегнуто, подвојено, неискрено и отуда - немоћно, заправо, *богохулно*, јер свето захтева искреност и Божанско не подноси прорачунато претварање или лицемерје...

У томе се ништа не мења ни у случају ако човек, стављен под претњу и принуду, донесе унутарњу одлуку да присили самог себе напором воље према "љубави" и "вери", тј. да примора себе да на силу омрзне вољено и заволи невољено и разувери се у оно у шта верује и поверује у оно у шта му се не верује. То му неће поћи за руком. Јер, заправо, у органски здравој души воља не може да роди љубав и веру⁴, напротив, она сама поприма свој жар и светлост од свештеног огња *неприморане љубави и слободне вере*.

⁴ Католичко гледиште које стоји у основи целокупне средњовековне инквизиције и крсташких похода против јеретика.

Несумњиво, воља може да живи, господари и води човека *без љубави*, али је она тада хладна и безосећајна, формална и сурова. Воља може и *без вере*, али је она тада отргнута од духа и светиње, беспринципијелна и неморална, нешто попут поквареног аутомата или звери која се отргнула из кавеза. Могуће је чак одлучити се на такво искуство: не волећи, учинити се оним који воли и деловати из притворне љубави, и не верујући, симулирати веру и у свему подражавати оне који верују - све то у узалудној нади да ће, можда, некада касније, на основу таквог притворства и таквих неискрених напора, љубав и вера прионуту уз таква вежбања. Такви људи почињу од изнуђених спољашњих поступака и надају се да ће тиме привући у душу свети огањ. Понекад такве неискрене вежбе доводе до низа друштвено корисних поступака нарочито у сфери такозваног "друштвеног доброчинства". Али ни један од тих поступака не улази као пуновредна карика у живи ланац Божјег дела на земљи... И ако би касније свети огањ љубави и вере одједном плануо над таквим лицемерним и мртвим делима, онда би се показало да човек воли само од оног трена када је његово срце успламтело изнутра, да је његова вера почела тек од момента кад је дубина његове душе била искрено дотакнута и када се слободно обратила Богу. Све друго пре тога био је само *систем лицемерја*.

Никада још ни једном човеку није пошло за руком, нити ће му то икада поћи, да заволи на основу наредбе или да искорени у себи веру на основу забране. И ако љубав настане *након* наредбе, онда она *није настала због наредбе већ упркос* њој и *независно* од ње, тј. љубав долази сама а наредба није у стању да је омете или да је учини немогућом. И ако вера ишчезне *после* забране, онда она неће ишчезнути *на основу* ње већ на основу других душевних доживљаја, а можда и услед тога што је била *привидна* или је у суштини није ни било.

Божанствени огањ у човеку, који у њему воли, верује и ствара, не може се произвољно ни изнудити ни произвољно угасити. Све што се овде може постићи - и то само захваљујући људској слабости и страшљивости - јесте његово привремено прећуткивање, уздржавање од спољашњих испољавања и показивања (тј. повлачење у душевну катакомбу).

Постоји закон о коме треба размислити и усвојити га једном за свагда: *спољашњи притисак*, са свим његовим претњама, насиљем и мучењима, и *духовни огањ* у својој спонтаности и осветљаности - туђи су један другом ("хетерогени"), они су манифестације различитих сфера и моћи, при чему виша моћ (дух) доминира у односу на нижу, може да је позове у живот и усмери изнутра, али нижа сфера нема власт над вишом: спољашњој моћи је потчињено само оно спољашње. Ето зашто је у праву Шопенхауер када каже: "Вера је слична љубави, она се не може изнудити. Отуда је ризичан подухват покушај да се она уведе

помоћу државних мера"... У праву је руски песник када о духовном стваралаштву каже:

*Над мишљу слободном Богу су мрски
Насиље и јарам;
Она, у души слободно рођена,
Неће умрети у оковима!*⁵

Без ове слободе људски живот нема ни смисла ни достојанства, и то је оно најважније. Смисао живота је у томе да се *воли, ствара и моли*. А без слободе се не може молити, ни стварати, ни волети.

1. *Веровати* и молити се може само онај који то чини добровољно, искрено и из душе. Не може се молити по наређењу или не молити на основу збране. Молитва по наређењу није потребна ни Богу, ни себи, ни људима, а онај који забрањује молитву чини штетно, противрелигиозно дело. Отуда - слобода веровања, исповести и љубави.

2. *Волети* може само онај који то чини добровољно, искрено и из душе. Није могуће волети Бога, отаџбину и људе по заповести нити престати волети на основу забране. Изнуђени доказ преданости, прорачунати, формалистички патриотизам - јесте лицемерје и обмана; такво лицемерје ничему добром не води, таква обмана никоме није потребна. Љубав не може да успламти по наређењу нити да се угаси по директиви, она се *не може изнудити*, и то никаква љубав и ни према чему: према Богу, према људима, према раду, према природи, према идејама. Отуда - слобода духовне љубави и уверења.

3. *Стварати* се може само из надахнућа, из душе, слободно. Не може се стварати по наређењу нити не стварати на основу забране. Сетимо се јадиковке Јована Дамаскина, коме је стари монах забранио надахнуто појање:

*Пред мојим немирним духом
Збијају се ликови у гомили,
И у тишини, над тананим ухом
Трепери сазвучја равномерни склад.
И ја, не смејући светогрдно
призвати их у живот из царства таме,
У хаос ноћи прогоним обратно
Моје неуспеване псалме...
Живим распаљено огњем,
Буни се срце непокорно...
И смрти ме је коштао узалудни дар
Увек спреман да се пробуди⁶...*

⁵ Гроф А. К. Толстой. Иоанн Дамаскин. X.

⁶ Гроф А. К. Толстой. Иоанн Дамаскин. VI, упор. V и VII.

Тако је у свему. Како прописати законе надахнућу.⁷ Како потиснути трагачку мисао разума? Може ли се изнудити живи и пуновредни морално-стваралачки поступак? Шта вреди живот без стваралаштва, стваралаштво без надахнућа, надахнуће без слободе? Отуда - *слобода духовног стваралаштва*.

Онај ко не признаје ту слободу *атакву* слободу као *основу живота и као духовну неопходност* - своди човека на животињу, унижава људско достојанство. Он приморава човека да *лаже* - Бога, себе, људе. Он изопачава људску природу, претвара људе у гомилу и, стварајући инквизицију или тиранију, припрема самом себи и свом народу жалосну будућност.

Слобода је ваздух којим дишу вера и молитва. Слобода је начин живота својствен љубави. То може одбацити само онај ко никада није веровао, није се молио, није волео нити стварао. Управо је зато цео његов живот био мрак, а искорењивање слободе које он проповеда не служи Богу већ ђаволу. Зар је чудно што такве људе називају "мрачњацима"?

Значи ли то, међутим, да човеку доликује *формална и неограничена* слобода? Није ли то слобода стваралачке *разузданости*, слобода разврата у љубави, слобода религиозних изопачења и распусности?

2. Унутарње ослобођење

Схватити "унутарњу слободу" људског духа као нормалну и неограничену била би дубока и опасна грешка јер се спољашња слобода ("не приморавај, не саблажњуј, не забрањуј, не плаши...") даје човеку управо ради *унутарњег ослобођења*, јер управо од њега она поприма своје истинско значење и свој дубоки смисао.

Шта је "унутарња" слобода?

Ако спољашња слобода уклања насилно мешање *других људи* у духовни живот човека, унутарња слобода своје захтеве не упућује другим људима него - сада споља више не спутаваном - човеку самом! Слобода, у самој својој бити, јесте управо *духовна слобода*, тј. слобода духа а не тела и душе. То је потребно схватити једном за свагда и доживети дубоко како не бисмо унапред грешили и подледали туђим саблазнима.

Човеково тело је *неслободно*. Оно се налази у простору и времену, у мноштву других тела и ствари - час огромних као планете, час великих као планине, час малих као животиње и људи, час мајушних као поленов прах, бактерије итд. Све то чини човеково тело - неслободним у кретању, смртним и распаљивим након смрти и увек потчињеним свим законима и узроцима спољашње природе. Те законе човек може да комбинује или себи

⁷ Упор. Код Пушкина. Родослов мог јунака. "Зашто се ковитла ветар у јарузи". Упор. такође "Песник". Сонет.

на корист, или себи на штету и пропаст, али их не може стварати нити променити. Он може да не зна за њих или да заборави на њихово деловање, али никада не може да их се ослободи.

Није слободна ни човекова душа. Пре свега, она је на тајанствен начин повезана са телом и условљена његовим здравим животом. Она је даље везана законима времена и континуитета (дужина живота и појединих доживљаја, наследност, сећање итд.). Најзад, она је везана својим унутарњим устројством које она сама не ствара нити може нарушити: законима свести и несвесног, снагом инстинката и нагона, законима мишљења, фантазије, осећања и воље. Душа има своју природу, та природа има своје законе, душа не ствара сама те законе већ им се потчињава и не може их самовољно мењати.

Али човековом духу је *доступна* слобода, њему и *прилична* слобода. *Јер дух је моћ самоодређења ка бољем*. Он има дар да себе изнутра искључи из било ког животног садржаја, да га противстави себи, процени, одабере или одбаци, укључи у свој живот или одстрани из њега. Дух је моћ која има дар да *примора себе и превлада* у себи оно што се одбацује; дух има моћ и власт да *ствара облике и законе свога битисања*, да ствара себе и начине свога постојања. Својствена му је способност унутарњег *ослобођења*, доступно му је *самосавлађивање и самоодређење према^добр*. Ослободити себе значи, пре свега, прибрати сву снагу како би се било јачим од било ког свог нагона, било ког хира, било које жеље, било које саблазни, било ког греха. То је извлачење себе из бујице свакодневне баналности - њено противстављање себи и себе њој - самоослобођење себе до победе над њом. Таква је *негативна* етапа самоослобођења. Иза ње следи *позитивна* етапа. Она се састоји у добровољном и усрдном испуњавању себе *најбољим, одабраним и најдражим* животним садржајима...

Тај процес постизања унутарње слободе може да доведе човека у конфликт са потребама његовог *тела* - јер ће дух тражити и наћи њему (духу!) неопходну и за њега (духа!) истинску меру јела, меру пића, меру кретања, меру уживања, меру мишићног рада, и при том ће он видети у телу своје оруђе - час покорно, час непокорно - и мудро ће комбиновати законе телесне природе у своју корист (тј. у корист духа). Даље су могући конфликти са властитим *душевним* нагонима - јер дух не може да се помири са оним нагонима душе, који човека воде путем злобе, порочности, лености, необузданих уживања, необузданих нагона, једном речју, путем понижења и распадања.

Наћи у себи снаге за такву борбу значи поставити основу свог *духовног карактера*. Учврстити се у тој снази и изнутра ослободити себе (најпре негативно а затим и позитивно) - значи *васпитати у себи духовни карактер*. То значи стећи "незави-

сност” или *унутарњу слободу*, при чему се има у виду не *просто животна независност човека већ његово духовно самоодређење*, и не само спољашња аутономија људског духа већ његова *унутарња власт* над телом и душом, и не само *самосавлађивање* човека (које може бити бесадржајно ”уздржавање”) већ испуњеност душевних простора *слободно и поуздано изабраним божанственим садржајима* који се стичу духовном љубављу и религиозном вером.

Ослободити себе не значи постати независан од других људи, али значи постати *Господар својих страсти*. Господар својих *страсти* није онај ко их успешно обуздава тако што оне цео живот бесне у њему а он је преокупиран тиме да им не допушта да се испоље, већ онај ко их је духовно *оплеменио и преобразио*. Слобода од страсти не састоји се у томе да их човек пригуши у себи, а да се сам препусти бестрасној равнодушности (како су мислили стоици) већ у томе да човекове страсти саме, добровољно и у потпуности служе духу и воде га циљу, попут ”сивог вука” који одано носи на себи ”Ивана Царевича” у тридесето царство.

Унутарња слобода нипошто није негирање закона и ауторитета, односно безакоње и таштина. Не. Унутарња слобода јесте способност духа да самостално увиди истински закон, самостално усвоји његову снагу ауторитета и самостално га оствари у животу. Слобода није самовоља, јер самовоља је увек повлађивање хировима душе и похотама тела. Код слободног човека самовоља није предводник душе, код њега слобода царује над самовољом јер је такав човек *слободан и од самовоље*: он ју је преобразио у духовну, предметно утемељену *самовољу*.

Ето шта значи слобода, *унутарња* слобода. Ето зашто сам рекао да слобода приличи духу и да мора бити препуштена *управо њему*. То значи такође да спољашња слобода служи унутарњој, да је неопходна ради ње и да се даје због ње. *Спољашња слобода је природан и неопходан услов за увођење и учвршћење унутарње слободе*. Здрав религиозни живот осећа потребу за обема врстама слободе: човек се користи тиме што га нико не ”приморава” и што му нико не ”забрањује”, како би открио у себи приступ духовном искуству, пробудио у себи духовну визију, изнутра ослободио себе, васпитао у себи духовни карактер и усмерио себе истинским, чистим, моралним, прекрасним, божанственим путевима живота... Из спољашње слободе, као неопходне основе религиозне вере и живота, мора да настане духовна независност и самоиницијативност људске личности у њеном односу према Богу, а затим и према људима и природи. Онај ко захтева за себе духовну слободу не треба нити сме да је схвати формално, на пример, у облику: ”не приморавај, не забрањуј, дај ми слободу *да радим све што ми падне на памет*,

макар ископао своје духовне очи, пао и погинуо!” То би значило: *дај ми спољашњу слободу духа како бих уништио и изопачио своју унутарњу слободу*. Или још краће: дај ми *слободу духовне пропасти*. Детињаст, неозбиљан захтев! Управо тако дете тражи оштро оруђе да би га злоупотребило. Кажем *оруже*, јер спољашња слобода духа јесте управо оруђе за потпуно и истинско унутарње самоослобођење. Кажем *оштро* оруђе, јер духовна аутономија при злоупотреби може да постане узрок безмерне штете и погубних невоља.

Људи који захтевају за себе *спољашњу духовну слободу, а који не би били у стању да појме њен унутарњи смисао и сврху*, уистину би заслуживали да им се да формална слобода и да буду изоловани у простору и времену, како би негде на далеком острву створили друштво формално разузданих и духовно упропашћених људи за вечну поуку потомству...

Сви ови разлози већ назначују одређене границе духовне и религиозне слободе, при чему имам у виду позитивне границе које не стешњују нити ограничавају слободу духа, већ помажу његовом личном оформљењу и здравом ширењу. За стешњавањем и ограничавањем, уопште узев, не осећа потребу *слобода духа већ недуховност и антидуховност која злоупотребљава слободу*...

Човеку, у његовом унутарњем ослобађању и успостављању његове духовне самосталности, може пре свега помоћи његово духовно општење с другим људима.

Постоје људи код којих дух, одајући се религиозном созерцавању и молитви, осећа потребу за *самоћом*, због чега се они удаљују од других људи и одлазе у осаму. Али то ни издалека није случај код свих, и под религиозном самосталношћу човека не треба подразумевати то. Човек може и треба да буде религиозно самосталан свуда - и у браку, и у породици, и у парохији, и у цркви. Зато што духовна слобода и религиозна самосталност нипошто не искључују ни комуникацију ни усамљеност људи. Напротив, *истинско духовно јединство могуће је управо тамо где сваки човек стоји духовно и религиозно на сопственим ногама, тј. носи у самом себи живе изворе духовног искуства и религиозне вере*. Тамо где тога нема, тамо јединство неће бити на правој висини, а то значи да тамо треба тежити личној самосталности и унутарњој слободи људи.

Ето зашто духовна слобода и религиозна самосталност људи нипогто не искључују *васпитање и поуку*. Напротив, свако ко није дорастао за ту слободу, мора бити *васпишан* за њу, и свако ко не поседује религиозну самосталност, поступиће исправно ако почне да учи код оних који су то већ постигли. Била би највећа грешка ако би било ко, позивајући се на слободу и аутономију духа, захтевао, на пример, укидање наставе Закона

Божјег за децу и Богословља за одрасле. Јер самосталности се још треба учити!... Људи се држе на ногама сами и иду самостално, међутим, најпре их *уче* да ходају... А ко не би желео да своју децу учи ходању, већ да им остави слободу да пужу четвороношке? На исти начин људи читају, рачунају и закључују слободно и самостално, међутим, најпре их томе *подучавају* - на ауторитетан и обавезујући начин... Ко би пристао да своју децу остави као неписмене дивљаке - у име духовне аутономије?! На исти начин, човек који поседује религиозно искуство и религиозну визију, позван је и обавезан да на друге преноси своју способност и власт. Слобода духа се не сме тумачити као *слобода од духа*. Слобода богосозерцања није духовно слепило. И ако спољашња слобода духа ("не присиљавај, не забрањуј"...) негира било шта, онда је то само насиље, принуда, претња, подмићивање као средство утицаја на религиозну веру људи, међутим, она ни пошто не негира ни духовно васпитање, ни религиозно поучавање.

Негативна слобода је само пут који води позитивној слободи, средство које води циљу. Може ли се средству придавати такав значај како би се инсистирало на њему и у случају његове неприкладности? Ко би пристао да прими неодговарајући, штетан лек само из поштовања према његовој "лековитости"? Ако човек слободу духа претвара у слободу од духа, онда ће му она бити одузета... Тако је било у људској историји много пута, тако ће бити и убудуће. Ако спољашња слобода духа квари човека и чини га разузданим, онда ће сама његова разузданост довести до појаве таквог поретка и такве власти која ће ограничити или угушити ту слободу. На то не треба чак ни апеловати јер је то *историјски неминовно*.

Човеково унутарње око позвано је да се добровољно, без принуде окрене духу и свему Божанском на земљи и на небу, а највиши смисао свих правних поставки и државних закона састоји се пре свега у томе да људима обезбеди такву могућност. Али коришћење спољашње слободе за *саблажњавање* себе и других људи, нарочито малолетника, недуховно и антидуховно стање - не сме бити допуштено. Слобода није слобода духовног разврата. Очном лекару се поверава слобода да лечи очи својих пацијената како најбоље зна и уме, а да ли му се поверава слобода да вади очи својим пацијентима? Исто тако, свака саблажњавајућа и деморализаторска пропаганда безбожничтва и антидуховности није ништа друго до систематски рад на копању духовних очију наивних и лаковерних људи.

Акт духовног искуства, духовне љубави и вере, стварају и проносе народи током столећа. Он првенствено сазрева несвесно и, при том, лагано се путем васпитања и наслеђа преносећи с

једног покољења на друго.⁸ У том процесу свако ново покољење поприма најпре у детињству *васпитачки набој унутарње слободе* а затим, у зрелости, део *спољашње слободе*, која се увећава с покољења на покољење, на основу које оно мора да доврши своје одгајање - *самоваспитањем*. Све се то уопште није вршило нити се врши зато да би се замрачиле свештене очи духа зловним изругивањем над духом и богохулним скрнављењем светиња. При том уопште немам у виду часну и дубоко прооцењану *религиозну сумњу*... Макс Милер, верујући и суптилни истраживач, дубоко је у праву када каже: "Искрена сумња је најдубљи извор часне вере. Наћи може само онај који је изгубио"... Имам у виду скептицизам пристрасних, огорчених безбожника који систематски настоје да одраслима, а посебно деци, накалеме слепо негирање, да код њих изазову безнадежну, неправилну духовну пустош. То је свераспадљива доктрина смрти, духовна кастрација која се врши над невином дечицом (јер и одрасли људи често остају духовна деца), заведеном лажима и лукавством, то је злочин попут оног који је описао Шекспир у *Хамлету*. подстакнут завишћу и честољубљем један брат сипа у уво другом брату (краљу), за време сна, смртоносни отров - јер су деца, а понекад и одрасли, духовно успавани, док безбожна пропаганда сипа рушилачки и смртоносни отров.

Држава обезбеђује људима права слободе али ни једном човеку не може бити препуштено *право на злочин*. Тумачити слободу као право на злочин могу једино или потпуно наивни људи или злочинци.

По питањима религије човек може и да погрешити. Можемо рећи чак и ово: ту могућност треба препустити људима не бојећи се искрених ни честитих јеретика. Јер опасност се не састоји у томе што ће човек, који искрено тражи Бога, видети Бога на свој начин и постати јеретик. Опасност је у томе што човек пожели да оде од духа и Бога и одмах затим да повуче за собом друге - најпре лукавством, лажју, изругивањем и тобожњим доказима, а потом присилом и терором; он почиње проповедањем сведозвољености и злоупотребном спољашње слободе, а завршава тиме пгто дефинитивно упропаштава драгоцен процес унутарњег самоослобођења.

Није ли у праву оштроумни Карлајл када узвикује: "Слобода просуђивања! Ниједан гвоздени ланац, никаква спољашња сила никада није могла да присили људску силу на веру или неверовање; просуђивање човеково јесте његова сопствена светлост која му се не може одузети, у тој сфери он ће господарити и веровати једино по милости Господњој..." Али, додаје он при том: "уопште није неопходно да човек сам открије ону истину у коју

⁸ В. шесту и седму главу.

ће касније поверовати... Човек може нешто да усвоји а затим да на најискренији начин прихвати као свој посед оно што је добио од другог и да при том према том другом показује осећање безмерне благодарности. Јер вредност оригиналности нипошто се не састоји у новаторству већ у искренности...”

Ова висока оцена слободе има заиста хришћански карактер. Јер Христос је дошао на земљу (према изразу једног старог хришћанског извора), ”да увери а не да принуди”⁹, тј. да човека слободно увуче у процес обраћања и унутарњег ослобађања. А код апостола Петра читамо: ”Јер је тако воља Божија да добро чинећи ућуткујете незнање безумних људи; као слободни, а не као они који користе слободу за прикривање злобе, него као слуге Божије”.¹⁰

Човек се не може окренути вери путем мача и силе.¹¹ Мач може да буде само негативно средство према ратоборном сатани, спољашње средство заштите унутарње свете слободе човека против рушилачке злоупотребе спољашње слободе.

Унутарњи путеви вере - вере која настаје, колеба се, лута, јача и ишчезава - јесу сложени путеви, тешки и разнолики, и људима нипошто није увек лако да разабере шта је написано на каменим путоказима или стубовима духа и куда они упућују. Људска душа која иде тим путевима и скреће са друма, јесте нежно биће, осетљиво и беспомоћно, и неопходна јој је помоћ кроз савете и поуке, баш онако како се о томе приповеда у руским бајкама. Од кога тражити помоћ и поуку ако не од оних који већ поседују зрело духовно искуство и истинско религиозно познање? И зашто би та помоћ и та поука могли да окрње њену слободу? Зар се, залутавши у непознатом граду или шуми, не распитујемо код благонаклоног путника на кога наиђемо, о правом путу и зар не покушавамо да следимо његова мериторна упутства? И ко од нас, видевши човека да тоне у живом блату, неће покушати да га спасе? Ко би га од нас препустио хиру судбине позивајући се на његову слободу и ”самосталност”?

Благодат духовне љубави преноси човеку уметност религиозног созерцања; та уметност може се развити и продубити ако се човек буде предао духовном искуству, очишћујући своју

⁹ Epistola ad Diogn. "ὡς τελθων, βιασμενος".

¹⁰ Прва Петрова посланица, Гал 2,15-16.

Подсетимо се знаменитог и мудрог упутства које је московски митрополит Макарије 1555. године дао првом казанском епископу Гурњу: ”Свим обичајима, колико је могуће, треба да подучава Татаре и да их љубављу подстиче на крштење, али да их страхом на крштење никако не подстиче”. В. чланак проф. И. И. Лапо у No 2 часописа ”Русский Колокол”.

душу и успињући се ка синтези вере, познања и разума.¹² Тако настаје такорећи цео хор духовно распеваних индивидуалних гласова, или другачије: живи сталез учитеља духовног искуства, вере, религиозног делања и богословских догми - јерархија или класа свештенства (која се формира на различит начин код различитих религија и вероисповести). Они управо и чине руководећи религиозни ауторитету свакој цркви. То су својеврсни живи светионици духа и вере, уметници природног и богооткривеног богопознања, и њихово ауторитативно руковођење и поука по питањима религије не само да не умањује духовну слободу већ јој, напротив, иде у сусрет, учвршћује је, шири и васпитава. Јер, понављам, духовна слобода се уопште не своди на негирање туђег искуства и мудрости, већ се састоји у томе да се ми изнутра ослободимо за духовни живот, без спољашњег насиља, принуде и застрашивања.

Ето зашто се нарочито деци не сме препустити ”спољашња” и негативна слобода; напротив, она морају бити припремљена и одваспитана за ”унутарњу”, ”позитивну” слободу. Није ствар у томе ”да их оставимо на миру или да се нипошто не мешамо у њихов живот”, већ у томе како да их пробудимо за духовни живот - не насиљем, већ љубављу, не застрашивањем, већ *живим примером*. Духовна слобода детета уопште није у томе да оно расте као репушина у јарку или подивљали кунућ у шуми, већ у томе да стекне унутарњу способност да се достојно користи слободом и духовно попуни своју спољашњу ”непринуђеност” и ”незаплашеност”. *Спољашња слобода је неопходна ради унутарњег самоослобођења*; она је света само као истински залог унутарње слободе, и препустити је човеку ради понижавајућег и злочиначког испуњења - уистину нема никакве потребе. Није слободан онај човек који је препуштен сам себи, за кога не постоје никакве препреке ни у чему, тако да може да ради све што му падне на памет. Слободан је онај који је стекао унутарњу способност да живи и ствара у сфери духовног искуства, добровољно, искрено и потпуно истрајавајући у својој љубави и у својој вери. Уистину је слободан само *духовно самосталан човек*; човек пак, који је само споља слободан, може да злоупотреби своју слободу и да је претвори у потпуну унутарњу *неслободу*, у ужасно унутарње ропство.

Религиозно васпитање деце у духу љубави и вере, дакле, подстиче их на истинску, унутарњу слободу, чини их самосталним и слободним људима, на неки начин полаже у њима први свети камен њиховог будућег духовног карактера. Треба апсолутно

¹²Разум нипошто не треба мешати са спекулативним разбором, формалним, празним, прикованим за чулно искуство и одвојеним од духа и виђења.

бити без духовног искуства, апсолутно слеп у тој области, да би се, заједно са савременим безбожницима, религиозно васпитање деце приказивало као њихово систематско претварање у "идиоте" или као њихово намерно васпитање за "ропство". Не ослепљује дете онај који му отвара духовно око, већ онај који настоји да му то око ископа. Једном речју, истински саоднос *духа и слободе* не састоји се само у томе да дух (тј. духовно искуство, љубав и вера) осећа потребу за спољашњом слободом и захтева је, већ још и у томе што дух ослобађа човека изнутра, предајући му унутарњу снагу, самосталност, карактер и крила за духовно осмишљен и победоносни лет кроз живот и смрт.

3. Политичка слобода

Слобода се, дакле, састоји у томе да се свуда (и у самоћи, и у општењу, и у друштвеним организацијама) располаже унутарњом снагом и способношћу, како би се самостално и одговорно стајало пред лицем Божјим и служило Божјем делу на земљи. Слобода је својеврсна *самобитност* или самостално духовно појање. Ни црква, ни парохија, ни породица, ни корпорација, ни држава - уопште нису заинтересовани нити опуномоћени да угуше ову духовну *самобитност* или да ућуткају то самостално духовно појање. Напротив, то би за њих значило приступити самослабљењу и саморазарању јер је слободни људски дух најснажнији и најдрагоценији бедем друштвеног живота, а хор у коме умукну сви певајући гласови престаје да постоји. Грађевина је чврста само док су чврсти каменови од којих је саграђена, сваки за себе. А на духовном плану ствар стоји тако да су управо такви самостални и самосвојни људи у стању да на најбољи начин створе и одрже спој и чврстину друштвене организације.

Само се по себи разуме да у свим тим друштвеним спојевима постоји неки ауторитет: у Цркви је то - духовни, посвећени ауторитет, у породици - природни, који настаје из природне везе и љубави, у држави - ауторитет који је првобитно израстао из родовске везе а сада је заснован на сили оплеменењој правом и продубљеној патриотизмом. Али задатак тог ауторитета не састоји се у томе да подјармљује духовну самосталност људске личности, већ у томе да на њој гради спољашњи поредак и заједнички живот организације. Све заповести и све забране тог ауторитета окренуте су управо духовно самосталној личности (субјекту права) како би ушле у његову душу и подстакле га да у *складу с њима* усмери своје спољашње понашање. Речи тог ауторитета (закони, наредбе, савети итд.), морају бити *слободно прихваћене* и уважене од стране човека; тада оне као да ишчезавају у слободном признању личности и не само што неће довести ни до каквог гушења слободе, него ће је, напротив, учврстити и испунити животним садржајем. Такво слободно признање и

самосвест назива се *лојалношћу* (према француској речи "loi", закон). Лојалност не понижава нити потчињава човека. Карлајл је био дубоко у праву када је писао: "Велики духови су увек лојални, послушни и пуни поштовања према онима који су изнад њих, а само ништавне, ниске душе поступају другачије..."

Уистину, само слепа и бесмислена присила (насиље!) подјармљује и понижава човека. Напротив, духовни, слободно прихваћени ауторитет васпитава човека у слободи и снази. Аутономија (самозаконитост, слобода) и хетерономија (постављање закона споља, друштвени ауторитет) не искључују једно друго, напротив - *духовно се сједињују*. Јер од момента када човек својим унутарњим слободним признањем прихвати, усвоји и испуни хетерономни закон - *неслобода ишчезава* и друштвени ауторитет улази у његов живот као *пријатељски и драгоцени ослонац*. Тако стоји ствар у свим областима друштвеног живота.

Духовна слобода, дакле, уопште не искључује друштвени ауторитет који има задатак да се обраћа човековој унутарњој слободи, да је подстиче, васпитава и учвршћује. *Семе унутарње слободе* треба да пусти младике, да очврсне, истера стабло и постане расцветана *слобода* која се *не може ничим заменити*. Само онај који је у стању и сам да пева може да постане пуноправни члан певачког хора. Такав је значај духовне личности. Унутарња слобода је прва и света основа духовног карактера. Спољашња слобода пак, неопходна је човеку како би постао духовни центар, како би стекао унутарњу слободу. А унутарња слобода није ништа друго до жива духовност човека. И онај ко то схвати и осети одмах ће разумети у чему је значај *дужности и дисциплине*; јер и дужност, и дисциплина, схваћени истински и дубоко, само су *модификације унутарње слободе* која добровољно прихвата ове спољашње везе и слободно одређује себе у односу на унутарњу и спољашњу повезаност.¹³

Ако све ове поставке имамо у виду, тада ће се нашем умном оку открити истинско поимање политичке слободе.

Политичка слобода је нешто драгоцено и одговорно, али управо утолико уколико иза ње живи и делује духовна, унутарња слобода. Да би се правилно прихватила и користила политичка слобода, мора се схватити у чему је њена драгоценост и какву одговорност она намеће човеку.

Политичка слобода је подврста *спољашње* слободе: човеку се омогућује да самостално говори, пише, бира, одлучује и изјашњава се по питањима друштвеног уређења. Његови захтеви: "не ометајте, не присиљавајте, не забрањујте - ја ћу сам..." - задовољени су, али не само по питањима његовог унутарњег духовног живота већ и по *питањима општег и заједничког уређења*.

¹³В. подобије у глави трећој.

ња. Он се проглашава пуноправним судиоником, саградитељем и са-организатором у тим пословима. И не само што се штити његова сопствена унутарња слобода, већ он сам има могућност да одлучује о другим људима, о њиховој слободи или неслободи, о њиховом животу и понашању.

Дакле, од самог почетка је јасно да је политичка слобода нешто знатно више - по обиму и одговорности - од спољашње негативне слободе, јер ова последња даје права у његовим властитим унутарњим пословима, права над *собом* и својом душом, а политичка слобода му даје права и у *туђим* пословима, *права над другима*. То значи да политичка слобода подразумева у човеку, коме се даје, знатно већу зрелост него слобода духа. Грешећи у својим унутарњим пословима - штети се себи, грешећи по питањима друге слободе и туђих послова - шкоди се свима осталима. Отуда је истински однос ових двају слобода овакав:

спољашња слобода се даје човеку како би он изнутра васпитао и ослободио себе;

политичка слобода пак претпоставља да је човек одваспитао и ослободио самог себе, и она му се и даје да би могао васпитати и друге за слободу.

Шта ће, заправо, од политичке слободе да чини човек који није сазрео за њу? Чиме ће испунити своја политичка права ако је он сам остао роб својих страсти и свог користољубља? Шта могу од њега да очекују други људи ако је он свој сопствени живот претворио у тотални пад и понижење? Шта може својој земљи да пружи такав човек који злоупотребљава слободу говора, штампе, окупљања, који бира лицемерно, гласа поткупљиво, решава сва питања заједнице и државе према хиру својих страсти и сугестији својих личних интереса? Неће ли он постати најопаснији непријатељ туђе и опште слободе? Неће ли он у процесу свеопштег бешчашћа своје сопствено ропство проширити на све своје суграђане?

Питање о томе ко је заправо сазрео за политичку слободу а ко не, није лако решити, тим пре ако се људима прилази са чисто спољашњим, формалним мерилом. И поред тога основно правило које смо установили остаје неопориво: политичка слобода пристоји само ономе ко је или *довршио своје ослобођење* или *се налази у процесу унутарње борбе за њега, свестан његове драгоцености, обавезности и одговорности*. Човек и народ којима је туђа та свест, и који нису увучени у тај унутарњи процес, изопачиће своју политичку слободу, уништиће је, а можда ће уништити и себе заједно с њом.

Ако то уважимо, онда нам неће бити тешко да из свести одстранимо најпогубнији парадокс који афирмише нужност и корисност безграничне слободе (крајњи либерализам, анархизам).

Ни спољашња слобода духа, ни политичка слобода никада се не смеју спроводити консекветно, до краја, до бесконачности и разузданости. Спољашња слобода духа мора да служи унутарњем самоослобођењу јер само унутарња слобода гради човека у његовом духовном достојанству. Не треба лишавати човека спољашње, негативне слободе, али, дајући му је, неопходно је објаснити му да је њен смисао у унутарњем самоослобођењу, да унутарња слобода не пориче ни дух, ни ауторитет, ни дисциплину и да човек који није у стању да изнутра ослободи себе за дух, дисциплину и слободну лојалност, не заслужује политичку слободу и то стога што он једино уме да је злоупотреби, себи и другима на пропаст. Овде лежи природна и нужна граница спољашње слободе. Међутим, у том правцу треба тражити и границу политичке слободе: треба припремати човека за њу, објашњавајући му да је она на најтешији начин повезана са процесом унутарњег ослобађања, да политичка слобода није позвана да служи личној или класној користи, већ обезбеђењу и процвату права, праведности и отаџбине, једном речју, да се смисао и корен политичке слободе налази тамо где живи и ствара духовна, позитивна слобода. А то значи да ни овде нема неограничене слободе ни у даровању ни у остварењу.

Постоји минимум унутарње слободе испод којег политичка слобода губи свој смисао и постаје сверазарајући принцип. Човек који није стекао свест о себи као духовном субјекту (изнутра слободном и изнутра аутономном) неће бити у стању да буде носилац права политичке слободе. ' Даровати' народу политичку слободу - понекад значи довести га у искушење и извести на пут пропасти. То значи да га је потребно свестрано *васпитати* за политичку слободу, помоћи му у његовом унутарњем и духовном самоослобађању. Први услов политичке слободе јесте способност унутарње дисциплине и лојалности. Уколико такав услов не постоји - и политичка слобода постаје узалудан и претежак дар. Али ако је политичка слобода већ "дарована" - онда је критеријум њене сврсисходности управо сам процес унутарњег самоослобађања, заправо: *ако коришћењем политичке слободе јача унутарње самоослобођење људи* и они уче да *штите узајамну духовну слободу*, а ниво морала и духовне културе се *повећава* - онда је политичка слобода дата благовремено и може бити учвршћена. Али ако се коришћењем политичке слободе запажа пад морала и духовне културе, ако се запажа изборна, парламентарна и новинарска поткупљивост, ако унутарње самоваспитање људи уступа место распојасаности, а слободна лојалност слаби и људи почињу узајамно да нарушавају личну слободу - онда се показује да дати народ у датој епохи није на нивоу политичке слободе, због чега она мора привремено да буде одузета или ограничена.

Неопходно је схватити и запамтити једном заувек: свака спољашња слобода - и формална и политичка - има своју једину колевку у унутарњем свету човека. Слобода је нешто *за дух и ради духа*, слобода је нешто што дозрева у *духу* и што *из духа* исходи. Изван духа и против духа, она губи свој смисао и свој свети значај. Одвојивши се од духа, она се окреће против њега и поништава његово свето биће. Окренувши се против њега, она престаје да буде слобода и постаје *самовоља и свеопште гажење*. Тада наступа оно што би, идући за Пушкином, требало назвати "безумљем погубне слободе" (*Успомена*) и тада, строго узев, о "слободи" више не може бити ни речи. Тада није могуће слободу ни "окривљавати", јер злоупотребљавати могу сви и за злоупотребу је крив онај ко злоупотребљава, а не вредност која се злоупотребљава.

Према томе, без слободе - гасне дух, без духа - изрођава се и пропада слобода.

О кад би људи увидели и схватили овај закон!

Глава четврта

О САВЕСТИ

1. Губитак

Да ли је могуће да велика душа нема савести - саме суштине истинских душа, великих и малих?

Карлајл

Људима би било лакше да разумеју закон унутарње слободе и релативну условност спољашње и политичке слободе, када би чешће и радосније ослушкивали оно што се обично назива "гласом савести". Јер човек, доживљавајући то чудесно, тајанствено душевно стање, постиже унутарњу, духовну слободу у тако дубоком и целовитом облику да му се и нехотице отварају очи за њену истинску природу: он сам постаје духовно слободан тог тренутка и почиње да ту слободу схвата не више помоћу туђих речи, нити само апстрактним разумом или уобразиљом, већ властитим, веродостојним искуством, главним и најдрагоценијим извором целокупног сазнања. Штавише, човек који је истински доживео акт савести, осваја приступ сфери где *дужност* није терет, где *дисциплина* настаје сама по себи, где се инстинкт измирује са духом, где живе љубав и религиозна вера.

Савест је један од најчудеснијих Божјих дарова које смо примили од Њега. То је сама Божја сила која се разоткрива у нама као наша властита најдубља суштина. Оно на шта нам указује савест, на шта позива, што нам навешћује - јесте *морално савршено*, не "најпријатније", не "најкорисније", не "најсврсиходније" итд., већ морално боље, савршено, како је казано у Јеванђељу: "Будите ви, дакле, савршени, као што је савршен Отац ваш небески" (Мт 5, 48).

Међутим, када овако говорим о савести, ја под њом не подразумевам оно што се неретко овом речју означава у свакодневном животу. Ја подразумевам живу, прорачуном неокрњену хришћанску савест, озарену и просветљену Христом, верну Њему и очврслу на Његовим заветима. Према неким црквеним оцима могло би се тврдити да је и у паганском свету, пре Христа, било великих и чистих душа, које су на неки начин предосећале реч хришћанског морала, носиле је у дубини свог срца и своје мудре воље, и ослушкивале је пажљиво и умногоме тачно (попут Конфуција, Лао-Цеа, Буде, Заратустре, Сократа и других). Било је то својеречно "природно" откровење. Али истинско и савршено откровење дошло је после њих из чистог и божанственог извора. Оно је било дато да би очистило све до дна, да би потресло и оживело људско срце, растопило у њему хиљадугодишњу скамењену санту леда, да би се умилостивила људска суровост и људима отворио приступ духовном акту савести у свој његовој чистоти и савршенству. Овде је био постављен темељ хришћанској савести.

Не може се порећи да је савест својствена човеку такорећи "од природе". Треба такође признати да тешко да на свету постоји човек који у својој души не носи њен глас - макар у најпримитивнијем, скривеном облику, па било да савест с времена на време закуца на његова врата, или га најтивдим гласом призива из дубина, или је неочекивано својим зраком озарила његова настројења и злочине. У сваком случају, онај који би тврдио да на свету постоје људи који су апсолутно и савршено несавесни, поставио би себи веома тежак задатак. Он сам би морао бити прави уметник акта савести, такорећи мајстор и учитељ савести; морао би добро познавати све могуће облике њеног испољавања, а затим би морао да ступи у контакт с оним код кога негира постојање савести и да на њему провери све могуће начине духовне комуникације, истраживања и проверавања пре него што саопшти дефинитивну пресуду. Али такав експеримент тешко да би му пошао за руком и то не само из формално-логичких разлога, по којима се из "неналажења" не сме закључивати о "непостојању", или из "одсуства" о "немогућности" било чега, већ на садржинским и предметним основама. Онај који се прихвати посла да истражи и установи постојање

или одсуство савести код другог човека - и приступи му мудро и вешто - тај ће зацело искусити и потврдити оно што је сваки хришћански васпитач и исповедник осетио и уочио не једном у свом животу, заправо: у тим испитивачким разговорима, пуним хришћанске љубави, проповедничког умећа и живе доказивачке делотворности (односно, на пример, приликом заједничког обављања радњи), човек, наизглед апсолутно несавестан, почиње постепено да показује таква расположења, да даје такве изјаве као да је савест почела у њему да се лагано буди из давнашњег и чврстог сна, или као да су сиви зидови баналне свакодневице почели да показују некакве пукотине кроз које продире светлост, као да је за тог безосећајног, злог, суровог човека куцнуо час буђења у духовности, љубави и доброти. Овде ствар стоји као и у целокупној духовној сфери: ко уме да врши ископавања, тај и налази; ко истински дозива, тај ће и добити одговор; ко носи у себи живу моћ савести, тај ће умети да пронађе и у свом ближњем - макар био сасвим туробан и озлојеђен - искру светог огња, и можда ће је распирити тако да она роди живи пламен. Да би се несавесни човек привео покајању и преображају потребна је, разуме се, истинска уметност, али је пре свега неопходно да онај који врши обраћање не "проповеда" апстрактно, полазећи од своје безосећајности, хладноће и баналности, већ да му се обраћа полазећи од властитог животног пламена, уверено и самопоуздано, те да делујући и, такорећи, преклињући, запали огањ у туђем срцу. Онај ко резонује без љубави, без вере и жара, ко сам не преживљава истинску потресну моћ савести и не подаје јој се, не потчињава њеном дејству - тај носи у души мртвачку пустош и његов мртвачки глас неће изазвати ништа друго осим мртвачки одјек пустоши која се пред њим распростире. Само оно што је живо може родити живот; дух се буди само на зов духа; каквој љубави може да научи онај који не воли; како онај који је неискрен може да пробуди искру у души која је усахла? А савест је сам живот, и дух, и љубав, и искреност: страшна, и чиста, и божанствена моћ...

Невоља савременог човечанства састоји се у томе што се оно такорећи одвикло од доживљавања акта савести и од подавања њему, што је цео његов "ум" и сва његова "образованост" мртво и спекулативно деловање разума који се солидно разуме у "сврсисходност" различитих средстава, али се нимало не разуме у питање *светих циљева живота*. Невоља је у томе што је савремени човек научио да се "критички односи" према светој, ирационалној дубини савести, да се ограђује од њеног гласа и иронично подсмева савесним људима. Међу савременом интелигенцијом влада неизречено, али прећутно уверење које се подразумева и све више хвата маха: да, тобоже, "паметан" човек заправо и не зна шта би са савешћу, да он има много

важнијих ствари, да он мора да се прилагоди сложеним законима друштва, привреде и политике, како би научио да ове законе комбинује у своју сопствену корист и на томе заснује свој просперитет; живот постаје све сложенији и тежи, борба за опстанак захтева све више пажње и напора, и чему онда овде "савест", шта она може да да сем нових и уз то јалових компликација и брига? Нека се њоме бакћу "сентиментални", "глупи" људи, неприлагођени стварном животу, а нама "паметнима" - није до тога... Биће добро ако такав човек једном - ни сам не знајући одакле то долази и зашто му се подаје - почиње да се узбуђује због којекаквих унутарњих прекора који се могу претворити у праву "грижу" (а можда то само "живци" почињу да "дрмају"?!); јер ипак све те гриже и муке су знак да тај раскошни, свепредвидљиви ум, који се дотле интересовао само за сврсисходност, има своју границу, да се и његова жива душа не исцрпљује ни тим умом, ни његовом самодовољношћу...

Хришћанска савест, тај драгоцен и благодатни дар хришћанског открочења, као да је умукла последњих столећа европске просвећености и посебно последњег столећа капиталистичког процвата. А то указује на то да "просвећеном" и нерелигиозном човечанству данашњице предстоји да крене путем великих патњи и потреса. Јер савест није некакво наддужносно и обичном човеку недоступно дело "праведника" или "пустињака", непотребно обичном човеку и некорисно за горњи, водећи друштвени слој. Напротив, *савест је потребна сваком човеку*, и не само у великим, преломним тренуцима његовог живота, већ и у свакодневним и уобичајеним односима, а оно што није окрзнуто њеним зраком - не само да је *лоше* у смислу духовне вредности, већ је са животног аспекта трошно, непостојано, у највишем степену изложено распаду како у личном, тако и у друштвеном животу.

Савест је жива и целовита воља за савршеним, па отуда тамо где та воља одумире *квалитет* постаје небитан за човека и почиње да ишчезава из живота, све почиње да се обавља "несавесно", све опада, обезвређује се, постаје непотребно: од научног истраживања до фабричког производа, од наставе у школи до чувања стоке, од чиновничке канцеларије до чишћења улица.

Савест је први и најдубљи извор осећања одговорности, па отуда тамо где то осећање трне - наступа општа равнодушност према резултату рада и стваралаштва; шта су у стању да створе неодговорни судија, политичар, лекар, официр, инжењер, кондуктер и орач?

Савест је основни акт унутарњег самоослобођења, па отуда тамо где тај акт ишчезава из живота, где спољашња слобода губи свој смисао а политичка слобода почиње да се изопачава, човек губи приступ слободној лојалности и преостају му

само две могућности у животу: или да се повинује законима из користољубља и страха, попут лукавог и неискреног роба, или да се не повинује законима, усавршавајући се на све могуће начине у некажњеном кршењу закона, попут неухватљивог преступника.

Савест је живи и моћни извор праведности, па отуда тамо где њени зраци ишчезавају из живота, човек као да губи душевни орган за праведност и укус за њу. У шта ће се претворити живот у друштву, у коме су тај орган и тај укус атрофирали, какво ће бити судство у таквој земљи, какво ће бити чиновништво, трговина; какав ће живот водити богати слој друштва а каква ће се експлоатација нижих класа увести у таквој земљи, какво оправдано незадовољство ће се накупити у нижим слојевима друштва и каква револуционарна опасност висити над државом?

Најзад, у сваком послу где *лична грамзивост* долази у сукоб са *интересима посла, службе - савест представља главну снагу која подстиче човека да се понаша објективно*. Отуда тамо где савест бива уклоњена из живота - слаби осећање *дужности*, слаби *дисциплина*, гасне осећање *оданости*, ишчезава из живота принцип *служења*, свуда царују подмитљивост, корупција, издаја и дезертерство; све се претвара у бесрамну трговину и живот постаје немогућ...

Ето зашто сматрам да савест није само извор праведности и светости, већ и *жива основа елементарно регулисаног а тим пре — развијеног културног живота*. Савест је оно светло окриље из којег, гпрожимајући целокупни живот, исходе зраци *врсноће, одговорности, слободе, праведности, објективности, честитости и узајамног поверења*. И ако би злом духу једанпут пошло за руком да ноћу у души заспалих људи погаси све зраке савести, макар и за релативно кратко време, на земљи би завладао такав пакао о коме нам ни најружнији снови не би могли дати верну представу.

Удаљавање савременог човечанства од хришћанске савести бременито је највећим опасностима и несрећама. То удаљавање ће бити настављено све дотле док не наступи враћање. Чов чанство ће опет морати да себи прокрчи пут ка акту хришћанске савести. Али оно најпре мора да уочи тај губитак и схвати његов судбоносни значај и због тога ће можда морати да доживи крах целокупног савременог устројства... Можда ће искра хришћанске савести изнова оживети тек у крајње згуснутим сутонима без- божништва и распада... Ми не сматрамо овакву перспективу *неизбежном*, напротив, треба учинити све да би се предупредио трагичан крах наше духовне културе. И уколико човечанство раније и дубље појми природу духовне кризе коју проживљава, уколико разговетније схвати да без савести на земљи није могућа ни култура ни живот - утолико ће бити предупређено више беда и невоља...

2. Лажни путеви

Шта је у суштини акт савести? Како се он врши? Како се доживљава? На шта он позива? Шта он обзнањује?

Пре него одговоримо на ова питања морамо се одрећи онога што се обично подразумева под савешћу, јер оно што савремени људи подразумевају када говоре о савести представља нешто искривљено и неадекватно, некакве духовне развалине, бедне остатке некадашњег хришћанског храма.

Када савремени људи говоре о савести они најчешће имају у виду не *моћ позитивног зова*, већ само такозвану *"грижу савести"*, тј. заправо само њене негативне остатке, *болни протест потиснутог и неоствареног акта савести*. Онај ко зна само за "грижу" савести, тј. доживљава у души само њене неодобравајуће манифестације које следе након учињеног ружног поступка - тај очигледно не дозвољава савести приступ позитивним, стваралачким манифестацијама, и можда ни сам није свестан да је потискује, сузбија, не допушта акту савести да дође до изражаја и прожме душу; могуће је да он изопачује и искривљује тај акт сваки пут кад се он зачиње или већ одиграва у његовој души; могуће је такође да он уопште нема представу о томе шта је то "акт савести", када и како он настаје, шта он даје човеку и куда га води. Тада он доживљава само оно својеврсно "неодобравање" које се појављује тек након учињеног ружног поступка. То "неодобравање" понекад се изражава у облику површног и далеког "незадовољства собом" а понекад се заоштрава до мучног, неподношљивог осећања одвратности према свом поступку и самом себи. Тада човек преживљава својеврсни унутарњи раздор који душу испуњава чамотињом, меланхолијом и пометњом; тај раздор пече душу, баца је у стање раскола и слабости, омета радост живота, а грижа, која се и нехотице јавља у дну душе, понекад бива до те мере болна да човек почиње да размишља само о једном - како да се спаси од тих несношљивих прекора и од унутарњег раздора. Не знајући како да се спасе од њих, он своју одвратност и мржњу преноси на саму савест... Ето одакле онај злослутни опис савести код Пушкина (Витез тврдица):

*...Син ће, можда, рећи...
да никад савест ме није мучила... О савест -
Звер која гребе канџама по срцу,
Незвани гост, одурни саговорник,
И зајмодавац opak... Та вештица,
Пред којом трне Месец, а гробови,
У страху, зову мртве да изиђу...¹*

¹Та способност гриже савести да човека доведе до халуцинација у више наврата је описана у светској књижевности; поменимо, на пример,

Можда би било најједноставније пригушити у себи тај прекор савести; потиснути га у најнесвеснију дубину душе у којој се он зачиње и појављује, и побринути се да тамо више никада не оживи... Постоје људи којима то, очигледно, полази за руком, али постоје и такви људи које на таквом путу управо и чека крах.

Они којима то пође за руком, стварају у својој души својеврсни подрум у којем покушавају да зазидају или једноставно сахране своју савест са свим њеним грижама. Али што су се до тада гриже савести манифестовале тегобније и чак несносније, што их је било теже одстранити из дневне свести душе, тиме се теже води та невидљива или пригушена борба са савешћу, с већим гневом или чак јарошћу се доживљава и потискује ново оживљавање њених прекора. Ствар може да доведе дотле да свака алузија на савест или *акт савести* (код себе самог или код других, или у уметности) буде дочекан са скривеном иронијом или директним подсмехом. Одвратност се може пренети са савесног доживљавања и на оно на шта она позива, и тада сама *идеја добра*, доброте и врлине, може човеку постати мрска и одвратна. Душа постаје цинична, окорела и хладна, и ако није лишена темперамента почиње да повезује свој "патос с негацијом моралности, с проповедањем мржње и освете (на пример, доктрина класне борбе). Све што од савести остаје у таквој души своди се на злобну иронију према цолокупном проблему доброте и праведности, и можда остаје још само вечна потреба да се, попут неких дивљака, организује изазовна игра тријумфа и изругивања над гробом тобожњег убијеног непријатеља. Чарлс Дикенс је проучио и описао такав тип озлојеђених људи снагом истинског видовњака; Достојевски га је приказао с потресном снагом и дубином. Треба признати да је овај тип на изванредан начин повезан с епохом капитализма, посебно светског капитала, и то тако да га је лако срести у оба табора - и у табору аутаркичног мамонизма и у табору свеуништавајуће револуционарности...

Али ако човеку не пође за руком да потисне грижу савести и на одређен начин пригуши и саму савест, онда ће читав његов унутарњи свет остати располућен и ослабљен. Човек осећа да је негде у дубини парализован или сломљен и то самоосећање се показује утолико снажније уколико је више тај човек био исконски предодређен за добро, уколико је по природи била префињенија и осећајнија његова душа. Тада он мора да пронађе и успостави одређени компромис. Душа жуди за равнотежом и

А. К. Толстоја (*Князь Серебряный, Ночное шествие*), Шилера (*Разбојници*) и др. Упор. јамбску сентенцију дубокомисаоног римског драматичара с почетка наше ере Публија Сиријанина: "Nil ist miserius, quam mali animus conscius" ("Не постоји ништа жалосније од душе свесне почињеног зла").

тражи мир; она није способна да себе вечно обмањује пред лицем савести, нити да спокојно подноси и созерцава своју сопствену моралну недостојност. Оно најбоље што из тога може да проистекне, а што неким људима и полази за руком, јесће извесна морална скромност како у односу према другим људима, тако и у односу према самом себи: "сви смо ми слаби и грешни људи и није моје да оцењујем и оптужујем друге." Такав човек се труди да тачно појми Христову заповест: "не судите, да вам се не суди" (Мт 7,1)...

Међутим, напоредо с тим може да настане други, штетнији и опаснији процес, заправо - *поимање савести се сужава или изопачује*. Човек коме не пође за руком да себе уздигне до савести, започиње да је *спушта до себе*. Не умевши да измири себе с њом, он почиње да је тумачи или чак доживљава као да је она "спремна на уступке". Садржаји, које нам савест даје или на које нам указује, почињу да се реинтерпретирају у "потребном" правцу или се просто изопачују; човек их произвољно излаже и формулише постепено их приближавајући свакодневним схватањима о животној сврсисходности и корисности. Отуда постепено искрсава ново поимање акта савести, које је у корену погрешно и штетно; човек почиње не само да лажно мисли и разглаба о савести, већ губи сам акт савести у његовом истинском устројству: *савест, у њеном чудесном пуногласју и свемоћи*, као да је *онемела* у његовој души. Тада сам човек почиње да говори за своју савест и *уместо ње*, као да је он сам компетентан да из-ишла њене тајанствене заповести и освештане садржаје или, у сваком случају, да их тумачи и формулише по свом нахођењу. Отуда и настају такви отрцани изрази: *моја савест се не бунује ако поступама "тако и тако"*, или: *"моја савест ми је дозволила то и то"*, и још: *"тај компромис ћу већ бити у стању да оправдам пред својом савешћу"* итд., и савест се не приметно претвара или у некакав лични консултативни биро који пружа корисне и умирујуће савете, или у својеврсни животни возни ред, у којем се указује на мноштво разних могућности, тако да човек увек може да изабере најпогодније правце с најпогоднијим преседањима у свакој компликованој ситуацији. То значи да је акт савести у потпуности изопачен или изгубљен; људи настављају да говоре о њему уопште не знајући како се он доживљава и шта пружа човеку.

Два су основна изопачења којима код људи бива изложен доживљај савести: 1. *потискивање* акта савести, које доводи до потпуне огорчености душе; 2. *сужење* акта савести у процесу прилагодљивих компромиса, помоћу произвољног излагања и реинтерпретације његових садржаја. Класичан пример искривљавања друге врсте пружају нам Ксенофонтове "успомене" о Сократу. Ксенофонт није разумео свог учитеља, он је претворио

његова филозофска истраживања о савести у здраворазумска домишљања о сврсисходном и корисном у животу појединаца и професија; почео је произвољно да тумачи и формулише манифестовања савести коју је у њему својим предавањима оживео Сократ и на крају створио својеврсну и по својој баналности незаборавну теорију од које би, зацело, Сократ с огорченошћу окренуо главу.

Истоветним путем иду и утилитаристи свих времена и народа уколико се они у свом искуству уопште и дотичу проблема добра. Принципијелно говорећи, питање морално-савршеног савест решава као посебни орган духа или посебни акт искуственог доживљаја; питање користи и корисности (utilitas) сасвим је друго питање, које захтева другачије искуство, другачије доживљаје, другачије разматрање. То су потпуно *другачија* питања која се не смеју мешати нити међусобно замењивати. Корисно је оно што представља *поуздано средство* које води ка циљу, али људи имају мноштво циљева, и ти циљеви су различити, релативни и условни; корисно средство је мотив или оруђе, циљ је последица или жељени ефекат, и да би се све то констатовало нема потребе за обраћањем акту савести и његовим манифестовањима. Истини за вољу, за условне човекове циљеве може бити корисно много тога што у потпуности противуречи гласу савести и моралном савршенству... И обрнуто: добро је често "штетно" рђавим људима, а пут моралног савршенства, који сугерише савест, може човека коштати здравља и живота...

Још један од класичних лажних путева који не воде ка савести већ од савести, јесте пут *интелектуализације* акта савести. Та грешка се састоји у томе што људи очекују од савести *суђење* (judicium), тј. Пресуду заоденуту у појмове и речи. Али да бисмо добили тако логички формиран суд, потребно је између "пресуде" и акта савести уденути функцију *мишљења*. Удевајући се између савести и пресуде, мисао у почетку почиње да *засењује* манифестовање савести, затим га *силом угурава* у логичке форме, *искривљује* својим домишљањима, па чак и издаје себе за *нужан облик* манифестовања савести. Ум засењује савест, мудријаши на земаљски, људски начин, уносећи своја емпиријска мњења о сврсисходности, корисности итд. Тако човек губи приступ акту савести и почиње да прихвата *здраворазумске побуде свога земаљског ума и земаљског искуства* за манифестовања саме савести. Умишљајући да има посла са актом савести, он се, у ствари, обрео у положају некаквог моралног апотекара пред некаквим здраворазумским животним теразијама на којима он у почетку одмерава све аргументе "за" неки поступак, затим све аргументе "против" неког поступка а касније, можда, и *доказну снагу* сваког од ових "за" и "против". Све се то разрађује тобоже конкретно, тј. према типичним, предвид-

љивим побудама могућих људи и по свим тачкама се дају мање или више „уверљиви“ закључци и савети. Формира се читава доктрина моралне "казуистике" (од речи "casus" - "случај") која нема никакве везе са савешћу и сведочи само о томе да је приступ акту савести изгубљен.

Таква је "морална теологија" католика, а посебно језуита, где је због мисаоних конструкција и логичких закључака глас савести умукао. Ум свакодневице, са својом здраворазумском логиком, застире савест попут димне завесе; разлози "за" и "против" прождиру један другог; несумњиви, очигледни зов савести пригушен је условним разлозима о "релативно бољем" и "релативно горем", о "вероватности" овог или оног суда, о "дозвољености" неког начина понашања, о његовој "релативној грешности" или "опростивости" итд. Савест престаје да буде, по класичном Цицероновом изразу, *моћ* ("vis")², она се показује као *немоћ* која нуди мање или више "вероватне" и "уверљиве" *савете* или *дозволе* у тешким животним случајевима, и, на крају крајева, од ње, строго узев, не остаје ништа.

Све ове блудње и заблуде објашњавају се управо тиме што се *акт савести* реализује у погрешном систему јер се у њега укључује ометајућа и деформишућа *моћ апстрактне мисли*. Стога, свуда где се сусрећемо са одговарајућим дефиницијама савести, морамо унапред знати куда то води и докле ће довести. Тако је већ дефиниција Томе Аквинског (савест је *примена науке* на неки поступак) бременита свим тим заблудама. Савест се такође не може дефинисати као "*суд ума*" (indicium intellectus); погрешна је и дефиниција савести као практичне заповести разума; погрешно је почети од тога да је свако манифестовање савести закључак из двеју претпоставки итд., итд. Нема сумње да је манифестовање савести у својој дубини и по свом садржају

- *разумно*, тј. да одговара некаквој божанској разумности унетој у свет људи, ствари и њихових односа. Међутим, тај *тајанствено-разумни* садржај се не даје нити доживљавау *облицима* људског интелекта, и у моменту акта савести *моћ* човековог ума, разума или "здрог разума", мора да умукне. Акт савести није акт интелекта, и задатак овог последњег састоји се у томе да заустави дах и препусти *тајанствено-разумном садржају савести да доспе у душу у неумним облицима*. У том погледу искуство савести слично је искуству молитве или уметничком искуству, а не искуству научне анализе, синтезе и доказа.

То су основне грешке које човека удаљавају од истинског доживљаја савести и њених манифестација.

² Cicero, Leg. 2, 4.

3. Истинити пут

Ове критичке напомене омогућују нам да формулишемо позитивне захтеве без којих акт савести не би могао да се реализује у свој својој снази и слободи.

Дакле, акт савести се не реализује путем здраворазумског мудријашења, суђења, умовања, закључака, доказа и сл., већ путем *ирационалне усредсређености душе*. Њему нису потребне никакве теоријске "конструкције", метафизичке или емпиријске генерализације и сл. Све то не доприноси његовом настанку већ га омета. Онај који хоће да доживи акт савести у свој његовој снази и слободи, посебно мора да се одрекне сваког свесног одмеравања различитих аргумената "за" и "против", интелектуалног разматрања користи, потреба и сврсисходности, покушаја предвиђања могућих последица овог или оног поступка итд. Све је то неопходно у политици, медицини, трговини и другим практично-животним сферама, али за остварење акта савести потребно је пре свега *ослободити хоризонт своје душе* од бремена тог условног, релативног и претпостављивог материјала. Све то остаје у границама личног знања и субјективног мњења; у све то може бити уложено много животног искуства, ума и интуиције, али је за акт савести потребно све то оставити по страни, извући себе из свега тога и умаћи у дубину *ирационалног осећања*... Разуме се, може се, као изузетак, догодити да се акт савести *деси упркос* свом том умовању, да се пробије кроз све те барикаде "разлога", "комбинација", "конструкција" и доказивачких напора, и да их почисти својим чистим и снажним током. Међутим, на то се не сме и не може рачунати.

Захтев за "слободним хоризонтом душе" не односи се само на интелектуално-разумске разлоге, већ и на *уобразиљу*, нарочито ако је подстакнута и руковођена личним интересом и личним склоностима датог човека. Маштајући и прибојавајући се, жудећи и гнушајући се, човек је скоро увек склон да уобразиљом антиципира - час жељено, такорећи зазивајући и намамљујући сам себе, час нежељено, такорећи одбијајући га и плашећи сам себе њиме. Ове пожељне слике и одурне фантазије вешају се о душу у низовима, час помажући, час ометајући сваки доказ, бојећи емоционално и фантастично интелектуални процес и закрчујући хоризонт душе не мање од интелектуалних мудровања. У том погледу мудри Марко Аурелије био је у праву када је писао: "...Треба искоренити уображење. Спречити нагоне. Угушити прохтеве. Задржи разум у својој власти" (Самом себи, IX, 7).

Трећи захтев састоји се у томе да човек, који се припрема за акт савети, не истиче готове упитне формуле у којима је антиципирана било каква дилема ("или - или - ...") На пример: "Шта да радим у том случају - да говорим или ћутим?"; "Да ли да као добровољац идем у рат, осуђујући своју породицу на глад

и смрзавање, или да се посветим породици и домовину препустим вољи судбине?", или пак: "Ако се бацим у воду да спасем овог утопљеника, можда ћу се, ето белаја, још и прехладити?" итд. Сва ова (и њима слична) питања су погрешна и бесмислена. Она могу само да омету остварење акта савести и то стога што затварају његову моћ и слободу у произвољне, измишљене, вештачке границе. Обим људског ума и искуства је узак и ограничен, а стваралачка моћ савести је велика и несагледива. Не треба генију - *а савест је управо почетак моралне генијалности* у човеку - постављати уска, ситничава, глупа питања: он на њих не може нити треба да одговара, и ако не одговори, биће у праву. Сва ова питања врте се такорећи у *две* димензије и не предвиђају могућност *треће* димензије, а геније запажа управо те, такорећи, "наддвдимензионалне" могућности... Људи уопште морају да схвате и усвоје да *вештина постављања исправних питања* није ништа мања од *вештине давања исправних одговора* јер постоји мноштво рђавих, лажних питања на која уопште није могуће и не треба одговарати: сви одговори на њих могу бити само рђави и лажни. На пример, не треба питати: "у ком се делу тела налази човекова душа?" - зато што се она не налази ни у једном делу тела јер је она уопште непротежна и непросторна и сл. На жалост, свакодневни човеков живот обилује таквим лажним питањима која се неретко преносе у публицистику, филозофију и науку.

Могуће је, разуме се, да се акт савести оствари без обзира на то рђаво питање, и да се пробије кроз ту ружну преграду, али тада ће човек који пита изненада увидети да је сво то његово запиткивање окренуто тумбе и одбачено, а да је он сам запао у велику пометњу и тешкоћу, и отуда ће му бити утолико теже да истински доживи и појми одговор савести, уколико је више тежине и значаја, због своје наивности, од самог почетка придавао свом рђавом питању. Међутим, могућ је и гори исход, заправо: човек који је силовито и упорно инсистирао на свом *надахнућу савести* - а акт савести управо и јесте акт *моралног надахнућа* - може да га пресече и обеснажи и онемогући му да се деси, не добивши никакав одговор. И тада наступа већ описана класична опасност - произвољно искривљавање или субјективистички фалсификат испољавања савести.

Четврти захтев састоји се у томе да се човек, који поставља питања својој савести, обраћа њој не у *својству истраживача* већ у *својству делатника*. Доживљај акта савести не треба да потиче из апстрактне знатижеље која жели да установи некакву теоријску истину, или (још горе) из доконе радозналости која ствара запажања која никога не обавезују. Разуме се, упутства и садржаји, које дарује акт савести, могу касније бити предмет теоријских промишљања, формулација и теоретизирања; штави-

ше, уопште није могуће написати етику, тј. истраживање о добру и злу, без живог, стваралачког акта савести, јер се у његовом недостатку човек лишава оног основног: самосталног и непосредног *моралног искуства*. Па ипак, човек који се изнутра приближава акту савести као каквом олтару, не мора то да чини у својству теоријског истраживача или филозофа, и не треба да пита о некаквом апстрактно-теоријском животном случају. Ако то чини, онда он претвара себе у некаквог апстрактног субјекта сазнања, а он сам, као *живи човек* са свом истинском дубином срца, он сам, као *целовита личност* - остаје негде по страни и не суделује у доживљавању акта савести. То значи да он не *живи савешћу*, већ као да је вреба, као да се ограђује од ње, скрива се у пукотину да би је отуда "испровоцирао", нипошто јој се не предавајући, не уносећи целог себе у то збивање, не хрлећи му у сусрет одважно, у потпуности. А као последица тога јавља се опасност да акт савести сасвим изостане и да уместо тога "истраживач", чуећи у бусији, смисли мање више прикладан и вероватан (probabile) одговор *-уместо* савести и, на неки начин, у *њено име* - и да затим тај одговор прихвати као налог савести и почне да уверава друге да је управо и било тако. Имамо за последицу *замену* акта савести: испоставља се да њени садржаји нису истински већ измишљени; човек врши самообману и, у ствари, не доживљава ништа.

Ради се о томе да је акт савести *надахнуто и целовито* стање. Он не може да се испољи у свој својој пуноћи при подвојености душе или било каквим "резервама" (ограђивања, изигравања, изузетака и сл.). Свако "уколико, утолико" штети ствари. Али највише шкоди и смета - теоријско "изузимање" своје сопствене личности. Напротив, онај који пита своју савест *мора сам да се појави пред њом у свој својој целовитости*; он мора да крене не од измишљотине већ од самог себе, да уведе у ствар самог себе и то у целисти; он мора да се пита не *о другом* и *за другог*, већ *о себи* и *за себе*, и то не теоријски, да би докучио и сазнао, већ *практично*, да би *одлучио* и *учинио*. Савест није Питија која даје савете другим људима, нити је теоријски приручник попут таблице множења или логаритамских таблица, који се могу применити и на живот и на измишљотину. Човек се мора обраћати савести са питањима *о свом личном животу и делањима* и то не ради знања *већ ради делања*. Он мора да се прибегне, усредреди и у целини посвети питању: *шта треба да учиним?*... Тако треба да почне његово питање. И, као што је речено, он не треба да пита о "најкориснијем или најсврхисходнијем, најповољнијем или најпогоднијем, или најздравијем, најумнијем или најсмиренијем, најлакшем или најпријатнијем итд., итд., већ о *морално најбољем*. Хришћанину би било најлакше да схвати ако се каже: о хришћански најбољем, или о томе

шта би Христос Спаситељ Сам учинио, или шта би Он одобрио другоме, или о томе шта би требало учинити по Његовој речи, за Његову славу, Њега ради...³

Према томе, питање које се упућује савести требало би да гласи отприлике овако: *"шта треба да радим како бих урадио оно што је морално најбоље?"*

То основно питање не треба да подразумева никакав животни исход нити мора да антиципира било какав одговор. Па ипак, оно може да се постави са два различита значења и да се тумачи двоструко. Наиме, у првом реду може да има у виду одређени, *конкретни животни положај* у којем се налазим у *датом моменту* - нужност деловања пред лицем *тих* околности, *тих* људи; друго, може да има у виду *општу и основну линију мог живота и мог понашања*. Шта је истинитије и шта заслужује предност?

Прва форма питања заслужује предност на основу низа разлога.

Треба признати да подручје искуства савести уопште није тако просто и лако доступно за нас, људе непостојане и често чак беспомоћне у моралном погледу. Отуда не треба да се лаћемо оног најсложенијег и најтежег, што захтева велику духовну мудрост, огроман хоризонт и дуготрајни морални дах. Треба ићи од малог ка великом, од лакшег ка тежем, од појединачног ка општем, од слабости ка моћи. Међутим, друга поставка питања *о целокупном животу* и његовој *основној линији*, веома је радикална и тешка; она претпоставља у човеку који се пита велику унутарњу слободу, снагу карактера и, што је најважније, велику и искуством учвршћену умешност у опхођењу са савешћу. Али чак и уз присуство свих ових услова остаје бојазан да човек неће бити у стању да верно услиши захтеве савести и да ће упасти у *теоријско доктринерство*, у апстрактна домишљања, у чисто утопијске захтеве и конструкције. Отуда и потичу све оне занесењачке, претерано захтевне, *утопијске* конструкције у којима се *беживотност* повезује са *непомирљивошћу*, а провалија која настаје између живота и доктрине попуњава се (зависно од личног темперамента) *сентименталним* или *суровим речима*. Напротив, прва формула питања, усмерена на излаз из *мог конкретног животног положаја*, почиње управо од малог, лаког, појединачног и слабог; она је ограничена скромним оквирима личног животног случаја, она је у складу са могућностима почетника, а сви смо ми, на жалост, још увек почетници у сфери

³ Уп. формулу дубокомисаоног уметника и филозофа Н. С. Љескова: "Кад год нешто треба да урадим, одмах у мислима упитам себе: могу ли то да урадим у славу Христову? Ако могу, онда и чиним, ако не, онда нећу да чиним". *На крају света*, глава V.

искуства савести; опасност од доконог теоретизирања овде пак отпада у потпуности.

На свету је не мало филозофа моралиста који нису превладали ову опасност не само у том смислу што су желели да добију одговор о целом *свом* животу одмах, већ што су тај тобоже добијени одговор настојали да припишу *свим* људима градећи тако безживотну утопију.

Таква је, на пример, судбина грофа Лава Толстоја. Он је несумњиво један од најсјајнијих носилаца акта савести у XIX веку. Па и поред тога може се са поузданошћу рећи да он, да се држао савести само у границама *личног и индивидуалног*, да није теоретисао о "општем" и о рецептима спасења свих људи од свих зала и порока, не би дошао до парадоксалне, безживотне и антикултурне доктрине која се назива "толстојевштином". Ограничивши се на лично самоусавршавање, не наступајући у улози пророка и универзалног разобличитеља, он би био *целовит* у свом акту савести: почео би више да делује и поступа, а мање да проповеда и разобличава; достигао би велико, а захтевао би мало, и, најзад, схватио би да генерални афирмативни и генерални негативни судови ("сви људи треба да раде то и то", "ниједан човек не треба да ради то и то"), у којима се изражавала његова доктрина, не потичу од савести већ од *његовог сопственог (здравог) разума*.

Несумњиво је такође да би и други знаменити носилац савести XIX века, Виктор Иго, створио знатно мање театралних поза и афектираних (тј. у изражавању осећања претерених и стога неискрених) фраза, да је, не претендујући да буде морални и друштвени пророк, умерио свој необуздани темперамент до једноставне искрене љубави и скренуо своју фантазију од театралних општечовечанских" ефеката на једноставан, уметнички префињен опис живота савесних душа.

Најзад не можемо а да не признамо да је Јохан Готлиб Фихте, који је почетком XIX века покушао да створи нешто попут религије савести" и уистину прокламовао "метафизику савести", остао за већину својих савременика и читалаца неразумљив зато што је интерес за изградњом јединственог и логички беспрекорног филозофског система код њега надвладао потребу за искреном једноставношћу и разговетном дубином. Понекад се стиче утисак да је Фихте, без обзира на херојске напоре да буде "јасан као сунце" и да "изнуди" код читаоца правилно разумевање његовог учења, чинио све да прикрије живу савест као начело духовног самопотврђивања у непроходној шуми метафизичких замршености.⁴

⁴ Упореди два моја рада о филозофији Фихтеа Старијег: "Кризис идеи субјекта в Наукоучении Фихте Старшего" и "Философия

Сви овакви покушаји, у ствари, не олакшавају човеку при- ступ акту савести, већ му пре отежавају пут. *Савест не даје човеку никакве Генерализације* такве генерализације човек смишља сам. Савест указује човеку пре свега и изнад свега на јединствен, морално најбољи излаз из *датоГ* животног положаја; *универзални рецепт савршенства* извучи из тог упутства чо- веков уопштавајући здрави разум. Ето одакле мноштво међу- собно различитих моралних теорија: једни измишљају, уопште се не обраћајући акту савести, други измишљају, питајући га погрешно или га погрешно услишујући, или погрешно уопшта- вајући његово упутство. Ето зашто је знатно боље и продук- тивније обратити се савести много пута ради добијања поједи- начних упутстава у појединим животним случајевима, него ли захтевати од ње генерална правила и рецепте које ћемо, може бити (управо због њихове апстрактности и уопштености), успети да "замислимо" и "формулишемо", али нам *неће поћи за руком да их и применимо у животу*. И овде ће, као и увек, милосрдни Самарићанин бити изнад фарисеја који теоретиче.

Свему овоме потребно је додати још једно изузетно битно разјашњење: акт савести сам по себи уопште нема потребе ни за каквим свесно или полусвесно формулисаним "питањима", он може да се оствари *без икаквоГ зова* или питања, он може да се оствари *из својих сопствених побуда* или покрета душе у човеку који му се није ни обраћао, није га очекивао и можда га чак уопште није ни желео. Код многих уистину добрих људи акт савести такорећи долази сам; он сам такорећи повисује свој "глас" (у ствари, ту се не чује никакав "глас" јер би то, разуме се, била илузија или халуцинација), њима није потребно ни да питају, ни да зазивају, ни да чекају одговор; савест ступа у покрет из сопствених побуда и сугерише на основу сопствене моћи, а може бити да она, једанпут осветливши душу, никада више не гасне нити престаје да расипа своје зраке. То бива посебно код оних људи код којих света врата између срца које воли и свесног делања нису затворена ни замандаљена, већ увек остају широм отворена у остваривању живе и искрене доброте. И управо на та отворена врата садржај савести улази лако и једноставно попут каквог светог и увек жељеног госта. Тада се савест у станишту свесне душе осећа као код своје куће, господари и наређује у њој, а душа осветљена савешћу почиње сама да гори, светли и излучује сопствене зраке. Штавише, људска душа може до те мере да се саживи са савешћу да избрише границу између *себе и ње*; тада човеково "ја" престаје да противставља савест

Фихте, как религия совести", часопис *Вопросы философии и психологии*, књига 111. и 112. Једно од Фихтеових дела се тако и зове: *Sonnenklarer Bericht Versuch den Leser zum Verstehen zu zwingen*.

себи, а себе - својој савести; њени апели постају "моје" жеље, па чак ишчезава и онај "прелаз" од *њеног зова до моје жеље*. И тек онда када се "мени" прохте нешто несавесно, зачујем у дубини протестни и осуђујући глас своје савести. Управо ту изузетну појаву уочио је код себе Сократ указујући на то да му његов унутарњи божанствени глас⁵ никада није давао позитивна, подстицајна упутства ("учини то и то") већ само негативна, суздржавајућа ("не чини то и то"). Разумљиво је зашто је тако било: Сократова праведна воља доживљавала је позитивне апеле савести као *своје сопствене* жеље и побуде и схватала дајмонион у себи као нешто *надлично* - једино у тренутку погрешног одступања воље.

Ето зашто је тако важно да код сваког од нас врата која стоје између савести и нашег свесно делујућег бића буду не само незабрављена, већ увек отворена. Главно средство за то јесте *молитва*, унутарње дозивање Бога које тајанствена врата отвара одозго (од свести) и прожима одоздо (из несвесног) узвратним зрацима благодати. Нека је то и молитва без речи и молби, попут оне којом се молио свети Андрија Јуродиви: он се повлачио у осаму, на гробље и, падајући на колена, сатима из последње дубине и пуноће дозивао изговарајући само: "Господе! Господе!", и обливајући се сузама. "Јер - по речима апостола Павла - не знамо зашто ћемо се молити као што треба, него сам Дух моли се за нас уздисањем неискazанијем".⁶ И није тешко разумети зашто је ова молитва тако значајна: јер само *зизивање* савести, упитно куцање у њена врата, само по себи није ништа друго до *посебан облик молитве*⁷, а *савест* је *самаунтарња сила Божја у нама*, која нам се открива као наше сопствено најдубље биће.⁸

4. Акт савести

Обраћајући се самој суштини акта савести, толико једноставном и благодатном у доживљавању, али толико тешко податном опису, покушавамо да установимо следеће.

Пре свега, акт савести се уздиже (понекад је боље и исправније рећи - разбуктава) *безгласно* израстајући такорећи из ирационално душевно-духовне дубине сконцентрисане и усред-

⁵ На грчком "δαίμονιον"- *дајмонион*. Наивни и непућни људи то преводe речју "демон" и тврде да је Сократ тобоже био у додиру "са нечистом силом".

⁶ Посланица Римљанима, глава 8, стих 26. На грчком: "*ἀλλὰ αὐτο το Πνεῦμα ὑπερβντῶσανε στεναγμς*"

⁷ Ова молитва се може изразити речима православног јутрења ("Велико Славословие): "Научи мя творити волю Твою, яко Ты еси Бог мой".

⁸ В. у првој глави о "сједињењу".

сређене на одговарајући начин.⁹ Он долази или такорећи продире својим дахом из свештене дубине људског срца где нема обичних људских речи, с њиховим *уобичајеним* значењем које се схвата час мишљу, час уобразиљом, и које се у исто време увек субјективно искривљује. У тој дубинској сфери нема обичних речи с њиховим призвуком и интонацијом, с њиховом асоцијативном нијансом и с њиховим логичко-стилистичким спојевима. Но, ако се ипак одлучимо да овде говоримо о "речима" савести, онда бисмо морали да подразумевамо не свакодневне речи уобичајеног изговора и звука (λογος πρφοριχος) већ оне *скривене и тајанствене, логички једва ухватљиве безгласне садржаје*. (λογος ενζπτετος) за чије означавање апостол Павле употребљава оне чудесне изразе "уздисања неискazана" или "јауци", с том разликом што уздисања или "јауци", о којима пише апостол Павле, потичу *од нас* и певају о оном што се није десило, о недостигнутом, а садржаји савести су окренути *ка нама* и благовесте о упућеним апелима и благодатним одлукама.

Од акта савести, дакле, не треба очекивати ни речи, ни судове, ни изреке, ни формуле. Акт савести је пре сличан *муњи која светлуца из мрака*, или снажном подземном удару као приликом земљотреса. Овде не постоји *људска* разумност већ некаква *заслепљујућа светлост* која изнутра озарује просторе душе и од које човек такорећи моментално прогледа - јер је *савест стање моралне очигледности*. И у тој очигледности постоји нека *скривена, божанствена разумност* коју човек може и треба да преведе на језик свога земаљског ума. То може и да му не пође за руком јер ће речи и мисли којима се при томе буде служио бити његове људске, субјективно употребљене речи и мисли, које ће он накнадно да доведе у ред. Акт савести се не оглашава звуцима, речима ни појмовима, и ко му приписује тај језик тешко да га је било када истински доживео. Рационалистичко заодевање му није својствено. Он пружа *разумно, одређено и очигледно*, али не језиком људског језика и мишљења.

Акт савести дешава се у души и манифестује у њој у виду *снажног позива на сасвим одређени морални поступак* (или начин деловања). Условно ћемо назвати *афектом* то пасивно- трпно осећање грозничаво затворено у себе и попут својеврсног набоја скривено у дубини душе, а *емоцијом* - активно осећање које проваљује, отрже се из грча и ропства попут душевно-вулканске ерупције. Тада можемо да установимо да акт савести у свом снажном и слободном испољавању није сличан афекту већ *емоцији*, не пасивном душевном набоју који уздише, већ незадрживом активном душевном пражњењу. И што се он слободније манифестује, што су му шире отворена врата срца, што му мање

⁹

В. трећи одељак *Истинити пут*.

препрека на путу поставља свакидашња свест¹⁰ - тим је одређенији, снажнији, необузданији порив који сеже из душевно-духовних њедара, тиме он обично непосредније прелази у *поступак*. Тај зов или порив за извршењем одређеног моралног поступка неретко се доживљава као *осећање*, као *емоција*. Међутим, ствар се овде не своди само на *осећање*. Тај порив је у истој мери и *вољно* стање. Акт савести је са чисто психолошке тачке гледишта *емоциошно-вољни* акт. То је својеврсно *дубоко и искрено пражњење афекта у емоцију* и, истовремено, *пражњење дубинске вољне снаге која поприма животну-моралну одлуку*.

Растеређени афекат љубави овде би могао бити описан као афекат *безгласне духовне љубави*¹¹ и, истовремено, као *пражњење воље за моралним савршенством* која се, можда, дуго времена таложила у последњој дубини срца и, најзад, разбуктала и растеретила кроз акт савести који смо описали. Дешава се да се та дубинска афективна концентрација одвијала сама по себи у дубини душе, тако да човек чак није ни знао за њу нити ју је примећивао. Али дешава се да човек осећа у себи тај акумулирани набој осећања и воље, магловито поимајући његово значење и предосећајући његову даљу судбину. И не једанпут током живота зрак моралне очигледности, озаривши његову душу за тренутак, као да је ишчезао у тој безгласној тишини срца; или се суза ганућа, љубави, благодарности рекло би се нехотице скотрљала низ његово лице, духовно упила у ту тајанствену подлогу. *Све* се усредредило тамо: и призор чудних неутољених патњи, и праведни гнев према некажњеном насилнику, и уздаси "понижених и увређених", и налет немоћног кајања при помисли на непоправљиви рђави поступак, и радост праштања и помирења, и све - "до сухе сузице исплакване у тами безгласној. ..." ¹² Сви зраци моралног осећања и виђења, који су пристигли из спољашњег или унутарњег искуства, сконцентрисали су се тамо у јединствен, моћан фокус; све ране срца и оживљени од тих рана, које је тамо послало животно искуство - као да су тамо затегли једну афективно-вољну опругу која је дуго чекала свој час и најзад га дочекала. Није било потребно да сам човек о томе било шта зна: *Дух је тамо обавио свој посао*. Све што је наизглед "ишчезло", у суштини уопште није пропало. У несвесном бездану срца није дошло до ишчезавања без трага, већ до *аккумуляције, концентрације и прегоривања*. И акт савести је управо *пражњење* тог духовно-афективног набоја или својеврсно *распаљивање* тог ужареног угља, провала скривене енергије духа или разоткривање акумулираног блага. Савест ступа у живот као *пражњење*

¹⁰ В. трећи одељак *Истинити пут*.

¹¹ В. прву главу.

¹² Шмелев. "Свет Разума".

неутољене духовне љубави, као *воља за моралним савршенством*, као нагон за *деловањем достојним Бога, које води ка Њему путем уподобљења с Њим*.¹³

У моменту збивања акта савести човек није у стању да одлучи да ли је то - његов *властити* акт, *пражњење* или побуда, или се у њему манифестује нека *тајанствена, надљудска, Божанствена сила*, а можда *и једно и друго у исто време*. Али у том моменту човек не рефлектује нити перципира, нити пак поставља таква питања; он није душевно расположен већ целовит, јединствен, непосредан и такорећи *изгубљен у акту савести*. У том моменту његов живот се састоји у томе што он осећа како га је зграбила та сила, потресла, опржила и како га гони попут каквог духовног, неодољивог ветра ка некаквом потпуно одређеном моралном поступку или начину понашања, а можда чак и директно *баца* у тај сами поступак... у том моменту он тај поступак доживљава као нешто *апсолутно нужно и једино могуће*. Он о њему не размишља; нема потребе да вага и процењује; он се не колеба већ поступа, дела. Он дела тако што у том апсолутно нужном поступку осећа себе - *апсолутно слободним*, и он се у томе не вара јер је савест један од најистинитијих путева ка унутарњој, духовној слободи.¹⁴ И управо у тај свој "једино могући" поступак он уноси сву своју душу, он га такорећи до врха испуњава својим присуством у њему. То није "наметнути" поступак који му прописује сила са стране. Не, то је *његов властити* поступак коме се он у потпуности предаје. Он *не може* нити жели другачије да поступи већ му је срце пуно непоколебљиве уверености да *не треба нити сме* да поступи другачије. И отуда ће се, када се касније у мислима буде вратио на тај моменат, уверити да *другачије није ни могао да жели*, да другачије *није хтео нити смеода поступа*. *Виши закон се подударно са жељом његовог срца*. Он сам и нека тајанствена Виша Сила, чији је дах он истински осетио у дубини свог срца - *хтели су једно те исто*: управо оно што је он и учинио. Тако је он, урадивши, био *праведан* пред законом те Божанске силе с којом је тада ступио у некакво *трепетно и блажено јединство*.

У таквом моменту човек може да да сав свој новац ближњему како би га спасао из невоље, да се баца у вртлог како би спасао утопљеника; да гласно исповеда прокажену и забрањену истину не помишљајући да га то исповедање може коштати живота. У таквом моменту неки краљ скида своју бунду и умотава у њу сиромаша који се смрзава од студени. У таквом моменту је Петар

¹³ В. Мт 5, 8: "Будите савршени, као што је савршен Отац ваш небески".

¹⁴ В. трећи одељак треће главе *Унутарње ослобођење*.

Велики спасавао утопљенике на Лахти. У тим моментима горделивац савладава своју таштину и самољубље и одлази непријатељу да се измири с њим. То је тренутак милосрдног Самарићанина који чак и не доживљава себе као оног који се "жртвује" јер се његова "жртва" растворила у бујици искреног саосећања. И онај који је доживљавао таква стања зна да овде такође нема ни дужности, ни обавезе. Јер дужност као да ишчезава у праведној и целовитој вољи, претапа се у *добру вољу* не противстављајући јој се ни тада ни сада. И обавеза као таква уопште се и не појављује на хоризонту душе, већ је само једна призната *нужност* која није подвојена на обавезу и нагон. Све је уроњено у надахнути замаха - слободе и љубави...

Ко је макар један једини пут доживео акт савести и извршио поступак који из њега проистиче, тај никада неће поверовати да речи "проклета дужност" и "тешка обавеза" означавају виши, за човека доступни морални ступањ. Истина, нема никакве сумње да од две могућности: "испунити своју дужност" и "не испунити дужност" - предност има ова прва. Ако постоји дужност, и ако је ти доживљаваш и признајеш - онда учини све што је у твојој моћи да је испуниш. Али треба имати на уму да се само "осећање" дужности и сама "идеја" дужности појављују једино онда када се човеково живо хтење не слива са садржајем дужности, када му се противставља и када инсистира на своме. Идеја дужности изражава овакво стање ствари: *"треба да урадим оно што не желим"* а *"хтео бих да урадим оно што није обавезно"*. Управо због тога "дужност" постаје "проклета дужност" а "обавеза" се доживљава као "тегобна обавеза". Али је човеку доступно некакво више стање: када дужност ишчезава у *слободном и добром хтењу савести*, када тоне у *бујици живе љубави која извире из акта савести*.

Тада *дужности* означава само *остатак зова савести који праксицики није победио*. Оно што је акт савести хтео у својој љубави према Богу и ближњему, и у својој љубави према моралном савршенству, а што се *није остварило* - то се касније доживљава као „дужност“ или "обавеза". И тада се испоставља да се иза онога требало је, али није остварено" скрива савест у облику "гриже" или "прекора", изазивајући душевну муку и унутарњи раскол... Али ако се изађе из тог раскола и тај прекор савести саслуша до краја - одмах ће се показати да *акт савести изнова израста и развија се из тог прекора*: јер смисао прекора се и своди управо на то да савест *њиме и кроз њега* позове човека *себи*, у своју освештану дубину, ка *блаженству добре и целовите воље*. Ко може, тај нека похита и препусти се тој блаженој целовитости и изврши "дужност" из добре воље и слободне љубави. Јер се *тако, и само тако* *превађавају прекори савести*. И *шреба их услити*, обавезно ' саслушати" до краја и посту-

пити у складу с њима јер ће тек тада они вратити слободу, мир, целовитост и равнотежу души која пати. Али ће тада и дужност утонати у стихију савести, па, ако се појави, онда се неће појавити као "проклета", већ као жељена и благодатна.

При оваквом поимању акта савести елиминише се оно лажно "запажање" скептика према коме савест тобоже свим људима "говори" различито, свакоме *своје*, тако да о *јединственој* савести не може бити ни говора. Савест, сматрају скептици, није јединствена; она је субјективна, сваки човек има *своју* савест која му доноси другачији, особени садржај савести, захтева од њега другачије поступке. Манифестовања савести код различитих људи, тобоже, не поклапају се, већ директно противурече једна другима...

То лажно "запажање" и тај скептички закључак истичу људи који, по свему судећи, никада сами нису доживели акт савести или су га пак доживели у искривљеном и крњем облику. То се несумњиво показује чим они са општих скептичких запажања пређу на очигледне примере: показује се да савест захтева од једног да "љуби непријатеље своје" а од другог обрнуто, *"да скида скалтове са њих савест говори једном да "придржи онога који пада" а другом - "да гурне онога који пада"* итд., итд. Ови примери с очигледношћу показују да ови скептички "посматрачи", посматрајући људски живот, нису уочили морално *устројство* и својеврсност акта савести, и сматрали су могућим да се извору савести може приписати *било који* савет и *било које* правило које људи прокламују бшго *којим* поводом. Људска свест познаје мноштво "правила" и "савета" који уопште нису повезани са савешћу нити имају било какве везе са моралном димензијом поступака. Отуда је истраживач дужан да пре него што савести припише било какво "правило", изнутра доживи акт савести као такав, ако ни због чега другог а оно стога да на нисци његовог "научног посматрања" не буде лажних бисера. Онај ко хоће да посматра манифестовања савести код различитих људи и народа - мора најпре да до дна проосећа и промисли појаву савести како јој не би приписао, на пример, ратничке обичаје (попут скалпирања) или правила пристојности која прописује полицијска власт, Молчалинове малограђанске савете, мишљења Чичикова и Харпагонове навике. Али таква је судбина свих скептика и нихилиста; они желе да пишу о духу не доживљавајући га нити га познавајући, не слутећи да их очекују најжалоснији неспоразуми. Ступајући у сферу духа они не стварају ништа осим празне и мртве, понекад дијалектички избрушене схоластике јер они суде изван духовног искуства и без њега, и одбацују све што је за њих објективно непознато, али све оно што они могу да кажу у тој области и може да има значај само за онога ко је и сам лишен тог искуства, па ипак покушава да суди и расправља...

Насупрот свему томе треба констатовати да акт савести, само ако је истински доживљен и остварен у потпуности, пружа свим људима истородан садржај и води их у једном те истом правцу. То, међутим, не треба схватити у том смислу да он код свих људи, ма како биле различите и сложене њихове животне ситуације, увек доводи до једног те истог, такорећи шаблонског поступка. Ако би то неко тврдио, тиме би само показао да он никада није ни доживео акт савести и да га замишља попут правничког закона израженог у општим логичким формама и отуда склоног да изједначава све људе апострофиране законом. Међутим, акт савести, за разлику од сваког формалног закона, има у виду не оно *заједничко свим људима, већ индивидуално стање једног човека*; он не изједначава људе, већ позива сваког појединачно на остварење *целокупног добра које му је доступно* и целокупне праведности коју дугује другим људима. Ако би сви људи почели да живе по савести, они уопште *не би* радили *"једно исто"*, мада би сви деловали у *истом правцу* зато што би им савест доносила *истородне садржаје*. А то значи да савест није механички већ *органски* принцип, да није изједначавајући већ *диференцирајући*, није умртвљујући већ *стваралачки*, није рационалан већ *љубавно-уметнички принцип*.¹⁵

Ко је једанпут имао ту срећу¹⁶ да у потпуности доживи акт савести, тј. не само да прими његов зов и зрак, већ и да му се преда и поступи по њему - тај никада неће заборавити тај догађај свога живота. Тај се догађај састоји у томе што он у том моменту постиже *блажено јединство, душевно-духовни интегритет свог сопственог бића* и, уз то, што је најважније, *интегритет у добру*. Он се у својој души није подвојио на "захтевног Господара" и "непокорног, лењог роба", већ је изгубио тежњу за инертношћу и лењивошћу и престао да буде роб; он сам је постао Господар, а Господар је престао бити захтевним, па је тако Г осподар, коме се више не противставља роб, по први пут постао *слободан и надахнуто радостан*.

Али се догађај тиме не исцрпљује, то је само - *лично предворје надличног стања*. Јер у акту савести човек *осећа радосну близину Бога*. У самом себи, у освештаној дубини свог надахнутог и устрепталога срца, он је осетио *истински, живи Божански дах, струјање Светога Духа* и осетивши га - слободно и радосно му се предао; није се "покорио", као што се роб покорава туђој заповести, већ се предао као *свој свој* како би *изгубио себе* у

Све особености, сложености и тешкоће, које овде искрсавају, не могу овом приликом бити показане и разјашњене. За то би било потребно посебно и обимно истраживање.

¹⁶ Буда то назива "чистом срећом". Упор. његов дијалог *Награда аскетизма*.

јединству с Њим; он није постао Његово "оруђе" већ, бар на часак, жива *појава Његове воље, Његово надахнуто оваплоћење*; он је целовито пожелео из Његове жеље и с блаженством остварио Његову вољу као своју сопствену. И можда је сада по први пут осетио шта значи молба: "Да буде воља Твоја"...

Могућност да то доживи *бар једном у животу* толико је драгоцен за човека, а стварни доживљај тог догађаја, тог интегралног сједињења свога бића са Божјом вољом, до те мере је значајан у читавој његовој животној судбини, да се акт савести мора сврстати у најчудесније Божје дарове који су дати човеку. Тај акт води човека у дубину - онемо што треба да буде означено као *његова властита супстанција* с којом се он на неки начин сједињује, а без те духовне супстанције (или самобитности) свако од нас се претвара у неповезано мноштво празних случајности или у медијум властитих страсти и туђих утицаја, попут хрпе папирића разбацаних на све стране вољом историјског ветра. Могло би се рећи да свако од нас, несумњиво, поседује *егзистенцију*, али *истинско биће* попримамо тек кроз *духовну љубав* и кроз *акт савести*. Ето зашто је генијални Карлајл могао да каже: "Савест је *сама* суштина свих *истинских* душа, како великих, тако и малих..." То би се могло изразити и овако: *акт савести ствара у човеку својеврсни олтар његовог живота*, место његових усамљених молитава и добрих одлука.

Према томе, истински и интегрални доживљај акта савести постаје у човековом животу својеврсна преломна тачка. До тог тренутка човек као да је на неки начин био проблематичан у свом целокупном постојању; у овај свет он полаже чврст основ свога карактера. Од сада он зна где припада и "*чији је он*", увидео је зашто је позван и уверио се у то; његово *духовно достојанство* поприимило је своје утемељење и несумњиву аутентичност; он се научио духовном самопоштовању. Од сада је он *сазрео за унутарњу слободу*¹⁷ и носи у себи њен живи критеријум. Самим тим је он прокрчио пут ка *политичкој слободи*¹⁸ и појмио опасности које она носи "несавесним" људима. Уколико до сада није знао шта је *вера*, како она настаје и чиме се освечовава, сада је попримио живо и освештано искуство у сфери духовне љубави и духовног јединства с Богом, и од сада зна где треба да се обрати ако религиозна сумња искрсне код њега или неког другог и на кога може да се ослони. Онај ко је бар једном у животу доживео акт савести, али само истински и до краја, тј. укључујући и поступак, тај већ поседује духовни камен на коме може да гради. И ако до сада, као "просвећени" или "секуларизовани", човек није могао да пронађе приступ Јеванђељу и хришћанству, сада

¹⁷ Упор. трећи одељак треће главе *Полишичка слобода*.

¹⁸ Упор. други одељак треће главе *Унутарње ослобођење*.

је пронашао тај приступ, и то за цео свој живот, и преостаје му једино да се постара да тај приступ не изгуби и да га учини увек доступним за себе и за друге.

Могуће је замислити да ће се овде изложено учење о акту савести неке показати као "морално преувеличавање", па стога и као нешто "заstraшујуће" и "беживотно": "акт савести", рећи ће и помислити неки трезвени реалист, "тешко да је доступан простом и обичном човеку; њему су дорасли једино праведници код којих због праведности ишчезавају све везе са животом јер се човеков живот не заснива на праведности већ на живом кретању инстинктивног користољубља и на живом укрштању супротстављених личних и масовних интереса; живот не осећа потребу за актом савести, већ акт савести неизбежно одбацује и руши нормалан живот..."

Након свега што смо разоткрили¹⁹, ова констатација не заслужује подробно оповргавање: људски живот, а посебно духовна култура, гради се на узајамном поштовању и поверењу људи, на осећању властитог достојанства, на части, служењу, унутарњој слободи и дисциплини, а извор свега тога јесте вера у Бога и акт савести. То смо већ открили и показали. Али сада можемо томе додати још један генерални разлог.

Савест светли људима не само у тренутку акта савести, већ и читавог живота након њега. И што га дете раније доживи до краја, макар један једини пут, тим боље. Светлост акта савести има својство да не може да утрне ни онда када се, споља гледано, његов огањ угасио и више не гори; људи не могу да замисле у шта би се претворио њихов живот ако би савест у њима згасла до краја и заувек, као што не могу да замисле ни васељенски мрак који би нас обавио ако би се сунце угасило за навек јер садашње наше ноћи нам не доносе прави, мрки мрак већ живе од залазећег сунца. Нека људски живот ретко остварује акт савести у свој његовој сили и слави, он ипак остаје прожет његовим зовом, његовим одблесцима, његовим прекорима, његовим обетовањима. Нека су људи бића животног компромиса: док је у дубини срца жива савест, ти их компромиси не компромитују до краја. Нека су људи лакоми, сурови и грешни, али Господ наређује "сунцу" да светли и за праведне и за грешнике. И често, веома често човек није свестан мотива свога поступка, не полаже себи рачуна о томе какав утицај на њега има савест и до ког је степена он, који пада и већ је пао, спасен и огрејан њеним невидљивим зрацима.

Није ствар у томе да сви људи постану праведници, и неизвесно је да ли ће се икада остварити то невероватно блаженство. Ради се о томе да је сваки нови нараштај рашчишћавао у

¹⁹ В.четврту главу.

себи унутарње путеве који воде ка савести и држао отвореним она освештана врата иза којих се она скрива. Јер *несавесни нараштај*, уколико било кад дође, уништиће живот човечанства и његову културу на земљи.

Глава пета

О ПОРОДИЦИ

1. Значај породице

Породица је прва, природна и у исто време света веза у коју човек ступа из нужности. Он је позван да ту везу гради на *љубави*, на *вери* и на *слободи* - да се у њој научи првим *савесним* (унутарњим) побудама срца - и уздигне се од ње ка наредним облицима људског духовног јединства - ка *отаџбини* и *држави*.

Породица почиње *браком* и у њему се она замеће. Но човек почиње свој живот у породици коју *он сам није стварао*: то је породица коју су успоставили његов отац и мајка и у коју он спада самим рођењем знатно раније него што му пође за руком да стекне свест о самом себи и свету који га окружује. Он стиче породицу као некакав *дар судбине*. Брак по самој својој суштини потиче из *избора* и *одлуке*, а детету не пада у део ни да бира нити да одлучује; отац и мајка такорећи формирају ту, за њега предодређену судбину која му пада у део, и оно ту судбину не може ни да отклони ни да измени - преостаје му једино да је прихвати и носи целог живота. Оно што ће постати од човека у његовом даљем животу одређује се у његовом детињству и, при том, самим детињством. Постоје, разуме се, урођене склоности и дарови, али судбина тих склоности и талената - да ли ће се они касније развити или усахнути, и ако да, онда, заправо, како - одређује се у *раном детињству*.

Ето зашто се породица јавља као *првотном окриље људске културе*. Ми сви настајемо у том окриљу, са свим својим могућностима, осећањима и хтењима и свако од нас током целог свог живота остаје духовни представник своје очинско-материнске породице или нешто као својеврсни живи *симбол њеног породичног духа*. Овде се буде и почињу да се развијају успаване силе властите душе; овде дете учи да воли (кога и како?), верује (у шта?) и жртвује (коме и чиме?)¹, овде се постављају први темељи

¹ В. први, други и трећи одељак прве главе.

његовог карактера; овде се у души детета отварају основни источници његове будуће среће или несреће; овде дете постаје *мали човек* из кога ће се касније развити *велика личност* или, можда, *подла вуџибатина*. Није ли у праву Макс Милер када пише: "Сматрам да тамо где је реч о васпитању деце, животу треба прилазити као нечему у највећем степену озбиљном, одговорном и узвишеном"; није ли у праву немачки богослов Толук када тврди: "Светом се управља из дечје собе"?... Свет се не само ствара у дечјој соби већ се и руши из ње; овде се не само трасирају путеви спасења већ и путеви пропасти. И ако помислимо да се "наредно покољење" све време изнова рађа и васпитава и да се сви његови будући подвизи и преступи, његова духовна снага и његов могући духовни крах, већ сада све време ствара и сазрева око нас и уз наше суделовање или инертност, онда тек можемо бити свесни каква одговорност лежи на нама...

Све то значи даје породица својеврсна жива "лабораторија" људских судбина, личних и народних, и, при том, сваког народа понаособ и свих народа скупа, с том разликом, међутим, што у лабораторији обично знају шта раде и раде сврсисходно, а у породици обично не знају шта раде и раде како испадне. Јер породична "лабораторија" настаје од природе, на ирационалним путевима инстинкта, традиције и потребе; овде људи не постављају никакав одређени, стваралачки циљ *већ једноставно живе*, задовољавају своје сопствене потребе, иживљавају своје склоности и страсти и час успешно, час беспомоћно сноси последице свега тога. Природа је тако удесила да је једно од најодговорнијих и светих човекових позвања - бити отац или мајка - човеку доступно једноставно уз минимум телесног здравља и полне зрелости, тако да су човеку довољна та два услова да би без размишљања преузео на себе то позвање... "А да би имао деце - ко за то није довољно паметан?!" (Грибоједов). Отуда се најпрефињенија, најплеменитија и најодговорнија уметност на земљи *уметност васпитања деце*, скоро увек омаловажава и потцењује, њој и сада приступају тако као да је она доступна свакоме ко је физички способан да рађа децу, као да је једино битно управо зачеће и рађање, а остало - само васпитање - сасвим небитно, или пак може да се врши некако "само од себе". Међутим, у суштини ту ствар стоји сасвим другачије. Свет људи којим смо окружени крије у себи мноштво личних несрећа, болесних појава и трагичних судбина за које знају само свештеници, лекари и проицљиви уметници, и све те појаве свде се у крајњем резултату на то што су родитељи ових људи умели само да их роде и дају им живот, али да им отворе пут ка *љубави, унуширњој слободи, вери и савести*, тј. свему ономе што представља *источник духовног карактера и истинске среће*, нису умели; родитељи по плоти умели су да дају својој деци, осим

телесног постојања, још само *душевне* ране,² понекад чак ни сами не примећујући то како су се оне појавиле код деце и урезале се у душу, али нису умели да им пруже *духовно искуство*,³ *тај лековити источник свих душевних патњи...*

Постоје епохе када та немарност, та беспомоћност, та неодговорност родитеља почиње да расте из покољења у покољење. То су управо оне епохе када се духовни принцип колеба у душама, слаби и такорећи ишчежава; то су епохе распрострањеног и појачаног безбожњаштва и привржености материјалном, епохе несавесности, бешчашћа, каријеризма и цинизма. У таквим епохама свештено биће породице не наилази више на поштовање и углед у људским срцима; оно се не цени, не чува и не гради. Тада у односима између родитеља и деце настаје својеврсна "провалија" која, по свему судећи, расте из покољења у покољење. Отац и мајка престају да "разумеју" своју децу а деца почињу да се жале на "апсолутну отуђеност" која се одомаћила у породици, и не схватајући одакле то долази, и заборављајући на своје сопствене дечје жалбе, одрасла деца заснивају нове породичне ћелије у којима се "неразумевање" и "отуђење" испољавају с новом и већом снагом. Површни посматрач би могао помислити да је "време" толико "убрзало" свој ток, тако да се између родитеља и деце успоставила растујућа душевно-духовна "дистанца" која се не може ни поунити ни превладати; овде се, мисле они, не може ништа учинити: историја жури, еволуција с повећаном брзином ствара све новије начине живота, укусе и схватања, старо нагло застарева и свака наредна деценија доноси људима ново и непознато... И ко се ту може "такмичити са омладином"?! И све се то говори тако као да су *духовне основе живота* такође подложне трендовима моде и техничких изума...

У ствари, та се појава објашњава сасвим другачије, *заправо болешћу с сиромашењем* људске духовности, а посебно *духовне традиције*. Породица се не распада због убрзања историјског темпа, већ услед *духовне кризе* коју доживљава човечанство. Та криза подрива породицу и њено духовно јединство, лишава је оног главног, оног јединог што може да је сједини, повеже и претвори у чврсто и часно јединство, лишава је *заправо - осећања узајамног духовног саприпадања*. Полна потреба, инстинктивни нагон, не ствара брак већ само биолошки спој (спаривање); из таквог споја не настаје породица већ елементарна група оних који рађају и оних који су рођени (родитеља и деце). Али "похота плоти" је нешто непостојано и самовољно, она вуче ка неодго-

² У складу са терминологијом савремене психопатологије, "трауме", тј. мучни, болни душевни доживљаји, чији се трагови и последице осећају читавог живота.

³ В. прву главу.

ворним променама, каприциозним новотаријама и авантурама; она је, да тако кажемо, "кратког даха", једва довољна за просту репродукцију деце и потпуно неадекватна задатку *васпитања*.

У ствари, људска породица је, за разлику од "породице" код животиња, *острво духовног живота*. И ако она томе не одговара, осуђена је на дегенерацију и распадање. Историја је показала и потврдила с довољном очигледношћу: велики ломови и ишчезавања народа настају из духовно-религиозних криза које се пре свега изражавају кроз распад породице. Разумљиво је зашто је тако било и бива. Породица је првотна, полазна ћелија духовности - како у том смислу што се управо у породици човек по први пут научи (или, авај, не научи!) *да буде лични дух*, тако и у том смислу што духовне снаге и умећа (или, авај, слабости и невештине), добијене од породице, човек затим преноси у друштвени и државни живот. Ето зашто духовна криза уништава у првом реду полазну ћелију духовности; ако се духовност колеба и слаби, онда она слаби пре свега у породичној традицији и у породичном животу. Али једанпут поколебана у породици, она почиње да слаби и да се изрођава и у свим другим људским односима и организацијама: болесна ћелија ствара болесне организме.

Само дух има довољно дубок и довољно трајан дах да творачки сазда и одржи биће породице, да успешно разреши не само 'проблем полне љубави' већ и проблем *стварања новог, бољег и слободнијег покољења*. Отуда формула брака не гласи овако: "ја жудим", или "ја желим", или "хтео бих", већ пре овако: "у љубави и кроз љубав ја стварам нови, бољи и слободнији људски живот"... Она не гласи овако: "желим да уживам у својој срећи"

- јер би то била формула која брак своди на ниво простог спаривања, већ пре овако: "желим да створим своје сопствено *духовно огњиште* и у њему да нађем своју срећу..."

Свака права породица настаје из *љубави* и пружа човеку *срећу*. Тамо где се брак склапа без љубави, породица постоји само привидно; тамо где брак не пружа човеку срећу, он не испуњава своју *основну* мисију. Научити децу *љубави* родитељи могу само онда ако су и сами у браку умели да воле. Родитељи могу да пруже деци *срећу* само утолико уколико су и сами нашли срећу у браку. Породица, изнутра спојена љубављу и срећом, јесте школа *душевног здравља, уравнотеженог карактера, стваралачке предузимљивости*. У простору народног живота она је слична прелепом расцветаном цвету. Породица лишена ове центрипеталности, која своје снаге троши на узајамну нетрпељивост, мржњу, подозрења и "породичне сцене, јесте прави расадник болесних карактера, психопатских нагона, неурастеничне апатије и животне "промашености". Она је попут оних болесних биљака којима ни један добар вртлар не даје места у свом врту.

Ако се дете не научи љубави у породици својих родитеља, где ће се научити? Ако се од детињства не навикне да тражи срећу управо у узајамној љубави, у каквим ли ће злим и ружним нагонима тражити срећу у зрелом узрасту? Деца *све* прихватају и *све* подражавају, неприметно али дубоко се уживљавајући у живот својих родитеља, префињено запажајући, погађајући, понекад несвесно уходећи "старије" попут "неуморних изиђача". Онај који је имао прилике да чује и региструје детиње изјаве, гледишта и игре у несретним и разореним породицама, где је живот тотално мучење, лицемерје и дерњава, зна колико болно и погубно наследство добијају од родитеља таква несретна дечица.

Да би се развијало правилно и стваралачки, дете мора да има у својој породици огњиште љубави и среће. Једино тада је оно у стању да развије своје *најтананије* и *најдуховније* способности, једино тада његов сопствени инстинктивни живот неће изазвати у њему ни *лажни стид* ни *болесну одвратност* једино тада је оно у стању да се с љубављу и поносом приљуби *уз традицију своје породице и свог рода*, како би је прихватило и продужило је својим животом. Ето зашто је породица у којој владају љубав и срећа - школа, истовремено - и *стваралачке равнотеже душе, и здравог органског конзервативизма*. Тамо где царује здрава породица, тамо ће стваралаштво увек бити довољно конзервативно како се не би изродило у неосновану револуционарност, а конзервативизам ће увек бити довољно стваралачки како се не би изродио у реакционарно мрачњаштво.

У породици у којој владају љубав и срећа васпитава се човек *неоштећеног душевног организма*, који је и сам способан да истински воли, гради и васпитава. Детињство је најсретније доба живота: време органске непосредности, време започете и већ предосећане "велике" среће, време када сви прозаични "проблеми" ћуте а сви поетски проблеми дозивају и обећавају; време појачане поверљивости и изоштрене пријемчивости; време душевне чистоте и искрености; време умиљатог осмеха и некористољубиве благонаклоности. Што је у породици било више љубави и среће, тим више ће ових својстава и способности остати у човеку, тим више ће *такве* (детиње) безазлености унети у свој зрели живот, а то значи да ће тим здравији бити његов душевни организам. Тим ће се природније, богатије и креативније расцветати његова личност у окриљу његовог родног народа.

И управо је способност родитеља за узајамну *духовну* љубав, главни услов *таквог* породичног живота, Јер се срећа дарује само љубављу дугог и дубоког даха, а таква љубав је могућа само у духу и кроз дух.

2. О духовно здравој породици

Неосновано је мишљење да је духовност доступна искључиво образованим људима, људима високе културе. Историја свих времена и народа показује да управо образовани слој друштва, заносећи се игром свести и спекулацијама ума, знатно лакше губи ону непосредну снагу поверења према манифестацијама унутарњег искуства, које су неопходне за душевни живот. Ум који је раскрстио са дубином осећања и уметничком снагом уобразиље, навикава се да све прелива отровом јалове, рушилачке сумње и, у погледу духовне културе, показује се као рушилачки а не стваралачки принцип. Напротив, код наивно-непосредних људи та рушилачка снага још није почела да делује. Човек мале "културе" у стању је да знатно више послуша испољавања унутарњег искуства, тј. пре свега срца, савести, осећања праведности, него ли човек, макар и велике, али *рационалистичке* културе. Проста душа је наивна и поверљива, и можда је баш због тога она и лаковерна и сујеверна и *верује где не треба*, али зато није лишена самог *дара вере* и отуда је способна *да верује и тамо где треба*. Нека је њена духовност - некритичка, неразборита, недиференцирана, склона миту и магији, повезана са страхом и кадра да се запетља у враџбине. Али је њена духовност несумњива и истинска - и у способности да услиши дах и зов Божји, и у милосрдној љубави, и у родољубиво-пожртвованој љубави, и у акту савести, и у осећању праведности, и у способности да ужива у лепоти природе и уметности, и у манифестовањима сопственог достојанства, правне свести и финоће. А празно образовани грађанин склон је уображењу да је све то недоступно "необразованом сељаку"!... Речју, духовна љубав је доступна *свим* људима, независно од нивоа њихове културе. И свуда где се испољава, она представља истински источник постојаности и лепоте породичног живота.

У ствари, човек је позван за то да у вољеној жени (или вољеном мушкарцу) види и воли не само принцип плоти, не само телесну појаву, већ и "душу" - оригиналност личности, посебност карактера, дубину срца, за које је спољашњи човеков склоп само телесни израз или живи орган. Љубав само онда није сирова и краткотрајна пожуда, непостојан и ситничав хир плоти, када човек, желећи смртно и *коначно*, воли иза њих скривену *бесмртност* и *бесконачност*; када се, уздишући за плотским и земним, радује духовном и вечном, другим речима, када он поставља своју љубав пред лице Божје и Божјим зрацима осветљава и мери вољеног човека... У томе је дубоки смисао хришћанског "венчања" које супружнике венчава венцем радости и мука, венцем духовне славе и моралне части, венцем доживотне и нераскидиве духовне заједнице. Јер жудња може брзо да прође и може да буде кратковида. И слућена наслада може да превари или до-

злогрди. И шта тада? Узајамна одвратност два међусобно повезана човека?... Судбина човека који је у заслепљености везао себе, а кад је прогледао - проклео своју везаност? Доживотно понижавање, свакодневне лажи и лицемерја? Или развод? Стабилност породице захтева нешто друго; људи треба да желе не само љубавну утеху, већ и одговорно заједничко стваралаштво, духовну заједницу у животу, у патњи и ношењу терета, према староримској брачној формули: "Где си ти Кај, тамо сам и ја, твоја Каја"...

Оно што треба да никне из брака јесте пре свега ново духовно заједништво и јединство - јединство мужа и жене: они треба да разумеју једно друго и "деле" радост и невоље живота, стога треба да на истоветан начин доживљавају и живот, и свет и људе. Овде није важна душевна сличност нити истоветност карактера и темперамената, већ *истоветност духовних оцена*, која једино и може да створи јединство и заједницу *животног циља* код обоје. Важно је *чему* се клањаш, *чему* се молиш, *шта* волиш, *шта* желиш себи у животу и смрти, *шта*, и у *име чега* си у стању да жртвујеш?⁴ Младожења и невеста треба да нађу једно у другом управо ту истоветност осећања и истоветност љубави, да се сједине у ономе што је најзначајније у животу и ради чега вреди живети... Јер ће тек тада они, као муж и жена, бити у стању да правилно разумеју једно друго, *да верују једно другом и једно у друго*. То и јесте оно најдрагоценије у браку: потпуно *узајамно поверење* пред Лицом Божјим, а с тим је повезано и *узајамно поштовање* и способност за стварањем нове, животно снажне духовне ћелије. Једино таква ћелија може да разреши главни задатак брака и породице - да оствари *духовно васпитање деце*.

Васпитати дете - значи поставити у њему *основе духовног карактера* и довести га до способности *самоваспитања*. Родитељи који су прихватили тај задатак и стваралачки га разрешили, подарили су свом народу и својој отаџбини ново *духовно огњиште*; они су извршили своју духовну мисију, оправдали своју узајамну љубав и ојачали, обогатили живот свога народа на земљи: они *сами* су ушли у ту *Отаџбину* за коју вреди живети и поносити се, за коју вреди борити се и умрети.

Према томе, нема истинитије основе за достојан и сретан породични живот од узајамне духовне љубави мужа и жене, љубави у којој се принципи *страсти* и *пријатељства* сливају у један, преображавајући се у нешто више - у огањ свестраног сједињења. Таква љубав прихвата не само уживање и радост - не изрођавајући се, не бледећи нити огрубљујући од њих, већ прихвата и сваку патњу и сваку несрећу како би их осмислила, осветлила и очистила се кроз њих. И само таква љубав може да

⁴ В. прву главу.

дарује човеку оно благо узајамног разумевања, благонаклоности према слабостима и узајамног праштања, стрпљења, трпеливости, оданости и верности, што је неопходно за срећан брак.

Отуда можемо рећи да срећан брак не настаје просто из узајамне природне наклоности ("добар зато што је мио"), већ из *духовног сродства* људи ("мио зато што је добар"⁵), које подстиче непоколебљиву вољу - *постати живо јединство и очувати то живо јединство по било коју цену*; и очувати не само да виде људи, већ уистину, пред Лицем Божјим. У томе је најдубљи смисао религиозног освештања брака и одговарајућег црквеног обреда. А то представља и први, неопходан услов правога, духовног васпитања деце.

Већ је било речи о томе да дете ступа у породицу својих родитеља као у својеврсну предисторијску епоху своје личности и почиње да удише ваздух те породице од свог првог удисаја. И у загушљивом ваздуху несложне, неверне, несретне породице, у баналној атмосфери безосећајног, безбожног вегетирања, не може се расцветати здрава детиња душа. Дете може да стекне осећај и укус према духу само на духовно осмишљеном породичном огњишту; оно може да осети *свенародно* сједињење и јединство само ако је искусило то јединство у својој породици. А ако не доживи то свенародно јединство, оно неће постати живи орган свога народа и верни син своје отаџбине. Само духовни пламен здравог породичног огњишта може да пружи људском срцу *усијану жеравицу духовности*, која ће да га греје и да му светли током читавог његовог будућег живота.

1. Дакле, породица има мисију да пружи детету оно најважније и најбитније у његовом животу.

Блажени Августин је једном рекао да је "људска душа - хришћанка по природи". Та реч је посебно тачна ако се примени на породицу. Јер у браку и породици човек се *учи од природе* - да воли, да од љубави и због љубави пати, трпи и жртвује се, да заборави себе и служи оног ко му је најближи и најмилији од свих. Све то није ништа друго до хришћанска љубав. Отуда се породица показује као *природна школа хришћанске љубави*, школа стваралачког самопожртвовања, социјалних осећања и алтруистичког начина мишљења. У здравом породичном животу човекова душа од најранијег детињства постаје кротка, нежна, учи се да се према ближњем односи с поштовањем и љубазном пажњом. У тој разнеженој, љубавној усмерености она се *претходно* припија уз најближи, домаћи круг, да би је *каснији живот* извео из тог најинтимнијег "става" ка широким круговима друштва и народа.

⁵ В. другу главу.

2. Даље, породица је позвана да усвоји, потпомогне и предаје из покољења у покољење одређену *духовно-религиозну, националну и отаџбинску традицију*. Из те породичне традиције, и захваљујући њој, настала је целокупна наша индоевропска и хришћанска култура - култура *светог огњишта породице*⁶ с њеним најдубљим поштовањем предака, с њеном идејом свете међе која ограђује племенске гробове, с њеним историјски формираним националним обичајима и одеждом. Таква породица је стварала и неговала културу националног осећања и патриотске оданости. И сама идеја "завичаја", окриља у коме сам се родио, и "отаџбине", земаљског гнезда мојих очева и предака - настала је у недрима породице као телесног и духовног јединства. Породица је за дете прво *родно место* на земљи, у почетку - место-станиште, источник топлоте и хране, затим место свесне љубави и духовног разумевања. Породица је за дете прво "ми", настало из љубави и добровољног служења, где су *сви за једнога један за све*. Она је за њега колевка природне солидарности, где узајамна љубав претвара дужност у радост и увек држи отвореним света врата савести.⁷ Она је за њега школа *узајамног поверења и заједничког, организованог рада*. Није ли стога јасно да се прави грађанин и син своје отаџбине васпитава управо у здравој породици.

3. Даље, дете се у породици учи правом доживљавању *ауторитета*. У лицу природног ауторитета оца и мајке, оно се по први пут сусреће с идејом *ранга* и учи да прихвата *виши* ранг другог лица, клањајући се али не понижавајући, да се мири са њему самом додељеним *нижим* рангом не падајући ни у завист, ни у мржњу, ни у озлојеђеност. Оно се учи да из принципа ранга и принципа ауторитета извлачи целокупну њихову стваралачку и организациону снагу ослобађајући се, у исто време, од њиховог могућег "јарма" посредством љубави и поштовања.⁸ Јер само слободно признање туђег вишег ранга учи да се свој нижи ранг подноси без понижења, и само вољени и поштовани ауторитет не притиска човекову душу.

У здравој хришћанској породици постоји један једини отац и једна једина маи, који заједно представљају јединствени - заповеднички и организациони - ауторитет у породичном животу. У тој природној и примарној форми ауторитарне власти

⁶ Сваки образован човек требало би једанпут с пажњом да прочита дубоко мисаоно дело Фистела де Куланжа *Античка Грађанска општина (La cite antique)* и да се посебно замисли над дословно наведеним аутентичним материјалом који овај генијални историчар наводи у фуснотама.

⁷ В. трећи одељак *Истинити пут* четврте главе.

⁸ В. други одељак треће главе.

дете се по први пут уверава да је *власт* испуњена *љубављу* - *милосрдна моћ*, и да ред у друштвеном животу претпоставља постојање једне такве јединствене организаторске и наредбодавне власти; оно се учи томе да принцип патријархалног једновлашћа садржи у себи нешто сврсисходно и оздрављујуће; и, најзад, оно ће почети да схвата да ауторитет духовно старијег човека уопште није позван да потлачи или пороби потчињеног, да занемари његову унутарњу слободу и поломи његов карактер, већ обрнуто, да *васпита човека за унутарњу слободу*.⁹

Породица је на тај начин прва, природна *школа слободе*: у њој дете треба по први, али не и последњи пут у животу да нађе прави пут ка унутарњој слободи, да из љубави и поштовања према родитељима прихвати све њихове наредбе и забране у свој њиховој привидној суровости, да убеди себе у обавезност њиховог извршавања, добровољно им се потчињавајући, и препусти својим сопственим погледима и уверењима да мирно sazревају у дубини душе. Захваљујући томе породица постаје на неки начин основна школа за васпитање *слободне и здраве правне свести*.

4. Док год породица буде постојала (а постојаће, као и све природно, вечно), она ће бити школа *здрог осећања приватне својине*. Није тешко уверити се зашто је то тако.

Породица је од природе дато друштвено јединство - у животу, у љубави, у раду, у заради и имовини. Што је чвршћа и компактнија породица, утолико су и основаније њене претензије на оно што су стваралачки створили и стекли њени родитељи и родитељи њихових родитеља. То је полагање права на њихов привредно одређени рад, увек скопчан са лишавањима, патњама, напорима ума или уобразиље, полагање права - на наследно преношену имовину, на породично стечену приватну имовину која је суштствени источник не само породичног већ и свенародног благостања.

Здрава породица је увек била и увек ће бити органско јединство - по крви, по духу и по имовини. И та јединствена имовина представља живи знак *крвног и духовног јединства* јер је та имовина, у облику у коме постоји, настала управо из тог *крвног и духовног јединства* на путу *рада, дисциплине и жртава*. Ето зашто здрава породица одмах учи дете читавом низу драгоцених вештина. Дете се учи да крчи себи пут у животу уз помоћ *сопствене иницијативе* и, у исто време - да високо цени и поштује принцип *узајамне друштвене помоћи* јер породица као целина уређује свој живот управо према приватној, сопственој иницијативи - она је самостално стваралачко јединство, и у својим властитим границама она представља истинско оваплоћење узајамне помоћи и такозване "социјалности". Дете се постепено

⁹ Исто.

учи да буде "приватна" личност, самостална индивидуалност и, истовремено, да цени и чува колевку породичне љубави и цородичне солидарности; оно се учи *самосталности и оданости* - тим двама основним манифестацијама духовног карактера. Оно се учи да стваралачки располаже са имовином, да производи, ствара и стиче привредна добра и, у исто време - да потчињава принципе приватне својине и некој вишој, друштвеној (у датом случају - *породичној*) сврсисходности... А то и јесте управо умење, или боље рећи, *уметност*, изван којег не може бити разрешено *социјално* питање наше епохе.

Само се по себи разуме да само здрава породица може истински да реши све ове задатке. Породица лишена љубзви и духовности - где родитељи немају ауторитет у очима деце, где нема јединства ни у животу ни у раду, где нема наследне традиције - може да пружи детету веома мало или чак ништа. Разуме се, и у здравој породици могу да се десе грешке, могу у овом или оном погледу да настану "белине" које могу да доведу до заједничког или делимичног неуспеха. Нема на земљи идеала... Међутим, са сигурношћу се може рећи да ће роцители, који су умели да уведу своју децу у *духовно искуство*¹⁰ и да подстакну у њима процес *унутарњег самоослобађања*¹¹; увек бити благословени у срцима деце... Јер из тих двају основа израста и лични карактер, и трајна човекова срећа, и друштвено благостање.

3. Основни задаци васпитања

Све што смо до сада установили о духовно здравој породици као да унапред решава питање о основним задацима васпитања.

Могло би се једноставно рећи да се целокупно васпитање детета или, у сваком случају, његов основни задатак, састоји у томе да се детету *омогући приступ свим сферама духовног искуства, да његово духовно око буде отворено за све што је значајно и свето* у животу, да се његово *срце*, тако нехсно и пријемчиво, *научи да се одазове на сваку појаву Божанственог* у свету и људима. Треба такорећи повести или довести душу детета на сва "места где се може наћи и доживети нешто божанствено"¹²; постепено треба све да јој постане доступно - и природа у свој њеној красоти, њеној величини и тајанственој унутарњој сврховитости, и она чудесна дубина и благородна радост коју нама пружа истинска уметност, и непатворено са-

¹⁰ В. трећу главу.

¹¹ В. прву и трећу главу.

¹² Живу слику таквог духовног ходочашћа даје И. С. Шмельов у свом изванредном делу *Богомољство*.

осећање према свему што страда, и делатна љубав према ближњем, и блажена моћ акта савести, и одважност националног јунака, и стваралачки живот националног генија с његовом усамљеничком борбом и жртвеном одговорношћу, и, што је најбитније - непосредно молитвено обраћање Богу који и чује, и воли, и помаже. Потребно је да дете има приступ свуда где Дух Божји дише, зове и показује се - како у самом човеку, тако и у свету који га окружује...

Детиња душа треба да се научи да кроз сву ову земаљску буку, и кроз сву неисцрпну баналност свакодневног живота, поима свете трагове и тајанствене лекције Свевишњег, поима и следи за њима, да би се, усвајајући их, целог живота обнављала "духом ума својега" (Еф 4, 23). На истоветан начин како је то једанпут рекао Лафатер: "Услиши тихи глас који објављује у теби Господа"... Да би дете, одрастајући и улазећи у период зрелости, навикло да *тражи и налази у свему неки виши смисао*, како свет пред њим не би лежао као равна, дводимензионална и бедна пустиња, како би свету ствари могло рећи речима песника:

*Увек безгласни предмети,
Што сте ме обавили окол,
Зрацима тајанственог огња Ви сте озарени
и прожети...*²³

И окончати свој живот речима дубокомисаоног созерцатеља Баратинсдог:

*Велик је Господ! Милосрдан је и правичан.
Нема на земљи безначајног тренутка...*¹⁴

Духовно жив човек увек је у стању да услиши Дух - и у свакодневним збивањима, и у нечувеним опасностима, и у не-носним мукама, и у народним катастрофама. И услишивши, одазива се не пасивно-контемплативним квијетизмом, већ и срцем, и вољом, и делом.

Према томе, оно најважније у васпитању јесте - *духовно пробудити дете* и указати му, пред лицем надлазећих опасности, а можда, и опасности и искушења која су га већ увребала - *источник снаге и утехе у његовој сопственој души*. Треба васпитати у његовој души будућег *победника* који ће умети изнутра да поштује сам себе и афирмише своје *духовно достојанство* и своју *слободу - духовну личност* пред којом би биле немоћне - све саблазни и искушења савременог сатанизма.

Колико год ова инструкција изгледала чудно и сумњиво за педагошки неискусног човека, она у суштини остаје неуздрана:

¹³ Фјодор Сологуб (Тетерњиков).

¹⁴ *На посев леса*.

Пут духовне обнове

највећи значај имају првих пет-шест година живота детета, а за следећу деценију (од шесте до шеснаесте године живота) много, сувише много тога се довршава у човеку, безмало за читав живот. Првих година детињег живота душа детета је тако нежна, тако пријемчива и беспомоћна... Она као да плива у реци наивне, непосредне лаковерности својеврсне, такорећи, предсветске "опште помешаности": "светлост и тама", "копно и вода" још нису одвојени једно од другог и свод, који доцније треба да одели дневну свест од ноћне несвесне сфере - још се није оформио у процесу потискивања.¹⁵ Тај свод, који касније треба за цео живот да обуздава кључање страсти и сузбија навалу афеката, потчињавајући их стваралачкој животној сврсисходности, - још је у периоду настанка. У том раздобљу живота утисцима је отворена последња дубина душе, она је свему доступна и није заштићена никаквом заштитном опном, све може да постане или је већ постало његова судбина, све може да нашкоди детету или, како каже народ, да "исквари дете". И доиста, све оно штетно, ружно, зло, потресно и болно, што дете усваја у том првом, судбоносном раздобљу свога живота, све му то задаје душевну рану ("трауму") чије ће последице оно касније носити у себи кроз цео живот, било у виду нервних грчева, хистеричних напада, или у виду настраних склоности, перверзија или праве болести. И обрнуто, све оно светло, духовно и нежно, што детиња душа добије у том првом раздобљу - доноси касније, током целог живота обилан плод. Тих година дете треба чувати, не кињити га никаквим страховима и казнама, не будити превремено у њему елементарне и ружне инстинкте. Међутим, пропустити ове године у смислу духовног васпитања, било би исто тако недопустиво и неопростиво. Треба радити тако да у душу детета продре што више *светлости љубави, радости и Божје благодати*. Овде не треба тетовити дете, нити повлађивати његовим каприцима, размазити га и гушити га физичким миловањима, већ се старати о томе *како би му се допало, како би му омилело и радовало га све оно што је у животу божанствено* - од сунчаног зрака до нежне мелодије, од жалости која стеже срце до дражесног лептира, од прве, са замуцкивањем изговорене молитве до јуначке приче и легенде... Родитељи могу бити чврсто уверени: овде ништа *неће пронасти, ништа неће нестати без трага*, све ће донети плодове, све ће донети славу и испуњење. Али нека дете за родитеље никада не буде играчка и забава, нека за њих буде нежни цветак коме је потребно сунце, али који се може и *неприметно сломити*. Управо тих првих година детињства, када се дете сматра "најнеразумнијим", родитељи морају да буду свесни да се у сваком

¹⁵ Овај термин употребљавам у значењу које му придаје Сигмунд Фројд, творач савремене психопатологије.

поступку према њему не ради о њиховим родитељским одушевљењима, уживањима и забавама, већ о стању детиње душе која је апсолутно пријемчива и (управо услед своје "неразумности") апсолутно беспомоћна...

Дакле, првих пет-шест година, тј. пре самог "потискујућег" прелома у детињој души, дете треба душевно неговати као нежни цветак, с тим што ће се касније постепено мењати целокупни тон васпитања: јер након периода *душевног стакленика* мора да дође период *душевног каљења*; дете мора да се изнутра научи самосавлађивању и *узвишеним захтевима*, а тај процес ће му лакше поћи за руком уколико мање "траума" понесе из првог периода. У најнежнијем раздобљу свога живота дете треба у породици да се навикне на љубав а не на мржњу и завист, на спокојну мужевност и самодисциплину а не на страх, понижења, потказивања и издају. Јер, уистину - свет се може пресаздати, преваспитати из децеј собе, али у децеј соби он може и пропасти.

Духовна атмосфера здраве породице позвана је да усади детету потребу за *чистом љубављу*, склоност ка *мужевној искрености* и *способност за спокојну и достојну дисциплину*.

Чистота љубави, о којој је овде реч, има у виду еротску страну живота.

Тешко да је ишта штетније за живот и целокупну судбину детета од прераног еротског буђења његове душе, посебно ако се то буђење збива у таквом облику да дете почиње да схвата живот пола као нешто ниско и прљаво, као предмет тајних маштања и срамотних забава, или још — ако је то буђење изазвано несмотреностима или директним грубостима од стране дадиља, васпитача или родитеља...

Штетност превременог еротског буђења састоји се у томе што се на младу душу сваљује претежак задатак који она не може ни да разреши, ни да иживи, ни да достојно носи и отклони. Дете је тада без кривике криво и безизлазно оптерећено; наступа јалов и нечист рад уобразиље праћен грозничавим покушајима да се потисне сав тај претешки терет и, у исто време, болесном напетости нервног система. Започињу унутарњи конфликти и патње с којима дете не може да изађе на крај; оно мора да одговара за нехотична расположења и поступке и та одговорност премашује његове душевне снаге; у последњој, генетској дубини инстинкта почиње болесна пометња коју дете уопште није у стању да искаже - и цео организам душе и тела је изведен из равнотеже. Већина такозване "дефектне" деце прошла је овакав страдалнички пут без икакве кривике и веома ретко наилазила на нежно разумевање и помоћ одраслих...

Неретко се дешава и нешто горе, заправо, када неко од "другова" или одраслих, искварених ружним искуством, почиње да "просвећује" (тј. квари) дете по питањима полног живота.

Тамо где за чисту и чедну душу, заправо, нема ничега "прљавог" ("јер је свако створење Божје добро", Тим 1,4,4), без обзира на све људске несавршености, заблуде и болести - зато што "прљаво", *чисто* прихваћено, више није "прљаво" већ болесно или трагично - тамо се у души таквог несретног детета *изопачује живот уобразиље и развраћа живот чула*, при чему се ово изопачење и развраћање може преобразити у праву неизлечиву душевну настраност. Душевна перцепција таквог детета постаје банална и полуслепа - оно као да не види ништа *чисто* у *животу* већ у свему види двосмислено и прљаво; с тог гледишта оно почиње да доживљава и целокупну људску љубав и, при том, не само њену чулну већ и духовну страну. Чисто се исмева, интимно и нежно засипа блатом са улице, здрави полни инстинкт почиње да вуче ка изопаченостима, све оно свето у љубави, у браку, у породици показује се изокренутим, оскрнављеним и изгубљеним. Тамо где је прикладно побожно ћутање, шапат или молитва - увлачи се атмосфера двосмислених осмеха и вулгарних намигивања. Душевна чедност ишчезава, настаје бестидност и неуљудност, све свете уставе и забране душе су поколебане, дете постаје душевно располућено и такорећи проституисано. Човек доживљава потпуну духовну опустошеност: у његовој "љубави" одумири све свето и поетско, све оно помоћу чега живи и ствара се људска култура, и започиње распадање породице. Могло би се без околишења рећи да у процесу савременог распада породице и с њим повезаном бољшевизацијом нарави - најштетнији и најрушилачкији значај припада *непростојном вицу* који је унет у *децу собу*. Порнографија је једно од највећих зала у пословима васпитања, и уколико се родитељи, васпитачи и свештеници буду брже ујединили између себе, како би против ње повели одлучну и упорну борбу, пуну опрезног такта и психоаналитичког умећа, утолико ће бити боље за цело човечанство.

Још једна озбиљна опасност прети еротски чистој љубави детета - од неопрезних или грубих родитељских поступака.

При том имам у виду пре свега такозвану "мајмунску" љубав родитеља, тј. њихову сувише чулну заљубљеност у дете, које они непрестано узнемирују сваковрсним и претераним физичким мажењима, кокетирањима, голицањем, тетешењем не схватајући несмотреност и штетност свега тога; тиме они, с једне стране, побуђују код детета читаву бујицу непотребног и неутољивог узбуђења и задају му непотребне душевне "трауме", с друге стране, чине га размаженим и преосетљивим подривајући његову способност за живот и самосавлађивање.¹⁶

¹⁶ Посебно је штетан рђав манир многих родитеља да стављају дете поред себе у кревет. По својим последицама овај манир је можда још штетнији од сурових телесних казни попут бичевања.

Напоредо с тим треба поставити и сваковрсне и неумерене манифестације узајамне љубави родитеља у присуству деце. Супружанска постеља родитеља мора да буде за децу прекривена чедном тајном, чуваном на природан и ненаглашен начин; њено пренебрегавање изазивау детињој души најнепожељније последице¹⁷ о којима би требало написати целу научну студију... У свему и увек постоји некаква права и драгоценна *мера* коју људи морају да поштују, а у датом случају ту меру може да дошапне само живо осећање такта а посебно *урођена природна и мудра чедност жене*.

Поред свега побројаног морамо посебно поменути и она за продични живот рушилачка узајамна "супружанска издајства" од стране родитеља, која деца уочавају са ужасом и болно преживљавају: понекад таква збивања деца доживљавају као праве душевне катастрофе. Родитељи увек морају имати на уму да деца једноставно не "доживљавају" оца и мајку, или их "прате", већ да их она у дубини своје душе *идеализују, маштају* о њима и потајно жуде да виде у њима *идеал савршенства*.¹⁸ Разуме се, од самог почетка је јасно да сваком детету предстоји делимично разочарење по овом питању јер нема савршених људи, а савршенство припада једино Богу. Али то разочарење не треба да дође сувише рано, не треба да буде сувише нагло и дубоко, нити да се обруши на дете попут катастрофе. Онај тренутак, када дете *губи поштовање* према оцу или мајци - макар нико не приметити тај слом, макар и само дете то доживело у ћутљивом разочарењу или чак очајању - тај тренутак значи сам по себи духовну катастрофу породице, и ретко којој породици полази за руком да се касније опорави од те катастрофе.

– Речју, сретно дете у сретној породици *ужива у еротски чистој атмосфери*. За то је родитељима потребна *уметност духовно-чедне љубави*.

Друго обележје здраве породице јесте атмосфера *искрености*.

Родитељи и васпитачи не треба да *лажу* децу у било каквим значајним животним околностима. Сваку лаж, сваку обману, свако претварање или затајивање дете уочава са изузетном оштрином и бистрином и, уочивши их, оно долази у забуну, искушење и подозрење. Ако се детету не може нешто саопштити онда је увек боље часно му и директно ускратити одговор, или

¹⁷ Нарочито у селачком и, уопште, простонародном животу где стамбена скученост скида све покрове чедности и подрива у детињим душама природни пијетет према родитељима. Наука ће једанпут овде открити онај душевни источник из кога је израсла најбестиднија људска псовка позната код многих народа.

¹⁸ Та тежња је дубоко и прецизно приказана у *Младићу и Њеточки. Њезвановној Достојевског*.

повући одређену границу у обавештењу, него измишљати будалаштине и затим се запетљавати у њима, или измишљати лажи и обмањивати а затим бити разобличен детињом проницљивошћу. Не треба говорити овако: "Рано је да то знаш" или "Свеједно, ти то нећеш разумети"; такви одговори у души детета само појачавају радозналост и самољубље. Боље је одговорити овако: "Немам право да ти то кажем; сваки човек мора да чува одређене тајне, а распитивати се за туђе тајне је неуљудно и нескромно." Тиме се не нарушава непосредност и искреност, а даје се конкретна лекција дужности, дисциплине и уљудности...

Родитељи и васпитачи морају да буду савршено свесни онога што дете доживљава док наилази на лаж или обману с њихове стране. Дете пре свега губи непосредно *поверење* у родитеље; оно се судара са зидом неистине у њима и што се хладније, препреденије и циничније износи та неистина, тиме ће бити отровнија за детињу душу. Поколебано у поверењу, дете постаје *подозриво* и очекује нову лаж и обману; оно се колеба и у свом поштовању према родитељима. Услед природног подражавања оно почиње да им одговара на истоветан начин, постепено се *затварајући*, учећи се да и само *лаже и обмањује*. То се преноси и на друге људе; код детета се појављује склоност *ка препредености и неистини* уопште. Код њега ишчезава бистрина и прозачност душе, оно почиње да живи најпре у ситним, а затим и у крупним *самообманама*. Криза поверења пре или касније изазива и кризу *вере*, јер вера захтева душевну целовитост и искреност. Тако све основе духовног карактера детета доспевају у стање кризе или су једноставно поткопане. У душу се усељава атмосфера *лукавства, притворства и малодушности*, на коју се човек постепено навикава до те мере да престаје и даје примећује, а из те атмосфере потом израстају све веће *инириге и вероломства*.

Никада из лажљиве, неискрене породице неће изаћи искрен, одан и мужеван човек, изузев из одвратности према својој породици и духовног превладавања њеног наслеђа. Јер лаж неприметно обешчашћује човека, неосетно продирући из безазлених ситница у дубину светих обавеза, и задржавање њеног деловања на површини животних ситница, могу само људи са већ оформљеним духовним карактером, људи који су већ учвршћени у Богу. И ако у савременом свету све врви од отворене лажи, обмане, неверности, интриге, изневеравања и издаје своје отаџбине, та несрећа има своје корене у двама појавама: у општој *религиозној кризи* и у атмосфери *породичне лажи*. Из породице, у којој је све саздано на лицемерју и кукавичлуку, у којој је срце изгубило искреност и мужевност - у друштво и свет ступају само лицемерни људи. Али тамо где у породици царује и провејава дух непосредности и искрености, тамо су деца предодређена за

честитост и оданост. Лажљивост у дечјој соби отровна је због тога што је навикава човека на непоштење према самом себи и подлост према другима.

Постоји посебна *уметност истинољубља и искрености*, која неретко захтева од човека велике унутарње напоре савести, велики такт у опхођењу са људима, и, поврх свега тога, увек - мужевности. Та уметност се не постиже лако, али у здравим и сретним породицама она увек цвета.

Најзад, обележје здраве и сретне породице јесте *смирена, долична дисциплина*.

Таква дисциплина не може да поникне у атмосфери родитељског *терора*, без обзира откуда он потиче - од оца или од мајке. Такав систем терора, праћен виком и претњама, моралним угњетавањем или телесним кажњавањима, изазива код здравог детета осећање збуњености које лако прелази у одвратност, мржњу и презир. Дете се осећа *пониженим* и не може а да се не побуни; тај систем излива на њега бујицу *увреда* и оно не може а да им се не супротстави. Та понижења и увреде оно може, како се то каже, да "прогута" и подноси ћутке, али његово несвесно никада неће моћи да иживи ове трауме и да их опрости родитељима. Тамо где се породична власт остварује претњама и страхом, на сваком кораку се осећа *непријатељска напетост*, устоличава систем "*одбрамбене преваре*" и *лукавства*; тамо обе генерације, можда, живе у простору једна поред друге, али се породица као живо, органско јединство, које се одржава снагом узајамне љубави и поверења, већ распала. Понижена претњама, кажњавањима и вечитим страхом, деца се бране *свим* средствима и постепено се уче, понекад ни сама то не примећујући, *унутарњој сведозвољености*. И ако се та атмосфера сведозвољености успоставља у њиховом односу према родитељима, шта онда можемо очекивати од њих у њиховим односима према другим, непознатим људима? Побуна против родитеља преокреће у људском срцу све нормалне основе живота у заједници: осећање ранга, идеју слободно признатог ауторитета, принципе лојалности, оданости, дисциплине, осећања дужности и правне свести, а породични терор представља један од главних извора *друштвене деморализације и политичке револуционарности*. Породица постаје школа вечитог, незајакљивог *бунтовништва*, чије манифестације могу постати фаталне по живот народа и државе.

Истинска, права дисциплина није, у суштини, ништа друго до *унутарње самосавлађивање својствено најдисциплинованијем човеку*. Она није ни душевни "механизам" ни такозвани "условни рефлекс". Она је својствена човеку изнутра, душевно, органски, тако да, ако у њој и има елемената "механизма" или "механичког", њу ипак човек органски прописује сам *себи*. Отуда је права дисциплина пре свега манифестовање унутарње *слободе*,

тј. духовног самосавлађивања и аутономије. Она се прихвата и подржава *добровољно и свесно*. Најтежи део васпитања састоји се у томе да се у детету учврсти воља способна за аутономно самосавлађивање. Ту способност треба схватити не само у смислу да је душа у стању да се *уздржава и приморава* саму себе, већ да јој то *не буде тешко*. Разулареном човеку је свака забрана тешка, дисциплинованом човеку је свака дисциплина лака јер, владајући собом, он може да уклопи себе у сваку пожељну и смислену форму. Само онај који влада собом у стању је да заповеда другима. Ето зашто руска пословица каже: "Највећа власт је - владати самим собом"...

Међутим, способност владања собом, која човеку утолико теже полази за руком, уколико је страснија и свестранија његова душа, не треба да претвори живот у нешто попут затвора или робије. Истинска, права дисциплина и организација постоји само тамо где се, сликовито речено, с чела брише последња капља зноја изазвана дисциплинованим и организованим напором, или, још боље - где је напор био лак и напрезање је није уопште ни изазвало. Дисциплина не треба да постане највиши циљ или циљ сам по себи, она не треба да се развија на штету слободе и искрености у породичном животу, она треба да буде *духовно умеће* или чак *уметност*, и не треба да се претвара у мучну догму или душевну окамењеност, она не треба да паралише љубав и духовни контакт у породичном животу.¹⁹ Речју, што се *неприметније* деца усађује дисциплина, и што при њеном усвајању она *мање пада у очи*, тиме ће се васпитање успешније одвијати. И ако је то постигнуто, онда је дисциплина успела и задатак је решен. Можда је за његово успешно разрешење најбоље у основу самосавлађивања поставити слободни акт савести.

Дакле, постоји посебна *уметност заповедања и забране*, која не полази лако за руком. Али у здравим и сретним породицама она увек цвета.

Једанпут је Кант о васпитању изрекао једноставну али тачну реч: "Васпитање је најузвишенији и најтежи проблем који се може поставити човеку." И управо је тај проблем заиста једном и заувек постављен огромној већини људи. Разрешење тог проблема, од којег увек зависи будућност човечанства, *почиње* у окриљу *породице*, коју у том послу ништа не може да замени: јер само у породици природа дарује за васпитање неопходну *љубав*, и то с дарезљивошћу без премца. Никакви "дечји вртићи", "дечји домови" и друге вештачке замене породице никада неће пружити детету оно неопходно: јер главна снага васпитања јесте оно *узајамно осећање личне незаменљивости*, које повезује

¹⁹ У овим крајностима неретко грешу енглеско васпитање које почива на вољном потискивању емоција.

родитеље с дететом и дете с родитељима везом јединственом у својој врсти - тајанственом везом *крвне љубави*. У породици, и само у породици, дете доживљава себе као јединствено и незаменљиво биће, крв од крви и кост од кости, биће које је настало у скривитој комплементарности двају других бића, којима оно дугује свој живот, као личност која је заувек пријатна и драга у својој телесно-душевно-духовној непоновљивости.²⁰ То се не може ничим заменити и ма како дирљиво био васпитаван неки усвојеник, он ће увек у себи уздисати за својим крвним оцем и својој крвном мајком...

Управо породица дарује човеку *два света прволика*, која он носи у себи читавог живота и у односу према којима расте његова душа и јача његов дух: *прволик часне мајке* која носи љубав, милост и заштити, и *прволик доброг оца* који дарује храну, праведност и разумевање. Тешко човеку који у својој души нема места за ове основне и челне прволикове, за ове живе симболе и, у исто време, стваралачке источнике *духовне љубави и духовне вере!* Јер најдубље силе његове душе, непробуђене и неоднеговане тим благим анђеоским ликовима, могу доживотно бити спутане и умртвљене.

Била би сурова и мрачна судбина човечанства ако би једнога дана у људским душама до краја пресахли ови свети источници. Тада би се живот претворио у пустињу, људска дела би била злодела, а култура нестала у океану новог варварства.

Ову тајанствену повезаност човека са *светим* моћима или "прволиковима", који му се откривају у окриљу његове породице и рода, задивљујућом снагом је осетио и изразио Пушкин - једанпут у паганско-митолошкој форми, називајући ове прволикове "пенатима" или "домаћим боговима", други пут - обраћањем ономе што је означио као *станиште* породице и свештени прах предака.

... *Још само једна химна -
Почујте ме, пенати! вама певам
Узвратну химну Зевса...
(...)
Примише химну, тајанствене ви силе!...
(...)
Дакле, волех вас дуго! Вас зовем
За сведоке с каквим сам немиром светим
Ја оставио људско стадо наше,*

²⁰ Види руску пословицу: "Дете ма какво било, оцу је и мајци мило".

*Да ваш бих о Гањ чув 'о осамљени,
Све беседећ сам са собом.
Часови они непојамних сласти!
Они откривају нам све дубине,
У снази и у слабостима срца
Они да волимо, да негујемо траже
Не смртна нека, тајна осећања,
И поуци нас они првој уче
Високо поштовати себе. О, никада
Не престадох да молим задивљено
Вас, домаћа божанства...²¹*

Тако се из духа породице и рода, из духовно и религиозно осмишљеног прихватања својих родитеља и предака - рађа и учвршћује у човеку *осећање сопственог духовног достојанства*, прва основа унутарње слободе, духовног карактера и здраве грађанствености. Напротив, презир према прошлости, према својим прецима, па, дакле - према историји свога народа, рађа у човеку одрођену, безотаџинску, ропску психологију. А то значи да је *породица* *праоснова отаџбине*.

У другом одломку Пушкин ову мисао изражава са још већом истинитошћу и страственошћу:

*Два осећања су бајно блиска нама -
У шима срца наша храну ишту -
Љубав за гробове отаца,
Љубав ка родном пепелишту.
На њима почива одувек
По вољи Бога самога
Ослонац крепки за човека -
И доказ сјаја његова.
О светињо што живот твориш!
Без њих је мртва земља наша:
Без њих наш скучен свет - пустиња,
И душа - олтар без Божанства.*

Породица је, дакле, првотна колевка људске духовности, па отуда и целокупне духовне културе и, пре свега, отаџбине.

²¹ Ову недовршену скицу наводим са извесним скраћењима. Упор. још Пушкинову величанствену песму *Кућни дух*. Коментаре уз њу читалац може наћи у 9-том броју часописа *Русский Колокол*.

Глава шеста О ОТАЦБИНИ

1. Проблем

У грозничавости јалове и раздируће сумње, покушавајући да одбаци веру, слободу, савест и породицу, савремени човек се не зауставља ни пред драгоценим принципом *отаџбине*. И, чудновата ствар, по том питању, као и неким другим, саблажњива сумња, која потиче од непријатеља духа и хришћанства, наилази на својеврстан *одзив* и у *оквиринама самог хришћанства*. Старе, преживеле и од стране хришћанских вероисповести одбачене идеје, идеје првих векова, оживљавају или испливавају на површину свести и тиме повећавају савремену пометњу и колебање умова.

Ко су ти скептични порицатељи отаџбине и шта треба да им супротставимо?

Савремени хришћанин, који сумња у "допуштеност" отаџбине, по свој прилици има на уму следеће.

Хришћанска љубав, каже он себи, учи нас да у *сваком* човеку видимо брата, да сви људи свих земаља и народа имају јединственог Небеског Оца и да су позвани да, ставши лицем према Њему, искрено и доследно признају своје васељенско братство. А то значи да је хришћанин рођен да буде *Грађанин васељене* и да се његова најузвишенија мисија састоји у томе да одбаци сваку условну поделу људи - према сталежима, класама, земаљама, националностима, расама итд. Све ове преграде треба да падну у души хришћанина, а у том паду биће срушена и подела човечанства на различите „отаџбине“ и „домовине“. Зар ствар не стоји тако да је сваки појединачни људски дух у васељени на неки начин живо станиште Божје или својеврсни олтар за Његов свети пламен? Зар човечанство, са хришћанске тачке гледишта, није јединствена братска заједница чији је сваки члан рођен за веру и добра дела, и отуда има неотуђиво право на *спољашњу* слободу и њену употребу ради *унутарњег* самоослобођења?¹ Речју, зар хришћанин није рођен за интернационализам? Зар он има разлога да озбиљно и доследно говори о *различитим националностима*, убрајајући себе у једну од њих и служећи првенствено или чак искључиво њој? Не, патриотизам и национализам су неоспорно неподударни с духом хришћанства... Отаџбина хриш-

¹ В. трећу главу.

ћанина на земљи је - васељена, и хришћанин нема право да поврх тога или напоредо с тим има још и неку посебну земаљску отаџбину, да је воли, гради и бори се за њу одлучно и мужевно...

Напоредо с таквим хришћанима, који, можда, размишљају искрено иако површно, и напоредо с таквим нехришћанима који подржавају ове из лицемерно-хуманих разлога - данас постоји неодређено мноштво људи који принцип "отаџбине" и "национализма" подривају из *нихилистичких* побуда. Савремени свет све више прожимају интернационалистичке организације; неке сматрају принцип национал-патриотизма "застарелим" и "реакционарним", који стога не заслужује подршку, друге овај принцип одбацују упорно и агресивно, сматрајући га у супртини "штетном" и недопустивом "предрасудом". Занимљиво је да овакав интернационализам током XIX и XX века захвата све шире кругове. Појавиле су се, на пример, организације које су ставиле себи у задатак да "превлдају" и "уклоне" националне језике и замене их јединственим, вештачки измишљеним "синтетичким" језиком ("волапик"* и "есперанто"). Разгранале су се и ојачале такозване "радничке интернационале" које сматрају да солидарност привредно-произвођачких класа мора да има превагу у односу на национално-патриотску или државну припадност људи. Формирано је и екстремно, болшевистичко гледиште, према коме треба да буде доминантан "социјално-револуционарни" принцип, а тај принцип захтева да свесни пролетер изда своју "отаџбину" и у мирно време, а нарочито за време рата, радећи на њеном распадању и у прилог победе радничке интернационале.² И што је интересантно, присталицама болшевистичког нихилизма с времена на време полази за руком да придобију за себе присталице и у хришћанском табору.

Насупрот овим погрешним и саблажњивим учењима, основни проблем морамо да поставимо отворено и недвосмислено и упитамо се: може ли се утемељити и оправдати принцип *отаџбине* духовно, пред лицем *Божјим* и пред лицем *хришћанства*?

Од самог почетка је јасно да је живот човечанства на земљи потчињен просторно-територијалној нужности: земља је огромна и човечанство је разбацано по њеном лицу. Оно не може нити ће икада моћи да савлада ову просторну разједињеност, нити ће се њиме моћи управљати из једног светског центра. Околности

* Волапик (volapük) - светски језик, претходник есперанта. Прим. прев.

² Читалац ће доказе за то наћи у недавно објављеној књизи Alfred Norman. Bolschewistische Weltmachtpolitik. Gotthelf-Verlag, Bern. Види нарочито гл. 13,14,15,16 и 17. Књига се у целини заснива на проучавању извора.

удаљености, климе, расе, привреде, државног устројства и закона, језика и обичаја, укуса и душевног устројства, условљавају људске разлике и посебности (диференцијација), и човечанству предстоји једноставно да прихвати те услове живота и да им се прилагоди. Идеја да се сви људи учине једнаким у сваком погледу и да се потчине јединственој руководећој и организаторској власти, безумна је и болесна идеја, па стога и не заслужује озбиљно оповргавање. Културни човек је приморан да живи и ради већ тиме пгто је настањен, а та настањеност, с једне стране, *везује* човека и *одваја* га од оних који живе далеко, и, с друге стране, приморава га да уђе у *организоване слободне савезе локалног карактера*. Последица тога је да се свет распада на просторно одвојене државе које не би могле да се споје у једну државу чак и поред најјаче и најбоље жеље. Снагом *инстинкта самоодржања, сличности, простора, узајамне одбране, географских граница и оружја*, људи се уједињују у правне, управљачке савезе и саживљавају једни с другима; сличност рађа јединство, дуготрајно јединство појачава сличност; истоветна клима, интерес, начин живота и рада, ношња и обичаји подстичу ту сличност и довршавају правно и обичајно срастање. Државна власт све то учвршћује јединственим системом закона и друштвене дисциплине. Психолошки речено, у основи свега тога налази се, разумљиво, *инстинкт самоодржања* и, још - *краткотрајност личног живота и ограниченост личне моћи* у раду и стваралаштву. Човек нема времена за дуг избор, притиска га сурова нужда - он је принуђен да се *приклони* једној, јединој и јединственој, добро организованог групи и да од ње, и само од ње, тражи заштиту, помоћ и суд. А *приклонити* се једној групи, значи *супротставити* се осталима. Друштвена *солидарност* и друштвена *супротност* повезане су и условљене међу собом као, на пример, светлост и тама. Сиромаштво, опасност и страх уче човека да се солидарише са својим ближњима, из те солидарности ничу први проблесци правне свести, "верности" и "патриотског расположења". Према томе, "патриотизам" се, очигледно, показује као нешто неминовно, сврсисходно и корисно за живот...

Међутим, наш задатак се уопште не своди на то да констатујемо инстинктивну неминовност и емпиријску сврсисходност "патриотског расположења". Љубав према отаџбини морамо духовно оправдати и утемељити, а све оно што смо до сада установили није ништа више од низа запажања о *корисности* патриотизма у свакидашњем животу. Ми се још нисмо приближили последњем и најдубљем источнику љубави према отаџбини, који уистину даје основ и право да се свој патриотизам постави на прво место, а да се васељенској грађанствености препусти друго, чинећи то и осећањем, и вољом и поступцима. Није ствар у ономе што нам намећу природа и историја; оне могу да нам намећу и

духовно неприхватљиве ствари (на пример, људождерство за време глади, панику на броду који тоне и сл.). Реч је о потреби разоткривања *духовне и религиозне исправности патриотизма*. А за то је неопходно показати да је љубав према отаџбини *стваралачки акт духовног самоодређења, истинит пред лицем Божјим и отуда благодатан*. Само овако схваћени патриотизам и национализам, могу се разоткрити у свом *светом и неоспорном* значењу, само при оваквом осветљењу инстинктивна неминовност и историјска сврсисходност - сва она размишљања о опасности, солидарности и узајамној одбрани - попримају своје главно и основно утемељење.

Постоје на свету предмети које можемо перципирати само оком (напр. светлост или боја); постоје такви предмети који су доступни само уху и слуху (напр. звук, певање, музика); слично томе постоје предмети који могу бити перципирани, доживљени и задобијени само *љубављу* (било да се ради о љубави чистог инстинкта или о љубави која је прекаљена духом). Међу такве предмете спада и *отаџбина*. С човеком који нема реално, животно искуство у тој сфери, који никада није срцем осетио шта је за њега отаџбина, тешко би било и разговарати на ту тему...

По свему судећи, људи ово патриотско искуство стичу без било каквих трагања и испитивања: оно на неки начин долази само од себе. Људи се инстинктивно, природно и неприметно привикавају на средину која их окружује, на природу, на суседе и културу своје земље, на свакидашњи живот свога народа. Али управо зато *духовна суштина патриотизма* остаје скоро увек иза прага њихове свести. Тада љубав према отаџбини живи у душама у виду несвесне, предметно неодређене склоности која час сасвим замире и губи своју снагу уколико не постоји одговарајући подстицај (у мирним временима, у време мирног начина живота), час букне слепом и неразумном страшћу, као пожар пробуђеног, уплашеног и разјареног инстинкта способног да у души пригуши и глас савести, и осећање мере и праведности, па чак и захтеве елементарног смисла. Патриотизам се тада показује као слепи афекат који дели судбину свих слепих и духовно непросветљених афеката: он се неосетно изрођава и постаје зла и дивља страст - омаловажавајућа охолост, поамна и агресивна мржња. Тада се испоставља да сам "патриота" и "националист" не доживљава стваралачки успон већ привремену огорченост, можда чак и поживотињење. Испоставља се да у човековом срцу не живи љубав према отаџбини већ чудновата и опасна смеша ратничког шовинизма и тупаве националне умишљености, или пак слепе пристрасности према баналним ситуацијама и лицемерног "великодржавног" патоса иза кога се неретко скрива лични или класни интерес. Из такве атмосфере, поткрепљене чисто комерцијалним разлозима (стицања добара!) неретко и настаје

онај облик национализма који одлучно негира било каква права и достојанство других народа и увек је спреман да велича мане свог сопственог. Људи оболели од таквог "патриотизма" не знају нити схватају - ни оно што "воле", ни *зашто* то "воле". Они не следе ни духовно-политичке мотиве из којих једино и може настати политика *истинског великодржавља*³, већ масовни инстинкт стада у свој његовој заслепљености, и живот њиховог "патриотског" осећања се колеба, као у праве животиње, између жалове апатије и пљачкашког инстинкта. Разуме се, треба признати да је патриотизам слепог инстинкта бољи од одсуства било какве љубави према отаџбини и против тога би могли да приговоре само фанатици интернационализма. Међутим, данас је дошло време када такав чисто инстинктивни патриотизам, који се код неких народа своди на најнаивнију националистичку охолост и најотворенију жудњу за освајањима, припрема човечанству неизмерне опасности и несреће; сада је дошло време када је човечанству изузетно потребан духовно осмишљен и хришћански облагорођен патриотизам који би комбиновао *страсну љубав и пожртвовање с мудром трезвеношћу и осећањем мере* - јер је само такав патриотизам у стању да разреши читав низ отворених проблема који стоје пред човечанством... Нама, који трагамо за путем духовне обнове, не може бити свеједно *који* патриотизам афирмишемо и *какав* национализам заступамо. Међутим, супротстављајући "слепо-инстинктивни" патриотизам "духовном" патриотизму, ми нипошто не поричемо нити умањујемо снагу инстинкта у односу према "отаџбини" и "нацији". Напротив. Овде се нипошто не осуђује "инстинкт" - то би било неосновано и глупо - већ само *слепи, духовно непросветљени, противдуховни* инстинкт. Човек не може да живи на земљи без инстинкта, без оне тајанствено-сврховите, органски- мудре, несвесно-страствене моћи - од Бога нам дароване и по природни нам својствене - моћи која ствара и лично здравље, и прилагођавање природи, и привредни труд, и брак, и живот породице и историју народа. У здравом животу човековом инстинкт и дух уопште нису одвојени један од другог, али степен њихове помирености, узајамне усклађености и узајамног прожимања није подједнак. Инстинкт који не прихвата дух јесте слеп, самовољан, необуздан и најчешће порочан, он води пропасти. Дух који не прихвата инстинкт је поколебан у својој снази, теоретичан је, неплодан и најчешће беживотан, он води ка исцрпљи-

³ Великодржавље се не одређује обимом територије и бројем становника већ способношћу народа и његовог руководства да преузме на себе бремене великих међународних задатака и да их стваралачки разреши. Велика држава јесте она која, афирмишући *своје* биће, *свој* интерес, *своју* вољу, уноси *стваралачку, конструктивну идеју права* у низ народа, у читав „концерт“ народа и држава.

вању. Инстинкт и дух позвани су на узајамно прихватање тако да *инстинкт* поприми *исправност и облик духовности*, а дух - *творачку снагу инстинктивности*. Исти је случај и с патриотизмом. Патриотизам је љубав, не једноставно "давање предности", "склоност" или "навика". И ако ова љубав није "празна реч" ни "поза" - она је *инстинктивна* приљубљеност уз завичај. Отуда је патриотизам увек *инстинктиван*. Али он *није увек и духован*. И оно што треба да буде достигнуто јесте - *узајамно прожимање инстинкта и духа у погледу отаџбине*. Инстинктивна страст треба да буде крштена огњем духа; духовни избор, поштовање и самоодређење, мора да поприми целокупну снагу инстинктивне страствености. То ће бити љубав која види и оформљује; то ће бити духовност тајанствено-сврховита и страствено-мудра, то ће бити истински патриотизам...

Кад ће се то постићи и остварити?

Поучно је подсетити да човек може да проживи цео свој живот у границама своје државе, а да *"не нађе"* своју отаџбину, да је не заволи, тако да ће његова душа до краја бити патриотски празна и мртва, и тај неуспех или лична неспособност довешће га у својеврсно духовно сиротињство - стваралачку неукорењеност, жаловост. У савременом свету постоји мноштво таквих несретних, одрођених људи који не могу да воле своју отаџбину зато што њихов инстинкт живи за лично-егоистички или егоистичко-класни интерес а лишени су духовног органа. И идеја отаџбине ништа не говори њиховој души. Идеја отаџбине претпоставља у човеку живи принцип духовности. *Отаџбина је нешто духовно и за дух*, а у њима - нема духа. Или је заћутао или је мртав. Оно у шта они верују јесте - материја, док је принцип духа одбачен и исмејан, или: оно што они желе јесте - нова подела материјалних богатстава, а према свему духовном су индиферентни или непријатељски расположени.⁴ Код њих је *орган духа* атрофирао, па како онда могу да пронађу своју отаџбину? Јер задобијање отаџбине јесте *акт духовног* (макар магловито-духовног, макар духовно-инстинктивног) *самоодређења*, који претпоставља да *сам човек живи духом* и да духовни орган у њему није атрофирао и да му тај акт самоодређења указује на *сопствене* духовне источнике и самим тим ослобађа и оплођује његово сопствено духовно стваралаштво. Према томе, духовно мртав човек неће волети своју отаџбину и биће спреман да је изда зато што нема чиме да је доживи нити може да је нађе. Бремене ове неспособности и духовне немоћи ови несретни људи обично носе целог живота.

⁴ Упор. код Карла Маркса: "Закони, морал, религија су за њега (пролетаријат) чисто буржоаске предрасуде иза којих се крију чисто буржоаски интереси". "Радници немају отаџбине". *Комунистички манифести*, поглавља "Буржуји и пролетери" и "Пролетери и комунисти".

Дешава се, међутим, и то да човек који уистину није нашао своју отаџбину нити је умео да је заволи, ипак читав живот погрешно себе схвата и издаје се за патриоту. То значи да се он својом љубављу није везао за отаџбину већ за некакав њен "сурогат" који он погрешно прихвата као отаџбину. Такав "сурогат" може да буде било који од претходно побројаних природних или историјских услова који чине *околности* народног живота: треба само узети тај емпиријски услов живота као нешто самостално, одвојити га од духовног смисла и светог значаја - и заблуда настаје сама по себи. Ништа узето само по себи, независно од духа ни територија, ни клима, ни географске околности, ни живот људи једних поред других на истом простору, ни расно порекло, ни уобичајени начин живота, ни привредно устројство; ни језик, ни формално подаништво - не чини Отаџбину, не може је заменити нити се завољети патриотском љубављу. Јер све то, узето засебно, личи на тело без душе, или на колевку без детета, или на рам без слике; све то није ништа више до *станиште* отаџбине, њено *оруђе*, њено *средство*, њен *материјал*, али не и она сама. Све јој је то неопходно, све то кроз њу и њен живот поприма виши смисао и свети значај, али она сама је нешто *више* од свега тога, она се тиме не исцрпљује нити се на то своди, и стога она може да живи и да се остварује и уз извесне промене њеног станишта и њеног материјала. Отаџбини је потребна територија, али територија није отаџбина. Отаџбини су потребне географске и климатске околности, али слични климатски услови и географске околности могу се наћи и у другој земљи итд. Ниједан од тих услова живота, узет сам за себе, не може да укаже човеку на његову отаџбину: јер отаџбина је *нешто духовно и за дух*. И обрнуто: патриотизам може да настане и при одсуству било којег од ових садржаја. Постоје људи који никада нису боравили у Русији и који с муком говоре руски, али им срце гори и трепери за Русију, и обрнуто: постоје људи, Руси по крви, пореклу, пребивалишту, начину живота, језику и државној припадности - а који издају Русију, њену судбину, њено станиште, њено тело, њену колевку и њу саму у славу материјализма и интернационализма.

Да бисмо, дакле, докучили суштину отаџбине потребно је заронити у дубину свог срца, проверавајући и осведочавајући се, и обухватити погледом целокупно духовно искуство.

Дуго живљење у туђини не чини ову отаџбином, без обзира на навикнутост на туђи начин живота и природу, па чак ни прихватање новог држављанства - све је то немоћно док се човек *духом* не слије са дотле њему туђим народом. Обележје расе и крви не решава питање отаџбине: на пример, Јерменин може бити *руски* патриота а може бити и *турски* патриота, али може бити и јерменски сепаратиста, револуционарни агитатор и у

Русији и у Турској. А у великом рату за Русију, на фронту су се тукли представници више десетина руских националности.⁵ Код људи помешане крви, порекло је немоћно да реши питање отаџбине. Формална припадност било којој држави не само што не обезбеђује патриотско расположење грађана већ, обрнуто, у случајевима освајања или самовољног одређивања граница, ствара *присилно* подаништво и изазива у души упорни антипатриотски набој...

Све то значи да се *отаџбина* не одређује нити исцрпљује овим садржајима: она је нешто више и дубље од сваког од њих узетог понаособ и свих њих узетих заједно.

Француски аристократа, гроф Шамисо де Бонкур⁶, родом из Шампање, чија су браћа била дворски пажеви краља Луја XVI, са својом породицом бежи од револуционарног терора 1790. године у Немачку, срasta са њом духовно и постаје један од најдубљих немачких лирских и патриотских песника. Швајцарски патриоти говоре четири различита језика: немачки, француски, италијански и лодински. Лорд Биконсфилд (д'Израели) је био Јеврејин и енглески патриота. Х. Ст. Чемберлен је био Енглеz и патриота немачке отаџбине. Славни руски генерал из 1812. године, Бенигсен, био је по крви Немац и руски патриота. И данас, у време руског емигрантског расејања, у свим државама света могу се наћи пуноправни грађани духовно верни Русији... И управо с тим у вези постаје нам разумљив поступак индпендента* Роцера Виљамса који, осећајући се религиозно стешњеним у Енглеској, раскида са свим што се обично сматра отаџбином, и одлази преко океана да ствара себи нову отаџбину - где би се енглески дух могао комбиновати са слободом вероисповести...

Како дефинисати отаџбину и како човек да је стекне?

2. Стицање отаџбине

Човек стиче отаџбину не просто инстинктом већ инстинктивно укорењеним *духом* и поседује је *љубављу*. А то значи да се питање отаџбине разрешава путем *самосазнања и добровољног избора*.

⁵ Према попису из 1926. године, у Русији је живело 128 различитих националности.

⁶ Његово право презиме гласи: Comte de Chamisso, Vicomte d'Ormond, Seigneur de Wancourt, Magnieux, Toumoison, Leviel, Dampierre. Његови поседи припадали би данас департману Марне.

* Индпенденти - присталице једне протестантске струје у Енглеској и Америци, који траже независност и самосталност сваке црквене општине. *Прим- прее.*

Човек, као и маса људи, може принудно и формално да се приброји некој држави. Могуће је кажњавати и зостављати људе због формално учињене издаје. Али није могуће приморати човека да воли неку "земљу" као своју отаџбину или да буде националиста њему туђе нације. Љубав се рађа *сама*, а ако се не рађа сама, онда је и нема; она се не може изнудити, она је ствар слободе, *унутарње слободе* људског самоодређења.

Али то није довољно. Она је ствар његове *духовне* слободе, добровољног, духовног самоодређења. Како то разумети?

Констатујмо, пре свега, да природне, историјске, крвне и обичајне везе, које саме по себи не могу да укажу човеку на његову отаџбину – *могу и треба* да поприме оно духовно значење које их чини достојним предметом патриотске љубави. Тада се оне испуњавају унутарњим, светим значењем, јер кроз њих човек такорећи доживљава тело, или станиште, или колевку, или оруђе и средство, или материјал за *дух*, за *свој дух*, али не само за свој већ и за *дух својих предака* и свога *народа*. Сви спољашњи услови живота, које смо побројали, постају тада *истински знаци* националног духа и неопходан материјал за њега. Ето зашто руском срцу нису миле степе Пампаса и тундре Канаде, али малоруске степе и архангелске тундре могу натерати његово срце да закуца јаче. Међутим, крв сама по себи не решава питање отаџбине, већ је решава крв као оваплотитељица и носилац духовне традиције. Територија није света и неприкосновена – јер је императорска – Русија добровољно уступила Аљаску и нико у томе није видео ништа срамотно, али територију неопходну за процват руске националне духовне културе руски патриоти ће увек доживљавати као свету и неприкосновену.

Дакле, питање се решава инстинктивно укоренењем *духом и љубављу*: *духовном љубављу*⁷ или, тачније и потпуније – *љубављу према националном духу*.

Према томе, за истински патриотизам карактеристична је не проста приврженост спољашњем амбијенту и формалним обележјима свакидашњег живота, већ љубав према духу који се скрива у њима или се испољава кроз њих, према духу који их је створио, обликовао, отпатио или им пак утиснуо свој печат. Важно је не оно "спољашње", само по себи, већ "унутарње", не спољашњи изглед, већ скривена и испољена суштина. Важно је оно *или се управо* воли у вољеном *и зашто* се оно воли. Дакле, истински патриота биће онај који као предмет свога осећања има онај предмет који *заиста заслужује самопожртвовану љубав и служење*, предмет који је пре свега "по лепоти драг", а тек потом "по драгости леп".

⁷ В. другу главу.

То се може изразити тако да истински патриота не воли своју отаџбину обичном слепом пристрасношћу, мотивисаном чисто субјективно, који свом предмету придаје фиктивну вредност ("лепо што је драго"): "ја волим своју отаџбину, значи, она је за мене и лепа"... Он је воли духовно отворених очију, и не само што је воли већ и уочава *савршенство* вољеног: "Моја отаџбина је прекрасна, уистину прекрасна – пред лицем Божјим, па како да је не волим?!" То значи да истински патриота полази од признања истинске, неизмишљене, *објективне врлине* својствене његовој отаџбини, другим речима, он је воли *духовном љубављу* у којој су инстинкт и дух једно.

Вољети отаџбину значи вољети нешто што *уистину* заслужује љубав, тако да је онај који је воли *правичан* у својој љубави и онај који јој служи – *правичан* у свом служењу, и у тој љубави, и у том служењу он налази *својег животни самоодређење* своју *срећу*. Предмет назван отаџбином до те мере је сам по себи објективно и безусловно прекрасан, да душа која га је пронашла, која је пронашла своју отаџбину – *не може а да је не воли...*

Човек не може а да не воли своју отаџбину; уколико је не воли, онда то значи да је он није пронашао и да је нема. Јер отаџбина се стиче управо *духом*, духовном глађу, *вољом за божанственим на земљи*. Ко није гладан духом (упор. код Пушкина: "Духовном жеђу мучен"...), ко не тражи божанствено у земном, тај може и да не нађе своју отаџбину – јер може да нема орган за њу. Отаџбина је *духовна реалност*. Да би је пронашао и препознао, човеку је потребна *лична духовност*. То је просто и јасно: отаџбина се доживљава управо живим и непосредним *духовним искуством*, човек који је *сасвим* лишен тог искуства, биће лишен и патриотизма.

Духовно искуство људи је сложено и по свом устројству разнолико, оно обухвата и човекову свест и несвесно-инстинктивну дубину душе: једноме говори природа или уметност родне земље, другом – религиозна вера његовог народа, трећем – стихија националног морала, четвртом – величанственост државних судбина родног народа, петом – енергија његове племените воље, шестом – слобода и дубина његове мисли итд. Постоји патриотизам који *потиче* из породичног и племенског осећања којим се прекрива сва ширина, дубина и енергија националног духа и националног бића.⁸ Али постоји патриотизам који полази од религиозног и моралног лика родног народа, из његове духовне лепоте и хармоније, којима се жели прекрити сва *дисхармонија* његове духовне пометње. Тако је код Тјутчева:

⁸ В. Пушкинове стихове наведене на крају претходне главе.

Ова села сиромашна,
 Ова оскудна природа -
 Земља дуге стрпљивости
 Земља руског мог народа!
 Неће појмити и видети
 Горди поглед странца једног
 Што избија, тајно блиста
 У лепоти твојој чедној.
 Клоуно под крстом тежким,
 Целу те је, земљо мила,
 С велом роба Цар Небески
 Походио, благосиљ'o.⁹

Али постоји патриотизам који долази од природе и народног живота и који у њима види некакво јединствено духовно устројство, а затим сеже до проблема *свенародног размаха и дубине*. Тако је код Љермонтова (Отаџбина):

Волим отаџбину, љубављу жестоком!
 Разум је мој не надјачава,
 Ни искупљена крвљу слава,
 Нити дослуха гордог покој,
 ни тамне старине заветна предања,
 ослобођење ми не носе тих сања.
 Ал' - ко зна зашто - ипак волим -
 Ћутање хладно степа голих,
 њихање шума сред даљине,
 и рукавце река сличних мору сињем.
 Волим да се труцкам, сам, по колској стази,
 и лењиво зурећ у ноћ без видела,
 док о преноћишту сањарим, да спазим
 дрхтуреће ватре наших јадних села.
 Спаљеног стрна волим скуте,
 чергу, за степу што се веза,
 и, на брегу, сред њиве жуते,
 пар беличасто-сивих брега.
 С тајном, многима непознатом,
 пуно ми гумно поглед плени,
 и дом, покривен сламом златном,
 и прозор, с капком резбареним.
 Док росно вече празник љушка,
 слушати могу ноћи целе

⁹ О пометњи и дисхармонији в. Песме Тјутчева: *Безумље, О чему урлаш, ветре моћни, Дан и ноћ, О душо маја пророчка* и др. Нема никакве сумње да је ова созерцања и слике песник преузео из свенародног националног духовног искуства и исказао не само у своје име и за себе, већ за цео народ.

како се илеше, звижди, уљка, и
 шта сељаци, пјани, веле.¹⁰

Постоји, међутим, и другачији патриотизам који полази од духовне отаџбине, скривене и "тајанствене", који послушује "другачији глас", који созерцава "границу узвишеног позвања" и "дефинитивни циљ" да би се појмио и волео живот свога народа са такве живе, метафизичке висине. Такав је гроф А. К. Толстој (*И. С. Аксакову*):

Судећ ми поприлично строго,
 У моме стиху видиш ти
 Да заноса је у њему много
 Имало једноставности.
 Тако том недо гледу склона,
 Душа невидљив слуги дом,
 И не једаред уз прасак грома
 Ја радих на псалтиру свом.
 Но живот овај туђ ми није;
 Служећи тајној отаџбини,
 Ја ни у душе жару вишњем
 Заборавио блиско нисам.
 Веруј, и мени је мила природа
 И живот родног ми народа;
 Ја делим тежње које има
 И све земаљско срце прима.
 Све слике из свакодневице,
 Поља, и села, и равнице,
 И шумор кад се шума њиха,
 И звекет косе с поља росна,
 Игру, кад лупне нога боса
 Уз жамор пијаних мужика;
 У стени трговачки конач,
 И кад се река широко разлива,
 Шкрипање таљига на друму,
 И слику таласастих њива;
 Ја волим вратоломну тројку,
 И звиждук санки у пуном бегу,
 Амове исковане сјајно,
 И лук што злати се на снегу;
 Волим тај крај са зимом дугом,
 Где пролеће је но игде млађе,
 Где низа мајку нашу Волгу

¹⁰ Проблема свенародних размаха и дубине Љермонтов обрађује, на пример, у песмама *Песникове смрт, Бородино, Новгороду, Песма за цара Ивана Васиљевича* и др.

Бурлачке плове беле лађе;
 Све појаве су мени драге,
 Што описа их ти, мој друг
 Грађанске твоје светле тежње
 И часне речи трезвен звук;
 Но све што чисто је и вредно,
 Што се на земљи сложи чедно,
 Зар за човека, кажи ти,
 У вечној бури васељене
 Представља границу задатка
 И његов узвишени циљ?
 О не, у сваком шуму биља,
 У сваком листа трепету,
 Значење неко друго живи,
 Видимо другу лепоту!
 Ја други глас у њима чујем
 И, живот смртни живећ ја,
 Погледом ову земљу љубим,
 Ал горе тежи душа сва;
 И шта то њу, што вечно чара,
 Заводи из те измаглице,
 О томе причати не могу
 Ја језиком свакодневице.*

Нема сумње да ће око, навикнуто на созерцање непролазног, лакше умотрити вечне лепоте и дубине у души свога народа.

Дакле, не постоји јединствен, за све људе истоветан пут до отаџбине. Један води из дубине инстинкта, од оне свете духовне купине која "гори и не догорев" у његовом несвесном; други води од свесно-духовних созерцања иза којих, радујући се и тугујући, следи његов инстинкт. Један започиње од гласа "крви" и завршава религиозном вером, други почиње са проучавањем и завршава ратничким подвигом. Али сви духовни путеви, ма колико велика била њихова разлика, воде ка њој. Патриотизам човека од науке биће другачији него патриотизам сељака, свештеника, уметника: имајући отаџбину, сви је они имају - и инстинктом, и духом, и љубављу и - сваки на свој начин. Али духовно мртав човек уопште је неће ни имати. Душа религиозно празна, равнодушна према држави, јалова је у сазнању, мртва у стварању добра, немоћна у созерцавању лепоте са *потпуно непродуховљеним инстинктом*; душа, такорећи, "духовног идиота" - нема ни духовног искуства, и све што је дух, и све што је од духа остаће за њу увек празна реч, бесмислен израз; таква душа неће пронаћи ни отаџбину већ ће се, у најбољем случају,

* Стихове А. Толстоја препевала Људмила Јоксимовић. Прим. прев.

здовољавати њеним сурогатима, а њен патриотизам ће остати само као лична пристрасност које ће се она, приликом прве опасности, лако одрећи.

Имати отаџбину - значи *волети* је, али не оном љубављу која зна мане свога предмета и стога се, не верујући у своју исправност и у себе, стиди и себе и њега, и одједном малаксава од "разочарања" или под притиском нове страсти. Патриотизам може да живи и живеће само у оној души за коју на земљи постоји нешто *свето*, која је живим искуством (можда сасвим "иррационалним") доживела *објективно и безусловно* достојанство тог светог и препознала га у *светињама свога народа*. Такав човек уистину зна да је оно што воли нешто *прекрасно пред лицем Божјим*, да оно живи у души његовог народа и ствара се у њој, и огањ љубави у таквом човеку разгореће се од простог, али плодног дотицаја тог прекрасног. Наћи отаџбину - значи стварно доживети тај додир и унети у душу разгорели огањ тог осећања, значи доживети својеврсно духовно *обраћање* које обавезује на отворену *исповест*, то значи открити у предмету *безусловно достојанство* које му је стварно и објективно својствено, и пригрлити га вољом и осећањем, у исто време - открити у самом себи безусловну предност том предмету и способност некористољубивог радовања његовом савршенству, волети га и служити му. Другим речима, то значи - *сјединити свој живот с његовим животом и своју судбину с његовом судбином*, а за то је потребно да човеков инстинкт поприми духовну дубину и дар духовне љубави.¹¹

Управо тај процес ја формулишем речима: у основи патриотизма стоји *акт духовног самоодређења*.

Човек уопште одређује свој живот тиме што проналази за себе *вољени предмет*; тада њиме овладава ново стање у коме се његов живот испуњава вољеним садржајима а он сам постаје *истински патриота*; он врши *акт духовног самоодређења* којим у целовитом и стваралачком стању душе *поистовећује своју судбину с духовном судбином народа, свој инстинкци с инстинктом општенародног самоодржања*.

Духовно благо које називамо отаџбином не исцрпљује се душевним расположењима људи, па ипак оно пре свега живи у њима, у душама, и *тамо* га треба тражити. Онај који се по питању отаџбине осећа неодређено и беспомоћно, мора у првом реду да се *окрене свом сопственом духу и да у свом сопственом духом искуству препозна духовно окриље свога народа* (акт патриотске самоспознаје). Тада ће он, попут јунака из бајке, који се ухом приљубио к земљи, чути своју отаџбину, чуће како она у његовој сопственој души издише и јауче, пева, плаче и ликује;

¹¹ В. прву и другу главу.

како она одређује, и усмерава, и оплођује његов сопствени лични живот. Он ће одједанпут схватити да су његов лични живот и живот његове отаџбине - у крајњој дубини *нешто јединствено*, и да он не може а да не прихвати судбину своје отаџбине *јер је она у истој мери неодвојива од њега као што је и он од ње*: и у инстинкту и у духу.

Отаџбина, међутим, не живи само у душама њених синова. Отаџбина је *духовни живот* мога народа, и, у исто време, *укупност стваралачких творевина* тог живота и, најзад, она обухвата и све *неопходне услове* тог живота: и културне, и политичке, и материјалне (и привреду, и територију, и природу). Оно што истински патриота воли није просто сам његов "народ", већ управо *народ који води духовни живот*, јер народ духовно расточен, пали народ који ужива у пороцима, није сама отаџбина, већ тек њена реална могућност ("потенција"). Моја отаџбина се уистину ("актуелно") остварује само онда када мој народ духовно цвета; довољно је да се подсетимо гневног патоса јудејских пророка разобличитеља. Истинском патриоти драгоцен је не просто сам "народни живот", нити просто "његов живот у задовољству", већ управо *истински духовни и духовно стваралачки живот*. Отуда, ако било када уочи да је његов народ утонуо у засићеност, огрезао у служењу мамону и од земаљског обиља изгубио осећај за дух, вољу и способност за њега - он ће са жалошћу и негодовањем размишљати о томе како да изазове духовну глад у тим ситим гомилама палих људи. Ето зашто су услови националног живота за *истинског патриоту* важни и драгоцени *не сами по себи* - и земља, и природа, и привреда, и организација, и власт - већ као *услови за дух*, који су *створени њиме* и постоје *ради њега*.

Ето у чему се састоји то *свето благо* - отаџбина, за које се вреди борити и ради кога се може и треба ићи у смрт.¹² Овде се све одређује не просто инстинктом већ нечим што је дубље и чвршће од свега - *духовним животом*, и кроз њега све добија свој истински значај и своју праву вредност. И ако некад искрсне избор између дела територије и буђења народа за слободу и духовни живот, истински патриота не треба да се колеба јер не треба од територије, или привреде, или богатства, или чак обичног живота многих људи стварати некакав фетиш и ради њега се одрећи од оног *главног и светог* - од духовног живота народа.

Управо духовни живот је оно *за шта и ради чега* је могуће и потребно волети свој народ, борити се за њега и погинути за њега. У њему је суштина отаџбине, она суштина коју вреди волети више од себе, за коју вреди живети управо зато што за њу вреди и умрети. Са њом уистину вреди спојити свој живот и своју

¹² В. прву главу.

судбину зато *што је она истинита и драгоцена пред лицем Божјим*. Духовни живот мог народа и његове творевине нису ништа друго до *истинско и живо служење Богу* (богослужење!) које треба да поштују и штите и сви други народи. То живо служење Богу је свето и оправдано *само по себи*, и за мене, али не само за мене, и за читав мој народ, али не само за мој народ, *за све и заувек*, за све људе и народе који сада живе и који ће икада живети. И ако би неко хтео да се на историјском примеру увери да духовни живот других народа заиста поштују сви људи током векова, треба само да се сети "Старог завета", грчке филозофије и уметности, римског права, италијанског сликарства, немачке музике, Шекспира и величанствене руске књижевности 19. века...

Сједињујући своју судбину са судбином свога народа - у његовим *достигнућима* и у његовом *паду*, у *треницима опасности* и у *периоду благостања* - истински патриота инстинктом и духом *поистовећује себе* не с мноштвом различитих и њему непознатих "људи", међу којима, зацело, има и злих, и похлепних, и безвредних, и издајника; он се не стапа ни са животом мрачне масе која у данима побуне, по бесмртним Пушкиновим речима, постаје "неразумна и немилосрдна"; он не приноси себе на жртву користољубивим интересима сиромашне или у раскош огрезле гомиле (јер се гомилом назива уопште грамзива, непросвећена, противдржавна маса која не зна за отаџбину или ју је заборавила); он се нипошто неће поклонити "мноштву" само зато што је на његовој страни бројност, и неће сматрати да је већини увек својствена мудрост и непогрешива воља. Не. Он слива свој инстинкт и свој дух с инстинктом и с *духом* свога народа, и духовности свога народа он служи животом и смрћу јер његова душа и његово тело природно и неприметно следе то његово поистовећење. Као што човеково тело живи само дотле док у њему пребива душа, тако и душа истинског патриоте може да живи само дотле док пребива у стваралачком јединству са животом свога народа. Јер се између њега и његовог народа успоставља не само *комуникација* и *сједињење*, већ се показује директно *јединство у инстинкту и у духу*.

И управо то јединство он изражава значајном и искреном речју "ми".

То поистовећење се не може створити вештачки, произвољно или намерно. Оно се може желети и не постићи, може се маштати о њему и не постићи га. Оно може да настане једино *само* по себи, може се природно и спонтано расцветати у души, ирационално се разбокорити у њој, савладати је и испунити. Међутим, признање "ирационалности" патриотског осећања нипошто не треба тумачити у смислу одустајања од његовог разумевања или у смислу његове потпуне случајности, хаотичности или неухватљивости. Јер, у суштини, то осећање, ирационално

по доживљавању, потчињено је потпуно одређеним инстинктивно-духовним облицима и законима који се могу појмити и треба да буду појмљени.

3. Шта је патриотизам

Патриотизам је осећање *љубави*¹³ према отаџбини и стога он, као и свако осећање, а посебно осећање љубави, сеже коренима у дубину људског несвесног, у пребивалиште инстинкта и страсти, где мало које радознало око има приступа. Постоји, међутим, степен духовног искуства и снага духовне визије која открива тај приступ. Тада се откривају следећи облици и закони:

Стицање отаџбине сваки човек доживљава пре свега *на самосталан и самобитан* начин. Нико не може другом човеку *прописати* његову отаџбину - ни васпитачи, ни пријатељи, ни јавно мњење, ни државна власт; јер је уопште немогуће *волет*, *радовати се* и *стварати* по директиви.¹⁴ Патриотизам као стање радосне љубави и надахнутог стваралаштва јесте *духовно* стање и стога он може да настане само у стању *аутономије* (слободе)

- у личном али истинском објективном духовном искуству. Свака наредба са стране може да нашкоди таквом искуству или да доведе до кобне симулације. Љубав настаје "сама", у лаганом и природној предметној радости која обузима и разгаљује душу. Таква слободна предметна радост или засењује човека - и тада он посгаје *живи орган вољеног предмета*, али му то не пада тешко већ се радује својој срећи, или пак заобилази његову душу и тада му може помоћи само такав животни потрес који ће открити у њему источнике духовног искуства и љубави.

Такозвани "државни", споља наметнути, официјелни патриотизам ни издалека не побуђује нити васпитава у души осећање отаџбине, неретко му чак наноси и штету. Међутим, искусни и тактични васпитач може уистину да *пробуди* у детету прави патриотизам. Уистину да *пробуди* а не да наметне. Али зато он сам мора да буде искрени и убеђени патриота и да уме убедљиво да покаже деци оне дубине и красоте отаџбине које уистину заслужују љубав и дивљење. Он не треба да "проповеда" љубав према отаџбини већ да је заносно *излаже* и *доказује делима* пуним енергије и преданости. Он на неки начин мора да *урони* душу детета у духовно искуство његове отаџбине, да је увуче у њега и научи је да пребива у њему и тамо се стваралачки расцвета. Тада ће се патриотско самоодређење остварити слободно и непосредно. И дете ће неосетно постати живи орган своје отаџбине.

¹³ В. први одељак треће главе.

¹⁴ В. први одељак друге главе.

У основи таквог сливања или срastaња увек се налази одређена *сличност путева и начина духовног живота*: човек може да упозна свој народ ослушкујући свој лични дух или духовни живот свога народа, препознавајући *своје стваралаштво* у његовим путевима, а *његове* путеве - у *свом стваралаштву*. То му пружа радосно, поуздано осећање које се може изразити речима:

Ја сам - као он; он је - као ја...

Или овако:

Мој дух је - као његов Дух; његов Дух је - као мој дух.

Према томе *ја сам дух од Духа његовог, ја припадам њему: дакле - њему припада моја љубав, моја воља, мој живот.*

Ако темељније и дубље проникнемо у тај процес, установама следеће.

Патриотско јединство људи почива на одређеној њиховој *саприпадности* толико неопходној, природној и светој колико је човеку неопходан, природан и свет сам духовни Предмет и духовни начин живота. Људи се повезују у јединствену нацију и стварају јединствену отаџбину управо на основу *сличности њихово духовног склопа*, а тај духовни склоп настаје постепено, историјски из емпиријске датости - унутарње, скривене у самом човеку (раса, крв, темперамент, душевне способности или неспособности), и спољашње датости (природа, клима, суседи). Целокупна та унутарња и спољашња емпиријска датост, коју народ добија од Бога и од историје, мора да буде *прерађена од стране духа*, при чему и она са своје стране *формира дух народа*, час му олакшавајући, час отежавајући и закрчујући његове путеве. Захваљујући томе настаје јединствени *национално-духовни* склоп који и повезује људе у патриотско јединство.

Бреме емпиријског постојања уопште, превладава се једино *стваралаштвом*, тј. стварањем нових вредности, у патњи, у раду, у надахнућу. Човека уопште ослобађа само *продор ка духу*, само *остварење духовних стања*.¹⁵ Лични страх и опасност, лична патња и страдање, превладавају се и премашују само оном љубављу и оном радошћу које су посвећене непропадљивом божанском садржају. И управо у *том стваралаштву*, а посебно у *том духовном стваралаштву*, сваки народ *поседује своје специфичне особености* које образују његов *национални духовни склоп* или, филозофски речено, његов *национални духовни акт*.¹⁶

Тако сваки народ на *свој начин* ступа у брак, рађа се, болује и умире; на свој начин ленчари, ради, привређује и одмара се; на

¹⁵ В. други одељак треће главе.

¹⁶ Само се по себи разуме да тај "акт" укључује у себе и сву дубину несвесног, живот инстинкта, страсти и наследног устројства живота.

свој начин тугује, оплакује, љути се и очајава; на свој начин се смеје, весели и радује; на свој начин хода и плеше; на свој начин пева и ствара музику; на свој начин говори, рецитије, шали се и беседи; на свој начин запажа, созерцава и слика; на свој начин истражује, сазнаје, расправља и доказује; на свој начин просјачи, даје милостињу и угошћава; на свој начин гради куће и храмове; на свој начин се моли и врши јуначка дела... Он се на свој начин узноси и пада духом; на свој начин се организује. Код сваког народа постоји другачије осећање права и правичности, другачији карактер, другачија дисциплина, другачија представа о моралном идеалу, другачија политичка визија, другачији државни инстинкт. Речју, сваки народ има *другачији и особит национални духовни акт*.

Чворови историјски датог карактера - инстинкта, страсти, темперамента, осећања, уобразиље, воље и мисли - размрсју се и расплићу код сваког народа на свој начин; на свој начин он те нити претвара у духовно ткиво. У борби душе с њеном ограниченошћу и с њеном несрећом, с њеним страстима и немогућностима, сваки појединац ствара за себе *особени духовни пут*, али управо тај пут отпаћене духовности чини ту појединачну душу *сличном и блиском* с другим душама *јединственог националног окриља*.

Занимљиво је да нити душевне и духовне *сличности* повезују људе дубље, па стога и чвршће од других нити. Сам пут и начин личног одуховљења, сам ритам духовног живота у његовом созерцавању и деловању, сам карактер интелектуалног интересовања, сам степен духовне жудње и задовољења, сам размах очајања и хвалоспева - све то сличношћу и блискошћу чвршће повезује душе јединственог народа. Та сличност доводи до тога да се људи везују узајамним дубоким тежњама које их приморавају да високо цене заједнички живот, граде га и усавршавају његову организацију. *Сличност* у духовном животу неосетно води интензивној комуникацији и узајамном деловању а то, са своје стране, рађа нове стваралачке напоре, нова достигнућа и *нове сличности*. Духовна сличност рађа духовно јединство и обрнуто. Целокупни процес духовне "симбиозе" почива, у крајњој инстанци, на *сличном доживљају јединственог и заједничког духовног предмета*. Нема дубљег јединства од истоветног созерцавања јединственог Бога, али се истински патриотизам приближава таквом јединству.

То не значи да сви синови јединствене отаџбине морају бити исте вероисповести и да припадају истој цркви. Међутим, патриотско јединство ће, несумњиво, бити тешње, интимније и чвршће тамо где је народ повезан не само јединственом територијом и климом, не само државном влашћу и законима, не само привредом и начином живота, већ и духовном истоврсношћу која сеже

до јединства религиозне вероисповести и припадности једној и јединственој цркви. Патриотско јединство јесте врста *духовног јединства*, а клањање Богу једна је од најдубљих и најјачих манифестација људског духа.

Ову религиозну основу патриотизма култивисали су још древни, пагански народи. За њих је грађански патриотизам био у првом реду ствар *клањања боговима родног града*. Заклетва младића који је ступао у ред грађана гласила је: "Бранићу светилиште и свете обреде и поштовати светиње своје отаџбине" (Полукс); у складу с тим "бити грађанин" било је еквивалентно "суделовању у приношењу жртава" (Демостен).¹⁷ Нешто слично томе сусрећемо и код Римљана, на пример, код Цицерона, тог хладног мајстора пламених речи: "Овде је *моја вера*, овде је мој род, овде су трагови мојих отаца; не могу да искажем какво одушевљење обузима моје срце и моје осећање..."¹⁸

Тако су се у антици принцип религиозног јединства и принцип патриотског јединства једноставно поклапали: јединствен народ стварао је јединствену духовну културу и имао јединствену веру. У даљем процесу историјске диференцијације појавиле су се патриотске заједнице које нису повезане јединственом религијом, а такође и религиозни савези (цркве) чији чланови припадају различитим нацијама, отаџбинама и државама.

Разлика између религиозне и патриотске заједнице састоји се у томе што у религији људи воле Бога и верују у Бога, а у патриотској заједници људи *воле свој народ у његовој духовној особености* и верују у *духовну снагу и духовно стваралаштво свога народа*. Народ - није Бог и узносити га на ниво Бога - слепо је и грешно. Али народ који је створио своју отаџбину јесте *носилац и служитељ Божјег дела* на земљи као својеврсни *сасуд и орган божанског принципа*. То се не односи само на "мој" народ (ма ко он био), већ и на *све друге народе који су створили своју духовну културу*. Према томе, то се односи и на *мој народ*, а то је за мене важније од свега.

Ако се загледамо дубље и пажљивије, уочићемо да сваки духовни акт има своје посебно душевно-духовно устројство, да настаје на својеврстан начин из инстинктивних тежњи, осећања, воље, уобразиље, мисли, доживљаја и спољашњих поступака. Истоветна је ситуација и кад су у питању религиозна вера, сазнање, морал, уметност, правна свест, рад и привредна делатност речју када је реч о целокупном човековом духовном животу. Испоставља се да то важи не само за *лични* живот сваког датог

¹⁷ Види по том питању поучан материјал у изванредној студији Фистел де Куланжа *Античка Грађанска општина (La Cité Antique)*, гл. 3-7.

¹⁸ Cicero. De legibus II, 1

човека, већ и за живот *целих народа*. Сваки народ носи и реализује у својој историји *душевно-духовне акте посебног националног устројства*, који и придају целокупној његовој култури особени карактер. И свака творевина те културе - почев од резбарије на сељачкој брвнари до научне расправе, почев од народне игре па завршавајући са музичком сонатом, почев од народне ношње па завршавајући са националним јунаком или саборном црквом - расцветава се и цвета у његовом духовном врту, образујући својеврсни духовни венац који га повезује у јединство јаче од свих закона и окова. Свако духовно достигнуће народа представља јединствено, *за све* заједничко *огњиште* са кога се, не усмрћујући, шири огањ духовног изгарања, тако да се целокупни систем националне духовне културе показује као мноштво *заједничких* ватри крај којих свако може и треба да распламса огањ *свог личног духа*. И тај пламен, пребацујући се на нова огњишта, задржава своју исконску истоветност - и у ритму, и у снази, и у нијанси, и у свом карактеру сагоревања. Тако се народи обликују у својеврсна *духовна јединства*, одакле свака спољашња емпиријска веза (расна, просторна, историјска) поприма свој истински и дубок значај.

Ето зашто су *национални геније* и његово стваралаштво често предмет посебне патриотске љубави.

Живот народног духа налази у стваралаштву генија свој концентрисани и зрели израз. Геније говори у *своје* име, али не само *за себе*, већ и за цео свој народ, и оно *о чему* он говори јесте за све јединствени, али већини нејасни и за многе можда недоступни Предмет; и оно што он говори о њему јесте истинска, непатворена реч која разоткрива и природу Предмета, и суштину народног духа, и то како он изговара ту реч - раскида спутаност и чамотињу народног духа јер је његова реч *рођена духовним актом националног устројства и ношена истинским ритмом народног живота*.

Геније преузима и носи бреме свога народа, бреме његових несрећа, његових тражења, његовог живота, његовог историјског и природног постојања, и преузевши га - он га носи стваралачки ка духовном разрешењу свих његових чворова и тешкоћа. Он надвладава то бреме, он тријумфује, он односи победу и то тако да његова победа постаје - путем непосредне или посредне комуникације - источник победе за све оне који су с њим повезани национално-духовном блискошћу. Генију је дата *моћ* за којом су чезнуле и ради које су мучиле читаве генерације у прошлости, и из те моћи исходи и исходиће духовна помоћ и радост читавих генерација у будућности. Он учи своју браћу духовној победи, он им показује како они сами могу постати духовни победници. Стваралачко достигнуће генија указује пут свима онима који воде полустваралачки живот; њима предстоји

само да усвоје ту творевину и то стваралаштво, да се уметнички поистовете с њима - и у том васпостављању и подражавању они ће наћи за себе ону *духовну слободу*¹⁹ без које би били осуђени на чамотињу и искушења.

Ето зашто геније увек остаје за свој народ живи источник духовног ослобођења, радости и љубави. Он је управо оно огњиште на којем је, пробивши се, плануо огањ националног духа. Он је онај вођа који свом народу открива директан приступ *слободи и божанским садржајима* - Прометеј који му дарује небески огањ, Атлант који на својим плећима носи духовно небо свога народа, Херкул који у *његово* име врши своје подвиге. Његов акт јесте акт *свенародног, националног самоодређења у духу*, и око његовог стваралаштва јатиће се потомци као око јединственог и заједничког олтара националног Богослужења.

Геније ставља свој народ пред лице Божје и изговара *за њега* и у *његово* име символ његове предметне вере, његовог предметног созерцања, знања и воље. Тиме он открива и учвршћује национално духовно јединство, оно велико духовно „Ми“ које означава саму суштину отаџбине. Геније је онај стваралачки центар који обликује духовни живот и довршава духовно стваралаштво свога народа; тиме он пред Богом оправдава живот свога народа, па стога и пред свим осталим народима у историји

- и постаје *истински неимар отаџбине...*

Утемељити идеју отаџбине и осећање патриотизма значи, према томе, показати не само њихову неминовност и природност у историјском развоју народа, нити једноставно њихов државни значај и културну продуктивност - већ њихову *истинитоси пред Богом*, њихову религиозну (надвероисповедну и надцрквену) светост па стога и њихову *праведност пред читавим човечанством* - што смо и учинили.

Онај који говори о отаџбини подразумева (свесно или несвесно) *духовно јединство свога народа*. То јест, јединство настало из инстинктивне *сличности, комуникације и узајамног деловања* људи у њиховој окренутости *Бозу, од Бога датој спољашњој природи и једних према другима*. То јединство се ствара *историјски*, у борби с *природом*, у стварању јединствене *духовне културе* и у *самоодбрани* од упада нарушилаца. То јединство се учвршћује *својеврсношћу национално-духовног акта* и системом наметнутих историјско-културних и државно-привредних задатака. Сваки народ је позван да прихвати своју природну и историјску "датост" и да је духовно преради, превлада, *оухови на свој начин, пребивајући у свом, особеном национално-стваралачком акту*. То је његово *неускративо, природно, свето право* и, у исто време, његова *историјска*,

¹⁹ В. други одељак треће главе.

опитечовечанска и, што је најважније, религиозна *обавеза*. Он нема духовно право да се одрекне те обавезе и тог позвања. А ако се једанпут одрекне - онда се духовно дезинтегрише и пропада, историјски силази с лица земље.

Другим речима, сваки народ добија *од природе* и *Духа Божјег*. Сваки народ је позван да прихвати и природу, и Дух; и Духом да одухови и себе и природу. То одуховљење код сваког народа протиче на особен начин и треба да буде самостално. Национална духовна култура јесте својеврсна *химна испевана Богу у историји* или духовна симфонија која иторијски одзвања Творцу свега. И ради стварања те *духовне музике* народи живе из века у век, у раду и патњама, у падовима и успонима, час стреми ка небу, час гмижући по тлу - износећи својеврсну молитву рада и созерцања на поуку другим народима. И та музика духа је *особена код сваког народа*, и та музика духа *јесте* Отаџбина. И сваки човек препознаје своју Отаџбину зато што се његова лична музика духа одазива на *њену* свенародну музику - и препознавши је он ураста у њу онако како *појединачни глас ураста у певање хора*.

Ето зашто ми тврдимо да је *Отаџбина нешто од Духа Божјег: национално доживљени, однеговани и у земаљске полове преточени дар Духа Светога*. Није могуће угасити ову светињу у себи. Њу треба живети. Њу треба стваралачки и достојно чувати у себи. Њу не треба препустити другим народима да је поробе и погазе. За њу се вреди борити и умрети. И сваки хришћанин, увидевши то, појмивши то - позван је не да се одазове на искушења празног и лицемерног интернационализма, већ да одважно и часно постави пред себе све проблеме који доводе у забуну његову хришћанску савест, и да потражи њихово разрешење у духу истинског, духовног патриотизма.

Глава седма

О НАЦИОНАЛИЗМУ

1. Идеја нације

Проблем истинског национализма може се разрешити једино у вези са духовним поимањем отаџбине јер национализам је: *љубав према духу свога народа и при том управо према његовој духовној особености*.

Онај који говори о отаџбини подразумева *духовно јединство свога народа*. Он подразумева нешто што остаје суштинско

и објективно без обзира на смрт појединачних субјеката и на смену генерација. Отаџбина је нешто *јединствено за многе*. Свако од нас за њу може да каже: *То је моја отаџбина* и да буде у праву; сви у исти мах за њу могу да кажу: *”То је моја отаџбина, то је наша отаџбина”* и да сви буду у праву. Отаџбина је велико окриље које обухвата *све* своје синове тако да је свака душа сједињена с њом нитима живе везе и та веза је очувана чак и онда када је неко из било којих разлога не култивише, када је пренебрегава или уопште не размишља о њој. Али није у власти човека да престане да буде снага позвана и способна за духовни живот; није у власти човека да се душом отргне од средине која га је одгојила, да поништи свој духовни лик и да, надисавши се родног духа, учини себе *заиста* лишеним духа отаџбине. Али да би се пронашла своја отаџбина, и да би се с њом могло слити осећањем, вољом и животом - неопходно је да се *живи духом* и да се он чува у себи, и даље, потребно је одгојити у себи *патриотску самосвест* или бар истински "осетити" себе и свој народ у духу. Треба истински осетити свој духовни живот и духовни живот *свога народа*, и стваралачки се учврстити у његовим силама и средствима, тј. на пример, прихватити руски језик, руску историју, руску државу, руску песму, руску правну свет, руски историјски поглед на свет итд., као *своје сопствене*. То и значи успоставити између себе и свога народа *подобје, општење, узајамно деловање и заједништво* у духу, признати да су творци и творевине *његове* духовне културе - *моје* вође и *моја* достигнућа. Мој *пут* ка духу - *јесте* *пут моје отаџбине*, *њено* усхођење ка духу и Богу - *јесте моје усхођење*. Јер сам *ја истоветан с њом* и *неодвојив* од ње у духовном животу.

Такво сливање патриоте с његовом отаџбином доводи до чудесне и плодноне идентификације њихових духовних енергија.

Кроз ту идентификацију духовни живот народа се учвршћује свим личним моћима патриоте, а патриота поприма непресушни источник духовне енергије у свенародном духовном успону. И то узајамно духовно напајање, враћајући се са удесетострученим снагама, пружа човеку *непоколебљиву веру у своју отаџбину*. Стапајући свој живот са животом своје отаџбине, ја доживљавам *дух свога народа* као безусловно добро и безусловну *снагу*, као некакво *Божанско ткиво на земљи* и, у исто време, *поистовећујем себе с том живом силом* добра, осећам да сам *ношен њом*, да сам *снажан њеном* снагом, да сам *правичан њеном* правдом и *правичношћу*, да *побеђујем њеним* победама, да постајем живи сасуд или живи *орган* своје отаџбине и да у њој имам своје духовно *гнездо*. На том се *путу љубав* дрема отаџбини спаја с *вером* у њу, с вером у њену мисију, у творачку силу њеног духа, у онај будући процват који је очекује. Ма шта да се деси с мојим

народом, ја знам вером и визијом, љубављу и вољом, живим искуством и победама прошлости да *мој народ неће бити остављен од Бога*, да су дани пада пролазни а да су духовна достигнућа вечна, да ће тешки маљ историје исковати од мог народа духовни мач, управо онакав како је то речено код Пушкина:

*Ал дугом казном искушења
Трпевши многи удар коби,
Ојачала је Русија. Тако бива
Кад тешки маљ, док стакло дроби,
У челик-сабљу Гвожђе скива.*

Није могуће волети отаџбину и не веровати у њу јер отаџбина је *жива духовна снага* и живот у њој пружа чврсто осећање њене доброте и правичности, њене енергије и њених будућих победа. Ето зашто *очајавање* над судбиним свога народа сведочи о почетку *одвајања* од ње, о *гашењу* духовне љубави према њој. Али веровати у отаџбину може само онај ко живи *њоме, заједно с њом и због ње*, ко је сјединио с њом изворе своје стваралачке воље и своје духовне самосвести.

Волети свој народ и веровати у њега, веровати у то да ће изаћи на крај са свим историјским искушењима, да ће из свих посрнућа устати прочишћенији и мудрији - не значи затварати очи пред његовим *слабостима, несавршеностима* а, можда, и *манама*. Сматрати свој народ оличењем апсолутног и највећег савршенства на *земљи*¹ била би сушта охолост и болесна националистичка умишљеност.

Прави патриота види не само духовне путеве свога народа већ и његова искушења, слабости и несавршености. Духовна љубав се уопште не препушта неоснованој идеализацији већ *трезвено созерцава и види с крајњом објективношћу*. Волети свој народ не значи ласкати му или крити од њега његове слабе стране, већ их часно и одважно износити и неуморно се борити против њих.² Национални понос не сме да се изроди у тупаву умишљеност и површно самозадовољство, он не сме да сугерише народу *манију величине*. Прави патриота се учи на политичким

¹ Постоје народи код којих је овакав патриотизам по традицији доминантан.

² Разуме се да су овде неопходни проциљивост, праведност и грађанска храброст. Једно од искушења национализма јесте тежња да се свој народ оправда у свему и увек: преувеличавајући његове врлине и сваљујући сву одговорност за оно што је он починио на "вечно зло и "издајнички-непријатељске" снаге. Никакво проучавање непријатељских снага не може и не треба да угаси у народу осећање одговорности и кривице или да га ослободи од трезвено-критичке самоспознаје: пут ка обнови води кроз покајање, очишћење и самоваспитање.

грешкама свога народа, на недостацима његовог карактера и његове културе, на његовим историјским спотицањима и привредним неуспесима. Управо зато што воли своју отаџбину, он непрестано и одговорно мотри где и у чему његов народ не стоји на потребној висини, не боји се да укаже на то, сећајући се сјајне народне пословице: "Туђа земља бива велика својом разметљивошћу, а наша ће постати крепка својом покудом"... Духовна љубав није опијеност или надменост, она не само што гори већ и светли. Онај којије појмио духовну снагу своје отаџбине и проучио путеве и судбину свога народа кроз историју, морао је да уочи и установи границе и опасности националне душе. Сме ли он да ћути о њима? И да ли је допуштено да се од њега тражи ћутање позивајући се на то да његова критика "осујећује самоосећање народа" и сугерише му "неповерење у властите снаге"? Постоји критика и критика. Постоји иронична, зловна, неправедна, нихилистичка и рушилачка критика - тако критикују непријатељи. Али постоји и срдачна, брижна, васпитна, продуктивна критика, чак и онда када је гневна; то је стваралачка критика, тако критикују одани пријатељи; таква критика ништа не може да "осујети", а оно што она "сугерише" јесте мужевност и воља за превладавањем својих слабости. Тако се критикује *своје, вољено* - не одвајајући се од њега већ пребивајући у њему, пребивајући у сливености и поистовећењу с њим, говорећи о "нама" за "нас" из чврстог и јединственог националног "ми"...

Разумљиво је даље да се у таквом сливању и поистовећењу неосетно превладава она душевна расцепканост (психички "атомизам") у којој су људи приморани да живе на земљи: тај атомизам се састоји у томе што је свако скривен иза свога тела, сви осећају само себе, сви су једни другима туђи и пребивају у душевно-телесној самоћи. То превладавање друштвеног атомизма не састоји се, међутим, у томе да човек престаје да буде самостално, особено и затворено биће ("монада"). Не, уобичајени, од природе дати му начин бивствовања је очуван. Али напоредо с тим настаје снажно стваралачко јединство људи у *општем и заједнички ствараном* окриљу ~у *националној духовној култури* где смо сви ми *једно*, где су сва блага наше отаџбине (и духовна, и материјална, и људска, и природна, и религиозна, и економска) - *једна за све нас и заједничка свима нама*, и творци духа, и "културни посленици", и уметничка дела, и станишта, и песме, и храмови, и језик, и лабораторије, и закони, и територија... Свако од нас живи од свега тога, физички се хранећи и душевно се васпитавајући, окружен другима и бранећи друге, примајући и прихватајући дарове у општој узајамној размени. У животу и ткиву наше отаџбине сви смо ми *-једно*, а у њеној духовној ризници објективирано је све оно најлепше што постоји у свакоме од нас. Њеним творевинама испуњава се, обогаћује и стваралачки

буди лични дух сваког од нас, и отаџбина чини то да душевна усамљеност људи одлази у задњи план и уступа првенство духовном сједињењу и јединству.

Таква је идеја *родне нације*. И при таквом њеном поимању са свом очигледношћу се показује да ће човек, који је лишен ње, заиста бити осуђен на духовно сиротовање и јаловост, да је њено стицање уистину акт животног самоодређења, да имати властиту нацију јесте срећа, а да је губљење везе с њом велика несрећа, да је чежња за њом природна, а очајавање над својим народом противприродно и да, на крају, човеку приличи да на свим путевима брине о достојанству свога народа, дичи се његовом мисијом, његовом величином и његовим успесима.

Постоји закон људске природе и културе по коме *све велико* може бити речено од стране човека или народа једино на *себи својствен начин* и све *генијално* се може родити управо у крилу *националног искуства, духа и устројства*. Денационализујући се, човек губи приступ нај дубљим *кладенцима* духа и светом *огњу* живота јер су ти кладенци и тај огањ увек национални: у њима су уграђени и живе читави векови свенародног рада, патњи, борбе, сазерцања, молитви и мисли. Код Римљана је прогонство означавано речима: "забрана воде *и ватре*". И заиста, човек који је изгубио приступ *духовној* води и *духовном огњу* свога народа, постаје одрођени изгнаник, обескорењена и јалова скитница по туђим духовним друмовима, обезличени интернационалиста. Тешко њему и његовој деци: прети им опасност да се претворе у историјски песак и смеће.

Национална обезличеност је велика несрећа и опасност у животу човека и народа. Против ње је неопходно борити се упорно и надахнуто. А ту борбу треба водити од детињства.

Било би сувишно указивати на то да национализам води ка међусобној мржњи народа, издвајању, "провинцијализму", умишљености и културном застоју. Али се то све односи на болесни, дегенерисани, изопачени национализам и апсолутно се не дотиче духовно здраве љубави према свом народу. У ствари, ко озбиљно схвата приговоре овог типа на рачун гимнастике и спорта: гимнастика је штетна и опасна јер она васпитава у човеку мржњу према интелектуалном раду, потпомаже оппгу огрубелост душе, доводи до емфизема плућа, премора срца и ишчашења руку и ногу? Или сличне приговоре на рачун уметности: уметност је штетна по човека јер му усађује одбојност према мишљењу и здравом физичком раду, јер га учи неоснованом фантазирању, лењости, доколичењу, вину и разврату и уништава у њему смисао за друштвену делатност? На овај начин *свему* се може упутити приговор и *све* се може одбацивати: довољно је само приписати *болесне манифестације - здравом делу*, и што је могуће сугестивније описати последице *неразборитих злоупотреба* уколико би

се то дело уопште и могло назвати злоупотребом. Злоупотребити се, као што је познато, може све - не само отров већ и здрава храна, не само рад већ и сан, не само глупост већ и памет. Злоупотребити се може и аргументација у полемици, и напред наведени приговори против национализма, за то су очигледан пример.

2. О националном васпитању

Постоји дакле дубоки, духовно истинити, стваралачки национализам кога треба усађивати људима од раног детињства.

Већ смо констатовали да се националност човека не одређује његовом самовољом већ устројством његовог инстинкта и његовог стваралачког акта, устројством његовог несвесног и, пре свега, устројством његове *несвесне духовности*. Покажи ми како *верујеш и молиш се*, како се код тебе испољава *доброта, јунаштво, осећање части и дужности*, како *певаш, играш и читаш стихове*, шта називаш "*знати*" и "*схватити*", како *волиш* своју *породицу*, ко су твоје омиљене *вође, генији и пророци* - реци ми све то и ја ћу ти рећи које си нације син, и све то не зависи од твоје свесне самовоље већ од духовног склопа твог несвесног.

А тај склоп настаје, формира се и учвршћује пре свега и изнад свега - у *детињству*. Васпитање деце јесте заправо буђење њиховог *несвесног осећајног центра према националном духовном искуству*, учвршћивање у њему њихових срца, њихове воље, њихове уобразиље и њихових стваралачких замисли.

Ми се против националне обезличености своје деце морамо борити управо овим путем: треба радити тако да сви лепо предмети који први буде детињи дух, који у њему изазивају гануће, усхићење, дивљење, осећање лепоте, осећање части, радозналост, великодушност, жудњу за подвизима, вољу за квалитетом буду национални, код нас у Русији - национално руски, и даље: да се деца моле и размишљају руским речима како би осетили у себи крв и дух својих руских предака и прихватила љубављу и вољом - целокупну историју, судбину, пут и мисију свога народа, да би се њихова душа одазвала трепетом и ганућем на дела и речи руских светаца, јунака, генија и вођа. Добивши у предшколском узрасту такав духовни набој, и имајући у својој породици живо огњиште таквих расположења, руска ће се деца - ма где била - развити у праве и истинске Русе.

Треба их посебно богатити следећим богатствима.

1. *Језик*. - Језик на тајанствен и концентрисан начин садржи у себи целокупну душу, целокупну прошлост, целокупни духовни склоп и целокупне стваралачке замисли народа. Све то дете буквално треба да добије заједно са мајчиним млеком. Посебно је важно да *буђење самосвести и личне свести* детета (обично у

трећој, четвртој години живота) буде на његовом родном језику. При том није важан онај језик на коме пред њим говоре други, већ је важан онај језик на коме му се *обраћају*, приморавајући га да њиме *изражава* своја сопствена унутрашња расположења. Отуда га не треба учити туђим језицима све док логично и течно не проговори на свом националном језику. То исто важи и за читање: док дете не почне да чита течно на матерњем језику, не треба га учити никаквом страном читању. Касније у породици треба да доминира *култ матерњег језика*: сва главна породична збивања, празници, значајне размене мишљења, морају да се одвијају на руском језику; сви трагови "волапика" морају се одстранити; веома је важно често читање наглас Светог Писма, по могућности на црквено-словенском језику, и руских класика, редом од стране свих чланова породице, макар помало; веома је важно упознавање са црквено-словенским језиком у коме и данас живи стихија прародитељског словенства, макар то упознавање било релативно елементарно и само читањем; од суштинске важности су породични разговори о *преимућствима* матерњег језика - о његовом богатству, миловучности, изражајности, стваралачкој неисцрпности, прецизности итд.

2. *Песма*. - Дете треба да слуша руску песму још у колевци. Певање ће му донети први душевни *уздах* и први духовни *јецај*: они морају бити руски. Певање помаже рађање и проживљавање осећања у души; оно претвара пасивни, беспомоћни и стога обично мучан *афект* - у активну, течну, творачку *емоцију*: дете треба несвесно да усваја *руско устројство осећања а посебно духовних осећања*. Певање ће га научити *првом одуховљењу* душевне природе - на *руском* певање ће му донети прву хуману, *неживотињску* срећу - на *руском*. Руска песма је дубока као људска патња, искрена као молитва, љупка као љубав и утеха; у наше црне дане, као и под јармом Татара, она ће пружити руској души излаз из претеће огорчености и скамењености. Треба увести руску песмарицу и стално обогаћивати детињу дуту руским мелодијама - свирањем, певањем, терајући је да певуши и пева у хору. Отуда по целој земљи треба стварати руске хорова - црквене и световне, организовати их, обједињавати, организовати саборе руске националне песме. Хорско певање национализује и организује живот - оно учи човека да *слободно и самостално учествује у друштвеној заједници*.³

3. *Молитва*. - Молитва је усредсређена и страсна окренутост душе Богу. Сваки народ врши то обраћање на себи својствен начин, чак и у оквиру јединствене вероисповести, и само је за површан поглед Православље Руса, Грка, Румуна и Американаца

³ При том се, дакако, подразумева диференцирано, вишегласно певање, а не унисони урлик гомиле.

- истоветно. Живо вишегласје и вишехвално обраћање Господу, које потиче од света, захтева да се сваки народ моли самобитно, и ту *самобитну молитву* треба. удахнути детету од првих година живота.

Молитва ће му донети *духовну хармонију* - нека је онда доживи на *руском*. Молитва ће му пружити источник *духовне снаге* - *руске* снаге. Молитва ће га научити да на савршенство усредсређује осећање и вољу - на *руском*. Молитва ће му пружити религиозно искуство и довести до религиозне очигледности на *руском*. Дечак, научивши да се моли, *сам ће отићи у цркву* и постати њен ослонац - *руски* ослонац, *руске* цркве. Он ће пронаћи пут и у дубину руске историје и на простор руског препорода. Неправославни може бити истински руски патриота и племенити руски грађанин, али човек непријатељски расположен према Православљу - неће пронаћи пут ка светим тајнама руског духа и руског схватања света, остаће странац у земљи, својеврсни унутрашњи "непријатељ".

4. *Бајка*. - Бајка буди и плени машту. Она пружа детету прво *осећање јуначког* - осећање искушења, опасности, позвања, напора и победе, она га учи одважности и оданости, учи га да созерцава људску судбину, сложеност света, разлику између "правде и кривде". Она испуњава његову душу националним митом, оним хором ликова у којима народ созерцава *себе* и *своју* судбину, историјски загладан у прошлост и пророчки загладан у будућност. У бајци је народ сачувао своја прижељкивања, своја бајања и чаровања, своје патње, свој хумор и своју мудрост. Национално васпитање је непотпуно без националне бајке. Дете које никада није маштало у бајкама свога народа лако се одваја од њега и неосетно ступа на пут интернационализације. Приклањање туђим бајкама *уместо* својим, домаћим, имаће истоветне последице.

5. *Житија светих и јунака*. - Што раније и што дубље машта детета буде испуњена живим ликовима *националне свтости и јунаштва*, тим боље по њега. Ликови *светости* пробудиће његову *савест*, а *рускост* светитеља - изаваће у њему осећање суделовања у светим делима, осећање припадности, идентификације; она ће његовом срцу пружити радосну и поносну увереност да се "наш народ оправдао пред лицем Божјим", да су његови олтари свети и да он има право на почасно место у светској историји ("народни понос"). Слике *хероизма* ће у њему самом пробудити вољу за одважношћу, великодушност, његову правну свест, жудњу за подвизима и служењем, спремност за трпљење и борбу, а "рускост" ће му пружити непоколебљиву веру у духовне снаге свога народа. Све то, узето скупа, јесте права школа руског националног карактера.

Дивљење свецима и јунацима *узноси душу*; у исти мах доноси и смирење, и осећање сопственог достојанства, и осећање

ранга; указује јој и на задатак и на истински пут. Тако народни јунак води свој народ чак и после смрти.

6. *Поезија*. - Стихови крију у себи благодатно-магијску моћ: они покорављају душу, плене је хармонијом и ритмом, приморављају је да ослушкује тајни живот ствари и људи, подстичу је да тражи законе и облике, уче је духовном одушевљењу. Чим дете почне да говори и чита, класични национални песници треба да му донесу *прву радост стиха* и да му постепено разоткривају све своје благо. Дете најпре треба да слуша, а затим и само да чита, да учи напамет покушавајући да рецитије - искрено, проживљено и с разумевањем. Руски народ има јединствену поезију у којој се мудрост задева у прекрасне слике, а слике постају звонка музика. Руски песник је у исти мах - национални пророк и национални музичар. И Рус, који се од почетка заљубио у руски стих - никада се неће денационализовати.

У складу са узрастом и могућностима неопходно је детету откривати приступ *свим* врстама *националне уметности* - од архитектуре до сликарства и орнамента, од игре до позоришта, од музике до скулптуре. Тада ће његова душа бити свестрано отворена за доживљај онога што су му најпре дале песма, бајка и поезија. Разуме се да ће му бити најприступачнија, најомиљенија и по својој непосредности најнационалнија врста уметности - руска игра, са свом својом слободом и ритмичношћу, са свим својим лиризмом, драматизмом и непатвореним хумором.

7. *Историја*. - Руско дете треба од самог почетка да осети и схвати да је Словен, син великог словенског племена и, уједно, великог руског народа који иза себе има величанствену и трагичну историју, који је поднео велике патње и ломове, и који је, упркос томе, не једном налазио пут ка успону и процвату. Потребно је у детету пробудити уверење да је историја руског народа жива ризница, источник живе поуке мудрости и снаге. Душа руског човека треба у себи да открије простор у који може да се смести *целокупна* руска историја, тако да његов инстинкт прими у себе сву прошлост свога народа, да би његова уобразиља сагледала сву њену вековну даљину, да би његово срце заволело сва збивања руске историје... Ми треба *својом вољом да појмимо* своју прошлост и замислимо своју будућност. Треба да проосећамо полетне Пушкинове речи: „Дичити се славом својих предака не само да је могуће већ је и потребно; не поштовати је представља срамну малодушност”. Или још: “Кунем вам се својом чашћу да низашто на свету не бих пристао да променим отаџбину, нити да имам другу историју осим историје наших предака какву нам је послао Господ”. При том национално самоосећање детета треба да буде заштићено од две опасности: *од националистичке умишљености и од свеизругивачко самопотцењивања*. Наставник историје нипошто не треба да крије од ученика слабе

стране националног карактера, али је у исто време дужан да му укаже и на све источнике националне снаге и славе. Тон скривеног сарказма у односу према свом народу и његовој историји мора бити искључен из такве нагаве. Историја учи *духовном континуитету и синовској оданости* а историчар, постављајући се између прошлости и будућности свога народа, мора сам да сагледа његову судбину, да разуме његов пут, да га заволи и верује у његово позвање. Тек тада он може бити истински национални васпитач.

8. *Војска*. - Војска је концентрисана вољна моћ моје државе, бедем моје отаџбине, оваплоћена храброст мога народа, организација части, самопрегора и служења - то је осећање које треба да буде пренесено детету од стране његовог националног васпитача. Дете треба да се научи да доживљава успех своје националне војске као свој сопствени успех, његово срце треба да се стеже због њеног неуспеха, њене војсковође треба да буду његови хероји, а њене заставе - његова светиња. Уопште, човеково срце припада оној земљи и оној нацији чију војску он сматра *својом*. Дух војника, који стоји на стражи унутрашњег правног поретка земље и отаџбине, у погледу њених спољашњих односа - нипошто није дух “реакције”, “насиља” и “шовинизма”, како неки мисле чак и дан-данас. Без војске, која духовно и професионално стоји на потребној висини - отаџбина остаје без одбране, држава се распада и нација ишчезава с лица земље. Преносити детету другачије схватање, значи суделовати у том распаду и ишчезавању.

9. *Територија*. - Руско дете треба својом уобразиљом да сагледа простор своје земље, национално-државно наслеђе Русије. Оно мора да схвати да народ не живи *за* земљу и земље *ради*, већ да он живи *на* земљи и *од* земље, и да му је територија неопходна као ваздух и сунце. Он мора да осети да је руска национална територија стечена крвљу и напором, вољом и духом, да она није само освојена и насељена, да је *тек* освојена и *још недовољно* освојена од стране руског народа. Национална територија није празан простор “од стуба до стуба”, већ историјски дата и освојена духовна испаша народа⁴, његов творачки задатак, његово живо обетовање, обитавалиште његових будућних поколења. Рус мора да познаје и да воли просторе своје земље: њене житеље, њена богатства, њену климу, њене могућности - онако како човек познаје своје тело, како музичар воли свој инструмент, како сељак познаје и воли своју земљу.

10. *Привреда*. - Дете од раног детињства треба да осети стваралачку радост и моћ рада, његову неопходност и часност,

⁴ Упореди код Шекспира о Цезару: “Свет је за тог јелена био шума, а тај јелен је био душа света.”

његов смисао. Оно изнутра треба да доживи да "рад" није "бо-лест" нити "ропство", већ обрнуто, да је рад *источник здравља и слободе*. У руском детету треба да буде пробужена склоност ка *добровољном, стваралачком* раду и из те склоности оно треба да доживи и појми Русију, као бесконачно и тек започето поприште рада. Тада ће се у њему пробудити живо интересовање према руској националној привреди, воља према руском националном богатству, као источнику духовне независности и духовног процвата руског народа. Пробудити у њему све то, значи поставити у њему темеље *духовне укоренености и привредног патриотизма*.

Овакав дух националног васпитања неопходан је руском и сваком здравом народу. Задатак сваког поколења састоји се у истинском преношењу тог духа и при том у форми нарастајуће одуховљености, националне племенитости и међународне праведности. Само на таквом путу човечанству ће поћи за руком да очува свето начело отаџбине и да у исто време одоли искушењу - како болесног национализма, тако и сверазарајућег интернационализма.

3. О искушењима

Из свега што је речено треба да буде јасно у чему се састоји веза између отаџбине и нације.

Отаџбина је дух народа у свим његовим манифестацијама и творевинама, док националност означава основно обележје тога духа. Нација је духовно особен народ, патриотизам је љубав према њему, према духу, његовим творевинама и земаљским условима његовог живота и процвата.

Истински патриота воли дух свога народа, поноси се њиме и види у њему источник величине и славе управо стога што не постоји ништа што би било изнад Духа и лепше од Духа, и још стога што његов лични дух следи путеве његовог народа. Сваки народ је, заправо, *по свом духу* својеврсна *прелепа самоблиставост* која блиста *свим људима и свим народима* и која с њихове стране заслужује и љубав, и поштовање, и радост. Свака истинска духовна тековина - у знању, у врлини, у религији, у лепоти или у праву - јесте *општечовечанска* тековина која је у стању да скрене на себе погледе, осећања, мисли и срца *свих људи* независно од епохе, нације и грађанске припадности. Зар нама, Русима, треба доказивати то, нама који смо од детињства проливали сузе над мукама црнца чича Томе и заносили се читајући Шехерезадине приче, чије је срце у стању да задрхти пред Праксителовим скулптурама или сликама Леонарда да Винчија, нама који знамо да се молимо заједно с Бетовеном, созерцавамо заједно с Конфучијем и Платоном, очајавамо заједно с Јовом и беснимо заједно с Шекспиром? Нама је отворен дух свих народа,

ми смо се од детињства навикавали и навикли да поштујемо и волимо њихове геније. Ми из искуства знамо да је истинско духовно достигнуће увек национално и да у исто време увек превазилази националне поделе људи, па отуда саме те људе одводи изван тих граница, нипошто не подривајући нити засењујући светлост отаџбине већ је обогаћујући новим доживљајима и озарењима. Свако истинско достигнуће и творевина духа сведочи о неком њиховом највишем и најдубљем сродству, о својеврсном непатвореном јединству људског рода, које постоји и поред свих подела, граница и ратова. Оно сведочи да управо патриотизам, отварајући човеку његово духовно око, самим тим бесконачно и благотворно проширује његов духовни хоризонт, да *постоји* врх с којег се човеку заиста може открити општечовечанско братство, братство свих људи пред лицем Божјим.

Тај врх и јесте отаџбина као организам националне духовне културе. Она буди у човеку духовност која може и треба да буде оформљена као *национална* духовност која се реализује кроз акта националне структуре. И само пробужена и ојачана, она ће бити у стању да нађе приступ творевинама туђег националног духа. Тада се човеку открива свељудско братство, али то братство неће бити интернационално *већ наднационално*.

Потребно је једном за свагда повући јасну границу између *интернационализма и наднационализма*.

Интернационализам пориче отаџбину, националну културу, сам национализам, духовни акт самобитно-националне структуре. Интернационалист, будући у духовном погледу *нико*, жели одмах да постане "свечовек", а то му не полази за руком јер је свечовечанство *духовно* стање које може бити доступно једино духовно и национално самопотврђеном човеку. Оно што се открива бездуховном интернационалисти није "сведочанство" већ елементарна животна низина која не нуди културни успон и процват већ *општу деградицију и опште стапање*. Човек се рађа у крилу своје породице и свог народа, он је - њихово чедо, они му дају примарно устројство његовог тела, душе и духа; њихово збацивање са себе није у његовој власти, он може једино да не култивираше у себи духовну висину свог породичног и националног принципа и да јој претпостави елементарну, животну низину. У тој низини он ће и пронаћи ниво за свој вољени "интернационализам". Тако руски националист, који не жели руски дух - *остаје Рус* по устројству свога тела и душе, свога свесног и несвесног, али је то "рускост" *најнижег, најгорег, елементарно- примитивног* нивоа, и таквој бездуховној, изанђалој, вулгарној "рускости" биће лако да ступи у општедеградирајући и општестапајући процес, са исто тако бездуховним, изанђалим, вулгарно - елементарним интернационалистима других нација. Кроз асимилацију с њима он може чак постепено да створи некакав аначио-

нални и бездуховни тип *обескорењеног интернационалисте* који је заборавио свој матерњи језик и дух, а није се научио никаквом туђем језику и духу, већ живи попут некаквог интернационалистичког "Тарзана"...

Обрнуто, *наднационализам* афирмише и отаџбину, и националну културу, и сам национализам, а посебно - духовни акт самобитно-националног устројства. Човек прихвата и дух своје породице, и дух свога народа, и у њима расте и сазрева; он није "нико", он има своје плодносно окриље које га води. И управо му оно даје могућност да се уздигне на висину са које се пред њим открива "свечовечански" духовни хоризонт. Сликвито говорећи, само са своје родне планине човек може да сагледа далеке туђе планине. Појмити дух других народа може само онај који је учврстио себе у духу свога народа. Отуда "наднационализам" нипошто не пориче *национализам* и *патриотизам*, већ сам *израста из њих*, тако да ће сваки народ имати свој посебни "наднационализам" - руски, енглески, француски итд. И ни један од њих неће живети науштрб свог основног, исконског патриотизма - руског, енглеског, француског итд. Јер, наднационализам је доступан само правом националисти: само је он у стању да сагледа ширину *духовне васељенскости* и да, не саблажњавајући се њоме, не склизне у *духовну обескорењеност*.

У чему се, дакле, састоји суштина истинског национализма?

Волети отаџбину - значи волети не само "душу народа", тј. његов *национални карактер*, већ управо *духовност његовог националног карактера* и, у исто време, *национални карактер његовог духа*. Ту разлику није тешко уочити на живом примеру: Рус може да воли код Шекспира и Дикенса духовни садржај који му дарују, али специфични *енглески* карактер њиховог стваралаштва може му бити стран; напротив, Толстој и Достојевски ће му бити блиски и драгоцени - и својим духовним садржајем и специфичном "*рускошћу*" свога стваралачког акта и њиховим описом свакидашњег живота. И управо се то и изражава формулом: код туђих народа можемо да волимо духовност њиховог националног карактера, али нам је тешко да волимо национални карактер њихове духовне културе, који они сами у себи често и не примећују. У својој пак родној култури ми ћемо волети све: не само њену *духовност*, већ и њену *националност*, при чему се код људи почесто дешава да с нежношћу усвајају национални карактер свога народа, али мало његову дубину и лепоту; *осећају живот*, али не *осећају дух*. Прави патриота осећа пре свега *дух* свога народа и то тако да су национални склоп и свакидашњи живот за њега кроз прожети зрацима тога духа: то је за њега живо јединство које он воли целовито и снажно. Он доживљава националне особености родног народа као своје сопствене и храни се не само његовом *духовношћу*, већ и његовом *нацио-*

налношћу. А то значи да је истински национализам - *духовни национализам*, који полази не само од *инстинкта националног самоодржања* већ и од *духа*, и воли не само "рођено", "своје" - већ и *рођено-велико* и *своје-свето*.

Тиме се одређује однос националисте и према другим народима.

Онај ко не зна шта је дух и не уме да га воли, тај и нема патриотизма. Али онај који осећа оно духовно и воли га, тај познаје његову наднационалну, општечовечанску суштину. Он зна да је оно што је *велико* руско - велико за све народе, и што је *генијално* грчко - генијално за све векове; и да оно што је јуначко код Срба - заслужује дубоко поштовање од стране свих нација; и да је оно што је дубоко и мудро у култури Кинеза или Индуса - дубоко и мудро пред лицем целог човечанства. И управо зато *прави патриота не може да мрзи и презире друге народе* - он увиђа њихову духовну снагу и њихова духовна достигнућа. Он у њима воли и поштује *духовност* њихове националне културе, иако му се *национални* карактер њихове културе може чинити страним, па чак и непријатним. И та љубав према страном духу и његовим великим манифестацијама нимало му не смета да воли своју отаџбину примарном и, истовремено - *страсном и светом љубављу*.

То се може изразити овако: волети своју отаџбину уме само онај који није склон да мрзи и презире друге народе јер само он зна шта је то *дух*, због чега и уме да задобије његове дарове и манифестације код туђих народа, а ако се не познаје дух, не може се истински волети свој народ. Истински патриота воли у свом народу оно што *треба* да воле и *што ће* да воле, када га упознају, и сви други народи; истина, он воли код свог народа и оно што други народи неће заволети, међутим, ни он уопште није позван да воли код других народа све, већ само оно што представља истински извор њихове величине и славе.

У животу и култури сваког народа постоји *Божје* и постоји *земаљско*. *Божје* *треба* и *мора* да се воли код свих народа, како је и речено у Светом Писму: 'и да буде Христос у свему све', али није обавезно волети *земаљско* код других народа. Саосећање с "људском природом" нема ограничења, ако не рачунамо *приоритет* у служењу *своме* народу.

Истински патриота, дакле, не само што није слеп у односу на духовне творевине и достигнућа других народа, већ се труди да их појми и усвоји и њима приближи свој народ, како би њима обогатио његов живот, продубио његов пут и допунио његово стваралаштво. Волети своју отаџбину уопште не значи одбацивати *сваки* страни утицај, али то не значи и *преплављивати своју културу туђиништином*. Постоји стваралачка мера у духовној комуникацији и узајамном деловању народа и та мера се најлакше постиже живим, цватућим стваралаштвом самог народа.

Из свега тога проистиче да се истински национализам нипошто не раствара и не ишчезава у души отвореној према *наднационалној васељенскости*. Напротив, "о братству народа" може нелицемерно да говори само онај који је умео да пронађе своју отаџбину, да усвоји њен дух и слије с њом своју судбину. Само они народи су способни за духовно братимљење који су створили своју отаџбину и учврстили се у свом национализму и патриотизму. Да би се *братимило* - потребно је пре свега *бити* и то *бити сам по себи*, и *бити пред лицем једног Оца*. Да би се духовно братимило - потребно је не *стидети се свог националног бића* већ га носити с *поносним духовним достојанством*. Ето зашто је такозвани "хришћански интернационализам" вештачка измишљотина, сентиментална и лажна, и зашто сваки пут када се она истиче треба поставити питање: не истиче ли се *због тога да би један народ могао успешније разбити, освојити и покорити други народ...*

Према томе, онај који се одрекао *свог индивидуално духовног лица* (свеједно да ли се ради о човеку или о народу) - не успије се на некакав "виши" степен "општег", већ *ишчезава са историјске сцене*.

Сличну глупост и лаж предлажу и они који држе да је "руски народ" некакав посебни "васељенски" народ који је позван не на стварање *своје* стваралачки-особене, садржајно-самобитне културе, већ на мењање и асимилацију свих страних, иноземних култура. То је ново одрицање од свог национално-индивидуалног духовног лица. Само нишчи пеку хлеб од одасвуд напабирчених и истуцаних сувих корица, а руски народ нема разлога да се жали на духовну убогост и да пабирчи по туђим културама, што је он у довољној мери већ доказао. Само малолетнике приморавају да преписују из књиге или да изражавају туђе мисли својим речима; руску културу су њени генији већ одавно извели из малолетности. Сваки народ је позван да има своје самобитно, национално-духовно лице и та се самобитност не може састојати у комбиновању одасвуд позајмљених црта, она настаје из инстинктивно-душевне самобитности и из самосталног доживљавања природе, људи и Бога, а не из туђе власништва позајмљеног са свих страна.

Истина, не полази сваком народу за руком да до краја изнесе самостални духовни акт и створи самобитну духовну културу. Народи којима је то пошло за руком јесу духовно *водећи* народи, народи којима то није пошло за руком постају духовно *вођени* народи. Задатак водећег народа није у томе да угуши или искорени вођени народ, већ у томе да му омогући да се *прикључи духовном акту и духовној култури* водећег народа и да му пружи стваралачке плодноне подстицаје и живахност. Тада вођени народ налази своју отаџбину у крилу водећег народа и, не губећи своју историјску и биолошку "националност", улива се духовно

у националност водећег народа. Формула овакве патриотске "симбиозе" је: "Ја сам Римљанин и при том Гал"; "ја сам Енглез и при том афрички црнац"; "ја сам Швајцарац и при том Лодин"; "ја сам Француз и при том Мавр"; "ја сам Рус и при том Калмик"... И ова формула означава да је *водећем народу пошло за руком даразради национални акт такве ширине и глупости*, а можда и *дубине*, да он за вођене народе формира својеврсно *духовно окриље* које они могу да *мењају на свој начин*, оплођујући и оживљавајући из њега свој духовни живот.

Овако се одређује духовни смисао национализма. Пред овим темељима немоћно гасну све врсте савременог "интернационализма" и "антинационализма". Код правог националисте живот његовог личног духа одмах је, такорећи, "растворен" у духовном животу његовог народа и, у исто време, „сабран“ из њега и сконцентрисан у његовој живој личности; он трепери тим чудесним расположењем духовног самоширења и самообогаћења и изговарајући "ми" у име свога народа, он заиста осећа себе својеврсном живом предстражом која штити његово име, његово достојанство и земаљски интерес. И о другим народима он мисли увек полазећи од свога народа, а о васељенскости размишља управо као патриота. Стога можемо рећи да је *национализам права и истинска љубав личног "ја" према оном за њега јединственом националном "ми" које за једино може уздићи до великог, општечовечанског "ми"*. Човек може да нађе оно општечовечанско само на овај начин: *да продуби своје духовно-национално окриље до оног нивоа на коме обитава духовност схватљива свим вековима и свим народима*.

Јединство човека и његовог народа - национално и патриотско јединство - обично поприма облик *правне повезаности* и испољава се у виду *државног јединства*. Стога *национализам и патриотизам* живе у души у најтешњој вези са *државотворном правном свешћу*. Инстинкт, дух и осећање права, допуњавајући се узајамно, стварају у души ону целовиту, мужевну и морално-прекрасну енергију која је неопходна ради јуначке одбране отаџбине и која, у исто време, не дозвољава човеку да западне у стање завојевачке похлепе. Та енергија је манифестовање "природне правне свести".

За човека који поседује такву правну свест, *цео* људски род улази у правни поредак, у ту живу мрежу субјективних правних ћелија, и љубав према *својој* отаџбини не води га ка негирању природног права на постојање и на духовно уздизање других народа. За таквог националисту *право* других *не* завршава се тамо где почиње *интерес* његовог народа, а *право његовог народа* не простире се до граница његове *силе*⁵, већ само до граница

⁵ Оба гледишта су карактеристична за савремени шовинизам и борбени империјализам.

његове *духовне неопходности*. Сваки народ има неутуђиво, природно право да води национално-духовни живот који је понекад могућ и изван самосталне суверене државности; и сваки народ је у праву када штити своју духовно-културну самобитност. Народи су, при таквим условима, позвани да један у другом виде не материјал за освајање и поробљавање, *већ субјекте природног и међународног права*, и позвани су да своје узајамне несугласице разматрају као *спорове о праву*. Само при таквом поимању и доживљају ствари духовно утемељени национализам ће постепено да превладава у себи своју опасну шовинистичку девијацију јер *љубав* према свом народу није нужно *мржња* према другим народима; *самопотврђивање* није нужно и напад; *одбрана* свога уопште не значи *освајање туђег*. На тај начин национализам и патриотизам постају манифестације узвишеног духа а не провала охолости, умишљености и острвљеног варварства, како то покушавају да прикажу неки савремени публицисти који се не сећају свога порекла и разарају национални дух.

У било којим условима неразумно је и опасно култивисати патриотизам као слепу, ванетичку помаму, заборављајући да ванетичка суровост може само да заподене неразумну стихију међународног насиља, а слепоћа само да доврши ту неразумност. Судар народа није, у ствари, прост судар слепих, узајамном мржњом испуњених завојевача - како неретко мисле и разборити филистри, и "мудри" политичари; то је по својој суштини судар *правних претензија* у чијој основи стоји различито поимање и тумачење *природних права* која припадају народима. Такав судар захтева *правно регулисање*. Природно право народа јесте његова *претензија* на *духовно достојан живот*, на процват сопствене духовне културе у служби Богу. Решење таквог спора о правима посредством силе и освајања јесте *примитиван* начин и, како историја последњих деценија показује, културно-рушилачки. Рат све више и више постаје мач са две оштрице; показује се да је он поступак који је опасан не само за побеђеног већ и за победника; он захтева од народа такве прекомерне духовне и нервне напоре, и прети им таквим унутрашњим социјалним растројством, да *приморава* људе да са већом искреношћу поразмисле о *правном* разрешењу међународних сукоба. Тешко је очекивати да ће рат сасвим ишчезнути из историје човечанства; међутим, он за зарађене стране све више поприма, и све ће више попримати значење заједничког или чак свеопштег "харикирија", тј. привредно-политичког и социјално-културног самоубиства или, у најмању руку, самосакаћења, па се стога историјски може предвидети да ће у будућности расти тежња за правним разрешењем међународних спорова.

Сукоб права јесте *спор о праву*, а спор о праву треба да се разреши управо путем правне *организације* и узајамног признања

узајамних права. Духовна мисија рата у историји човечанства се, поред осталог, и састоји у томе да убеди људе у природност и неопходност правног пута.

Ето зашто патриотизам и национализам, храњени духом и спојени са здравом правном свешћу, не могу да у рату виде бољи начин борбе за право, нипошто не упадајући у наивну лепоречивост пацифизма и у његову политичку пропаганду која само може да *разоружа наивног и изручи га на милост и немилост ратнички расположеним суседима*. Истински патриота не треба да тражи *силу која подупире свако право, већ право подупрто довољном силом...*

Волети своју отаџбину, дакле, не значи сматрати је јединим центром духа на земљи, јер онај који то тврди уопште и не зна шта је Дух, па отуда не уме да воли ни дух свога народа; његов удес је - животињски национализам. Нема човека и нема народа који би могао бити "јединствено" стециште духа јер дух на особен начин живи у свим људима и свим народима. Истински патриотизам и национализам нису слепа љубав већ љубав отворених очију и њена романтичност не само што није туђа добру, праведности, праву и, што је најважније, Духу Божјем, већ је једна од најузвишенијих манифестација духовности на земљи.

Глава осма

О ПРАВНОЈ СВЕСТИ

1. Криза савремене правне свести

Док је савремени "просвећени" човек склон или да посумња у значај отаџбине, патриотизма и национализма, или да једноставно одбаци ове драгоцене основе живота, дотле о *правној свести*, о њеним дубоким источницима и њеној животности неопходности, он тешко да има и појма. Оно највише о чему савремени човек размишља јесу његова лична права и привилегије, заправо, како да их се домогне и прошири на све стране, не излажући се по могућности судским непријатностима. Међутим, о томе да актуелно право у земљи - закон, указ, овлашћење, обавеза, забрана - не може да постоји и примењује се *изван живе правне свести*, не може да сачува и заштити ни породицу, ни поредак, ни државу, ни привреду, ни имовину, о томе савремени *човек скоро* и не помишља. То води двома последицама: с једне стране актуелно државно право, такозвано *позитивно право*, не може да се *усавршава* по свом *садржају*, и почиње да се осуђује

и одбацује у целини као безвредно "буржоаско право"; с друге стране, долази до лаганог подривања и постепеног слабљења његове организаторске, регулативне и запгитне животне *снаге*.

Данас преживљавамо период када је правни поредак посвуда несигуран и уздрман у својим темељима, када се велике и мале државе налазе пред могућношћу пропасти и распада, а светом се шире сверазарајући ковитлаци или чак удари револуционарног ветра, који угрожавају целокупну људску културу. То значи да треба отпочети планску и систематску борбу за *јачање и чишћење правне свести*. Ако та борба не отпочне, или ако не буде имала успеха, тада ће правна свест савременог човечанства постати жртва дефинитивног распада, а с њом ће се срушити и целокупна савремена светска култура.

Савремено човечанство проживљава *кризу правне свести*. Светска историја не доживљава овакву кризу по први пут, довољно је да се сетимо само пропасти античког света. Тада је та криза започела са лаганим али неминовним распадом религиозности, који је постепено захватио и породични живот и правну свест. Тада је огромна римска држава ушла у дуготрајни трагични период немира, устанака и грађанских ратова који су до те мере поткопали њене духовне и државне темеље, да су народи који су продрли са севера, затекли млитаво, ослабљено и за отпор неспособно политичко тело и преплавили га својим таласом. Правна свест која је изгубила своје религиозне корене, показала се неспособном да одржи и одбрани монументалну државност и културу Рима, и неумољива историја је таквој правној свести изрекла своју пресуду.

Спас и обнова светске правне свести и правног поретка дошли су тада од *хришћанства*.

Још у периоду када се криза римске државности ширила и продубљивала, свету је било даровано Христово учење, ново, благодатно откровење и ново духовно искуство коме је било предодређено да постави основе нове културе и новог света. Хришћанско учење, заправо, није дало људима никакво ново учење о праву, о правној свести, о држави и политици, о законима и суду, о правима и сталожима; оно је такорећи све ове ствари померило у други план као неважне, а према интерпретацији из првих векова оно их је чак на неки начин одбацивало и осуђивало. Оно се радије окретало последњим, најдубљим изворницима људског духа. Хришћанска религија је учила човека новом односу према Богу и људима. Она га је позвала *наживо јединство с Божанством* у целовитој, пожртвованој *љубави* и на живо јединство с ближњима у искреном *богољубивом човекољубљу*. Али у том позиву провејавао је некакав божанствени, религиозно-морални дух чије је обитавање у човеку сугерисало нов приступ према свету у целини, а потом и према *праву и државном*

животу. У човековој души разгорела се несагорива купина *љубави* која је обновила *све њене духовне акте* и открила нам *нове снаге и нове циљеве*.

Хришћанство је учило да је Божанско изнад људског и да је духовно изнад материјалног и земаљског. Али Божанско се не противставља човеку у недостижној даљини, оно се тајанствено уселава у људску душу, одуховљује је и нагони да тражи *истинско савршенство* на својим земаљским путевима. Ма шта хришћанин чинио, он пре свега тражи живо јединство с Богом. Он тражи Његову савршену вољу трудећи се да је оствари као своју сопствену. Отуда живот хришћанина не може бити ни бесциљан ни страствено-слеп; он је у свему окренут Богу постављајући га изнад свега осталог, потчињавајући му све у себи и у својим делима. Његова унутарња усмереност показала се као *религиозна*, а његова религиозна усмереност је постала *свепрожимна*.

Управо је такво религиозно расположење и уносило у људску комуникацију и у процес друштвене организације дух *нове хришћанске правне свести*. Оно је причврстило човекову вољу уз јединствени, виши циљ; оно га је научило да духовно постави изнад материјалног и да *лично*, као принцип користољубља, гордости и насртљивости - потчини *надличном*, као принципу квалитета, достојанства и савршенства. Тиме се правна свест причврстила уз свој племенити праоснов: *достојанство, самосавлађивање и дружељубиву колективност*. Свуда где се уистину расцветала, пуноћа љубави је изнедрила *савесну благонаклоност која измирује праведност и пожртвовању штедрост*. И када су прошли први векови хришћанства, и када је оно савладало у себи тежњу за одбацивањем света, занесењачки утопизам и морални максимализам, када је хришћанин увидео да држава може а да не одбаци Христово учење већ да припомогне његовом успеху и да му се прилагоди, када је он, у борби против паганства почео да учвршћује своја права и признао себе за *субјекат права* - он је у то грађанско самопотврђивање унео принципе *самообуздавања, скромности и одрицања*.

У то време хришћанин је већ упио у себе несвесно уверење о томе да човек треба да сузбија у себи празно самољубље, лакомост, мржњу, склоност ка озлојеђеној тврдоглавости и отпору. Његова правна свест је већ навикла да те нагоне посматра као *грешине*, и захваљујући томе човек је схватио да је *право принцип мира*. Хришћанство је у душу уносило дух *мирољубивости и братства*, дух *праведности*, али не формалне и свеуједначавајуће. Оно је учило човека да у потчињености не види омрзнуто бреме и да, у исто време, власт схвата као велико бреме одговорности. Хришћанство је давало људима мерило савршенства и тиме их је научило да разликују добре људе од лоших. Оно је

указивало људима чему треба да служи владар, који је највиши циљ државе, и самим тим је одређивало које заправо позван да буде на челу државе. Хришћанство је учило грађане љубави; љубави и поверењу према суграђанима ("ближњима"); љубави, поверењу и поштовању према надлежним властима: јер кнез је "слуга Божији теби за добро" (Рим 13,4). Тако је оно натопило друштвени поредак духом *солидарности и лојалности*, духом *органског јединства* који продубљује, акумулира и концентрише националну снагу и политичку генијалност народа.

Управо је с тим било повезано уверење, настало у средњем веку, по коме држава има религиозни задатак - да својом влашћу служи *Божјој ствари* на земљи. Тај религиозни задатак црква је час поверавала световној власти, час покушавала да га узме у своје руке, а држава је, чак и онда када је одбијала да се повинује цркви, религиозно схватала свој узвишени циљ. У то време човек је, вршећи државни посао, настојао да подигне свој поглед ка Свевишњем, ка Богу, и чинио је, колико је могао, религиозно осмишљено дело. Нека се "теократија" није остварила, нека се остварила лоше, нека је у самој замисли "теократије" било присутно претеривање и грешка - ипак је правна свест, водећи властиту борбу против човекове грабљивости и порочности, не растварајући се у хришћанској врлини, имала дубоку и очишћујућу религиозну основу, и на тој основи држави је пошло за руком да заштити и одгоји целокупну духовну културу. Хришћанство је својом религиозном светлосћу *осмишљавало и оплеменјивало* право и државу, и, у исто време, учвршћивало у људској души такве благотворне снаге (*љубав и савест*) које су надахњивале људску правну свест и давале јој неподељену, апсолутну потпору.

Овде није место да излажемо замашни процес секуларизације културе који се одвијао у Европи последњих неколико векова: утицај религије и цркве је слабио, култура се "ослобађала" од старатељства свештенства и постајала световном ("секуларизовала се"). Човечанство је последњих векова доживело велику *ирационалну кризу* која је захватила подсвесне корене вере, морала, науке, уметности и правне свести. Ти корени су почели да слабе и одумиру. Људи су се охладили према духовном искуству и припијали се за чулни доживљај, престали су да осећају Божанско у себи и у свету и учвршћивали се у поверењу према здравом разуму, природној науци и техници. Људски хоризонт је све мање обухватао ирационалну дубину душе и духа и све одређеније се ограничавао на две димензије свакодневне свести.¹

Поменута криза захватила је и правно осећање човека које се обично назива правном свешћу иако овде није реч искључиво

о самој "свести" (у ствари, правна свест обухвата и осећање, и вољу, и уобразиљу, и мисао, и целокупну сферу несвесног духовног искуства). Целокупно унутарње *правно искуство* човека почело је постепено да се крњи и дегенерише. Нова правна свест постајала је све мање хришћанска, све мање религиозна, све безбожнија; религиозни дух и смисао почео је све више и више да напушта правни и политички живот. Однос човека према човеку почео је да губи хришћанску нијансу и санкцију; брат је прогонио брата и услед тога вук је ишао у сусрет вуку. Правна свест је постајала неутемељена, њени мотиви и побуде су постајали све површнији, она је почела да губи свој племенити правац, заборављала је своје исконске, свете темеље и потчињавала се духу *скептицизма*, коме је све сумњиво, *духурелативизма*, коме је све релативно, и духу *нихилизма*, који не жели да верује ни у шта. Правна свест је заборавила да разликује добро и зло, право и неправљено; све је постало условно и релативно, угњездила се буржоаска беспринципијелност и социјална равнодушност, приближила се епоха духовног нихилизма и отворене подмитљивости. У Европи је у 19. веку процветала формална јуриспруденција која је знала само за *позитивно* право а није хтела ни да чује за *природно* (тј. истинско, идеално, савесно) право, и тек се ту и тамо у тој јуриспруденцији могло натрапати на оскудне алузије на друштвену идеју и на бедне остатке хришћанске идеологије, при чему се и једно и друго сматрало "субјективним" и "ненаучним". И чим је почео научно да се формира заметак социјалне идеје, дошло је до појаве "социјалистичке" и "комунистичке" доктрине. Речју, *процвату формалне јуриспруденције одговарала је игнорисана и расточена правна свест*.

Формулу дегенерисане и расточене правне свести разрадили су марксисти, најпре теоријски а затим и у револуционарној пракси. Она се може изразити отприлике овако: "Држава је релативна, условна равнотежа једнаких људских индивидуа које нису ништа друго до материјална бића која подлежу квантитативном мерењу и пребројавању. Држава није ништа друго до привредни механизам; њу треба да гради врхушка класне, пролетерске, комунистичке партије - путем централизма, диктатуре и терора; тој партијској врхушки масе се морају беспоговорно потчињавати. Људи се по принципу власништва деле на класе; ове класе морају да се боре једна против друге на живот и смрт за власт над земаљским добрима, све док не победи најсиромашнија класа пролетаријата. Пролетаријат је позван да сруши стару државу и изгради нову. Преузимајући власт, партија ове класе, комунистичка партија, треба принудно да изврши конфискацију целокупне приватне својине, да све претвори у пролетере и спроведе опште подруштљавање средстава и оруђа за производњу ("експропријацију", "пролетаризацију", "социјализаци-

¹ Види прву главу о духовном искуству.

ју”); духовно и економски самосвојна личност мора да ишчезне са лица земље и тада ће се, слободно од свих неједнакости и разлика, на основу свеопштег принудног рада, успоставити свеопште благостање.”

Овакво стање правне свести карактеришу следећа обележја:

1. Негирање духа, духовне личности, духовне културе, вере, породице и права као самосталних вредности.
2. Свођење људског живота на материјалне процесе, материјална мерила и материјално благостање.
3. Неверовање у снагу личне слободе, иницијативе и органске, стваралачке равнотеже личног и друштвеног живота.
4. Вера у снагу механичке покорности, диктаторске наредбе и забране, у снагу мржње, класне борбе, револуције, свеопштег сиромаштва и свеопште једнакости.

Оваква ”правна свест” само је наизглед правна свест; у суштини она једноставно *негира право* као манифестацију духа и слободе, а афирмише диктаторску, механичку самовољу. Стога она оличава последњи, најнижи степен распадања правне свести. Дно је достигнуто. Криза је узела маха. У будућности су могућа само два пута: свеопшти суноврат права, државности и духовне културе, или пак препород, очишћење и обнова правне свести.

2. О слободној лојалности

Да би се превладала ова дубока и опасна криза, савремени човек мора пре свега да се окрене себи, *својој личној правној свести*, мора да установи од чега она болује, шта јој недостаје, и да покуша да у својој души обнови свете темеље и дубоке источнике здраве правне свести.

Свако од нас поседује правну свест независно од тога да ли он то зна или не, да ли се брине о њој чистећи је, учвршћујући и оплемењујући, или је, напротив, занемарујући. Нема човека без правне свести, али постоји мноштво људи са занемареном, закржљалом, изопаченом или чак подивљалом правном свешћу. Тај духовни орган је неопходан човеку, он на овај или онај начин учествује у целокупном његовом животу, чак и онда када човек врши злочин, злоставља суседе, издаје своју отаџбину итд., јер и слаба, изопачена, поткупљива, ропска, злочиначка правна свест ипак остаје правна свест, иако се њено душевно-духовно устројство показује погрешним а њен садржај и мотиви - лажним или злим. Речју, човеково понашање се не да замислити без правне свести јер сваки случајни сусрет с другим човеком, сваки разговор, свако суседство, а да већ не говоримо о уговорима и учешћу у било којој друштвеној организацији - одмах намеће питање *о праву и неправу, о мом праву и твојем праву*, о узајамним

обавезама, о законима итд., и свака таква појава је окренута човековој правној свести и ставља је у покрет.²

И ако заборавим на своју правну свест и потценим је, остављајући је да се формира и манифестује како јој је воља - *она неће ишчезнути* нити престати да утиче на моје поступке и усмерава мој живот, већ ће постати нешто попут запуштене стазе у врту која зараста у травуљину, али по којој ипак морамо ићи, или налик на прљави, заражени инструмент у рукама хирурга, којим он наставља да врши своје операције. Правна свест је нешто попут плућа којима свако од нас удише и издише атмосферу узајамног општења. Потцењивање тог оруђа или органа - једноставно је недопуштено.

Али шта значи - *не* потцењивати га?

Прво што морамо да схватимо и усвојимо јесте то да ми *непрестано осећамо потребу* за правном свешћу и *користимо* се њоме, као и то да је она *стваралачки источник права, живи орган правног поретка и политичког живота*. Сваки закон, сваки указ настаје у правној свести и представља њен плод - било зрео, било незрео, било користан, било штетан. Сваки закон који је настао у правној свести људи на власти, обраћа се правној свести мноштва потчињених људи како би им рекао: ”*обавезан* си то да урадиш”, ”*имаши право* тако да поступаш”, ”*не смеиш* то да чиниш” и како би им, у складу с тим - ”*утиснуо*” у душу *одлучну, енергичну побуду да поступају боље*, законитије, праведније, опрезније... То се дешава у свим сферама права.

Онај ко схвати тај задатак права и увиди то деловање правне свести, одмах се одваја од веома распрострањене и штетне предрасуде према којој је право нешто ”формално” и ”спољашње”.

У ствари, право је формално” само у том смислу што се оно обично формулише у облику *општих* судова заоденутих у речи, због чега они ретко имају могућност да обухвате сву дубину и сложеност *појединачне* животне појаве. Али по својој *исходишној тачки* (правној свести законодавца) и по тачки којој тежи (правна свест потчињеног човека) право ни најмање није ”формално”. Уз то, оно уопште није позвано да ”формално” делује у животу и да се ”формалистички” примењује у људским односима, напротив, између опште формуле закона с једне, и човека *појединца* с друге стране, мора да се постави жива правна свест која ће се бринути о томе да формална, строга и неумољива

² Да бисмо ово илустровали, навешћу у потврду живе примере почев од сусрета на улици: ”Има ли он право да мене гурне с тротоара?” ”Има ли он право да мене посматра дуго и испитивачки?” ”Да дрско разговара са мном?” ”Да улази без питања у моју башту?” ”Да пије из мог бунара?” ”Да не плати ствар коју је од мене купио?” ”Да не плати чланарину?” ”Да увреди председника скупштине?” ”Да крши сгатут друштва?” Итд. Итд.

примена закона не изазове у животу истинску неправду (према римској формули: *Summum jus summa in iuria*). Према томе, формалан је само закон, међутим, ни правна свест законодавца, ни правна свест чиновника и судије (који примењују право) ни правна свест обичног потчињеног грађанина - уопште нису формалне. Напротив, све ове три инстанције правне свести морају бити повезане са *дубоким источницима духовног живота*: неопходна им је вера, љубав, унутарња слобода, савест, патриотизам, осећање властитог достојанства и осећање праведности. Тада ће оне бити на висини и живот људи неће се изопачавати већ усавршавати њиховим деловањем.

Попут овог и право је нешто спољашње само у том смислу што његови закони и прописи исходе, такорећи, од других људи и зато нам стижу, такорећи, "споља", не питајући за наш пристанак, намећући нам обавезе и забране често и против наше воље. Али стваралачки источник права обитава у *унутарњем* свету човека, и право може да делује у животу само захваљујући томе што се оно обраћа *унутарњем* свету човека и то оним слојевима душе у којима се формирају мотиви људског понашања, који, оформивши се, изазивају живи поступак човека.

Из тога проистиче да уколико човек хоће да види *своја лична права осигураним и заштићеним*, он мора својом правном свешћу да урони у друштвени правни живот и да истински учествује у његовом остварењу. У својству законодавца он треба да ствара законе из истинске дубине своје правне свести; у својству судије и чиновника он треба да тумачи и примењује закон онако како то од њега захтева његова праведна правна свест; у својству обичног потчињеног грађанина он мора да угради закон у своју правну свест и да наредбе, забране и допуштења, који се садрже у закону, укључи у процес мотивације свога понашања.

Човек је у свим овим ситуацијама позван на то да *добровољно прихвати законе своје државе*, да се стара да их *тачно разуме* и да им се *повинује из осећања слободно прихваћене обавезе*. Нека му ти закони изгледају и формални и спољашњи - он је ипак дужан да их прихвати у својству *самообавезности* и да их тачно испуњава. То је неопходно из следећих разлога.

У првом реду због тога што је самој суштини права и правног поретка својствена способност *усавршавања посредством лојалне покорности грађана*. Само се по себи разуме да се свуда и увек могу срести такви неприкладни и неправедни закони, који су били рђави још од почетка, или такви који су током времена изгубили своју животну актуелност. Али закон није укинут, он мора да се примењује и извршава према римској формули - *суров закон*, али је *закон*; то је једино средство да се одржи правни поредак у земљи, да ојача и не препусти се као жртва самовоље,

личне користи и случајности. Онај који уме да брани "сурови" закон све до самог његовог укидања — тај *предупређује анархију и бесправље, штити принцип права и васпитава правну свест својих суграђана*. Међутим, напоредо стом доследном одбраном права, мора се водити борба за укидање неприкладног или неправедног закона; он је важећи до законитог укидања, а то укидање мора бити по могућности убрзано. Сваки здрави правни поредак отвара грађанима ту могућност: *борити се за нове, боље законе и за нови поредак живота, понашајући се лојално према важећим законима*. У том смислу закон је сличан кући која се реновира и у којој људи настављају да живе и за време њеног реновирања. Не сме се укинути закон а да није замењен новим јер је *безаконје* почетак самовоље, неправде, "права јачег" и узајамних увреда. Не сме се допустити грађанима да не поштују постојећи закон: јер *противзаконитост* подрива правну свест у земљи и озакоњује дух криминала. Али се такође не смеју позивати грађани на самовољно рушење закона одоздо јер тај пут комбинује безаконје са противзаконитошћу и води ка револуцији и грађанском рату, а грађански рат је једна од најстрашнијих и најдеструктивнијих појава у историји.

Према томе, прво правило правне свети гласи: *добровољно поштуј важеће законе и лојално се бори за нове и боље*.

Друго, грађанин је позван да добровољно усвоји и поштује законе своје отаџбине зато што је то једини начин *одржавања правног поретка*, а да се у исто време *остане у њему слободан*. Сваки правни поредак, као што смо већ рекли, обраћа се грађанима речима: "то ти се ставља у дужност - то је твоја обавеза", "то ти је дозвољено - то је твоје овлашћење", "то ти се забрањује - то је твоја забрана"... Допустимо да ме границе ових обавеза, овлашћења и забрана не задовољавају, што се обично и дешава из разлога што сваки човек жели да има више овлашћења, а мање обавеза и забрана. Међутим, ове правне обавезе, овлашћења и забране, формирају живи систем *субјективних права*, како *грађанских* (имовинско, породично, наследно), тако и *јавних* (права слободе, бирачко право, право својине) и та права осигурава и штити целокупни правни поредак а посебно државна власт. И историја човечанства је више пута показала и потврдила да је *боље уживати ограничен систем субјективних права, чврсто осигураних и заиста загарантованих, него посматрати како се твој бескрајни круг субјективних претензија нарушава самовољом суседа и деспотске власти*. Боље мала слобода, коју сви поштују и штите, него велика слобода, коју нико нити штити нити поштује; зато што је таква "велика слобода" фиктивна величина која и не заслужује да се назове ни "слободом" ни "правом". Таква је велика лекција свих револуција: људи не желе мала али загарантована права, они желе максимум (највећа

овлашћења и потпуно ослобађање од обавеза и забрана); револуционари им обећавају тај жељени максимум, руше стари правни поредак и људи се радују како бујица историје односи и гута њихова мала али загарантована права; тада револуција даје маха својим рушилачким снагама и људи се на крају са ужасом осведочавају да је иза њих остао *минимум права лишених сваке гаранције и заштите...*

Тако се разоткрива велика тајна слободе. Човек није позван *на спољашње самоослобођење од закона* (такав је пут револуције, анархије, деспотизма), већ *на унутарње самоослобођење у границама закона* (такав је пут лојалности, правног поретка и здравог развоја). Унутарње ослобођење се врши у духу и манифестује у *добровољном самообавезивању*, оно не ослобађа човека *од* закона већ у закону јер човек слободно чува закон који је слободно прихватила његова правна свест. Човек није позван да руши правни поредак, позван је да га *штити*, да чува и *усавршава* његов садржај, да га брижљиво и стрпљиво реформише. Слобода од закона јесте анархија, бесправље и пропаст. Човек може бити слободан само *под* законом и *кроз* закон. А та законита слобода ће бити тим чвршћа и потпунија што се више ослања на унутарњу слободу - на лојално самообавезивање здраве правне свести.

Друго правило правне свести гласи: *ослободи себе изнутра путем добровољног самообавезивања, и тражи слободу једино кроз закон и у оквиру закона.*

3. О стваралачкој правној свести

Здрава правна свест није само *слободно* и лојално стање душе већ и стваралачко стање. Она прихвата актуелне законе не да би их формално спроводила у живот, претварајући правни поредак у мртво бирократско отаљавање, у сувопарну педантерију, у отворену неправду, већ да би апстрактне формуле закона оживела из духовне дубине, у којој обитава *осећање права, човечности и љубави*. Здрава правна свест не *ствара* право само онда када доноси нове, боље законе, већ и онда када *важеће* законе *примењује* на живе односе међу људима.

Сваки закон обично има строго одређени, написани и штампани књишки облик. Иза његових речи скрива се логички промишљен и формулисан суд у којем је назначено којим људима, у којим животним случајевима, припадају строго одређена овлашћења, обавезе и забране. Сваки човек има, разумљиво, егоистички интерес да тај суд и те одредбе тумачи тако да њему лично у део падне што мање обавеза и забрана, а што више права и овлашћења. У већини случајева људи се труде да закон преокрену у своју корист, а понекад и да директно изокрену његов смисао. Насупрот томе здрава правна свест иде сасвим другим путем.

Човек са здравом правном свешћу пре свега настоји да остави по страни свој лични интерес и да појми смисао закона проничући у *мисли и вољу самог законодавца*. Он настоји да појми и усвоји *циљ закона* који законодавац има у виду: *зашио* је тај закон замишљен и усвојен? *Како и на који начин* треба да буде постигнут тај стваралачки циљ? И тако даље.

Када је разрешен први задатак, онда искрсава други: треба докучити циљ који је некада законодавац имао у виду, и то не онај смисао који му се историјски тада наметао, већ други - *виши и истински циљ социјалне правде*, који би законодавцу лебдео пред очима у случају да је полазио од здраве, "нормалне", *хришћанске правне свести*. Тај задатак је неупоредиво тежи и одговорнији. Да би га разрешио, човек мора да разоткривени смисао закона и фактички циљ законодавца урони у *дубину своје здраве правне свести*, да их такорећи загнури у те очишћујуће и лековите воде, или, да се послужимо другом сликом - он мора разоткривени циљ и установљени смисао закона да пропусти кроз зраке такозване "исконске" или "природне" правне свести, која у области права одговара ономе што се у области морала назива савешћу. Човек је дужан да то уради не зато да би осудио или чак одбацио позитивни закон, већ због тога да би, *примењујући га у животу, издвојио у њему и истакао у први план, учинио одлучујућим, у њему установљене, праведне и исиинске, хришћанско-социјалне елементе*. Треба радити тако да *дух влада словом* и да слово не шкоди духу. Треба у сваком закону тражити скривену истину и давати јој првенство над свим осталим. *У сваком закону треба, на неки начин, пробудиши у њему запалу праведност*. У сваком закону треба умети пронаћи оно што може да одобри човекова правна свест, и то пронађено треба учинити водећим принципом. То би се могло изразити и уз помоћ оваквих слика. У сваком закону постоји неко квалитетно звонко сребро правичности и добра; монету закона треба очистити до те мере да то сребро избије на видело и засија. Или другачије: доносећи и постављајући закон законодавац је, на неки начин, гледао на стварни живот и на захтеве природног права и праведности кроз наочари своје правне свести; те његове наочари треба пронаћи и погледати кроз њих не зато да би се видело само оно што је видео и он (то би био посао "историјске догматике"), већ зато да би се видело *боље и лепше* и да би се то *боље и лепше улило* у тумачење и примену закона (и то би била ствар *стваралачке правне свести*). Или другачије: не треба читати стари рукопис а да се претходно не обрише прашина с њега; ко би слику потамнелу од прљавштине и прашине оставио неочишћену, ко не би покушао да брижљиво очисти њене прљаве наслаге како би у њеном аутентичном облику уочио њену скривену уметничку дубину?...

Овај акт стваралачке правне свести треба замислити овако.

У дубини људске воље обитава некаква *истинска, праведна вољна усмереност* која, такође, "види" или "осећа" *права људи и с муком постиже њихову реализацију у животу*. Ту способност душе можемо означити као *исконску* или *природну правну свест*: једни то зову осећањем права, други "правном интуицијом", трећи "правном савешћу". Ствар, разуме се, није у називу већ у томе да се та манифестација духа *поштује* у себи, да *сечува*, да се *крчи пут ка њој и саветује с њом по свим правним питањима*. Јер се само тим путем може развити и ојачати у себи "природна правна свест", само тако јој се у животу може придати истинска *стваралачка снага*.

Природна правна свест, попут савести, у мањој или већој мери својствена је сваком човеку "од природе". Оно што она даје и открива човеку јесте - понекад магловита, а понекад веома разговетна - представља *најбољем праву, о духовно истинитој и праведној расподели права међу људима и, што је најважније, о објективном циљу којем служе право, држава и суд*.³ Приликом примене и тумачења закона, природна правна свест посебно указује људима на то који садржај би *требало* да буде присутан у датом закону ако је законодавац полазио од природне правне свести, и како би требало да се на најбољи начин примени у животу дати закон како би он могао да послужи јединственом и општем циљу сваког права.

Само се по себи разуме да присуство природне правне свести не даје одмах ни готов закон ни готову судску пресуду. Међутим, она указује човеку на непоколебљив и поуздан *правац* којим морају да буду усмерени људски ум и воља у *стваралачком обликовању права*. За доношење закона и изрицање пресуде потребна су посебна овлашћења. Али култивисати у себи природну правну свест може и треба свако од нас, а посебно људи који се баве правним питањима по свом основном позвању. Јер, заправо, право није само *условна формула* коју су измислили и установили људи, и значај права се не одређује само људским прописом (по Аристотелу "νῆσει"- "закоником"), право је, по самој својој бити, одређено *духовна, света вредност* чији се значај одређује *оним начином духовне егзистенције која је земном човеку својствена по природи* (по Аристотелу "ἕσει").

Да бисмо се уверили и убедили у то једном за свагда, треба само свом снагом и очигледношћу замислити да сам *ја* (баш ја а не неко други) *лишен свих праваижртвован потпуној обесправљености*: од сада немам никаквих гарантованих овлашћења, *нигде* не могу да нађем *никакву* правну заштиту, други људи немају никаквих обавеза према мени, штавише, могу да чине са

³ Анализа идеје „природне правне свести“ захтева посебну студију.

мном шта им је воља, све им је дозвољено, а ја сам - изван права и закона, ја сам попут беспризорног детета жртвован туђој похлепи, злоби и властољубљу...

Ко једанпут замисли себе у таквом стању, ко се уживи у њега и види себе као *његову жртву* - тај ће моментално у дубини свога бића "зачути" громки и заповеднички глас који захтева *своја света, неприкосновена, неотуђива права* и позива на њихово признање, поштовање и заштиту. Тај глас ће захтевати не само *право на живот*, већ и право да се *слободно живи и слободно ствара*, он ће инсистирати не само на *светим правима личности*, већ ће захтевати још да она уистину буду *осигурана и неокрњена од стране других*.

Управо је то прва манифестација *исконске и природне правне свести* која се у првом реду буди у људима онда када је реч о нарушавању њихових *личних права*: тада *инстинктивна самоодржања* изненада прелази на страну *правне савести* и човеку одједанпут постаје до очигледности јасно оно у шта је био склон да сумња целог живота. Та пробуђена природна правна свест међутим, има да саопшти човеку нешто суштинско не само о *њему самом* и његовим личним правима, већ и о другим људима, о свим људима и о *њиховим светим и неприкосновеним правима*. И услишивши то човек треба да призна да *природна правна свест* уопште није кабинетска измишљотина већ реални и живи *духовни орган* својствен и неопходан човеку на свим животним путевима, као и то да је природна правна свест неопходна не само *другим људима*, како би они поштовали *његова* права, већ и *њему самом*, како би он уважавао права *других* људи.

Онај ко сумња у *природну правну свест* и у њен значај, треба да обави унутрашњи експеримент који сам описао, али не у облику забаве већ са свом озбиљношћу и одговорношћу, и тада ће увидети да је богатији за читаво једно духовно откриће или поимање које ће за њега остати незаборавно. Преостаће му једино да промисли и да до краја проосећа да су људи између себе повезани *правном узајамношћу* на основу које се моја права у животу хране туђим обавезама и забранама, а ја сам дужан да извршим своје обавезе како не би била нарушена права других људи.

Треће правило здраве, стваралачке правне свести гласи овако: *нека свако важеће, позитивно право* - било да је закон или овлашћење, пресуда или забрана, правни обичај или обавеза - *буде осветљено и оплемењено зрацима који исходе из дубине природне, хришћански одваспитане правне свести*. Тек тада ће однос човека према праву постати *стваралачки* у истинском и дубоком смислу речи.

Уколико би савремени човек хтео и умео озбиљно да уважи и у стварности реализује макар ова три основна правила здраве

стваралачке правне свести, отпочела би обнова целокупног социјалног и политичког устројства савремене државе. Превладавање ове духовне кризе, коју данас преживљава човечанство, не може се постићи нити остварити само "спољашњим" и "формалним" реформама. Не ради се само о новим установама и законима, ради се о обнови правне свести. Прва и последња, *одлучна реч* припада самом духу, тј. у датом случају правној свести.

И само тим путем могуће је истински и стваралачки обновити политички и државни живот.

Глава девета

О ДРЖАВИ

1. Жива основа државе

Држава у њеној духовној суштини није ништа друго до *отаџбина обликована и обједињена јавним правом*, или другачије, *мноштво људи повезаних заједничком духовном судбином*, који су се саживели у *заједницу* на темељу *духовне културе и правне свести*. Строго узев, тиме је све речено.

Од памтићка се људи и народи обједињавају у државе и учествују у политичкој комуникацији, а размере њиховог историјски акумулираног политичког искуства су уистину огромне. Па ипак морамо да признамо да већина људи није схватила први и основни аксиом политике. А према том аксиому *право и држава настају из унутарњег, духовног света човека*, стварају се управо *за дух и ради духа* и остварују *посредством правне свести*. Држава нипошто није "систем спољашњег поретка", који се остварује кроз спољашње поступке људи. Она се нипошто не своди на то да је "неко написао", "потписао", "наредио"; "да су неки људи негде отишли", "окупили се", "говорили", "викали", "да нису дали један другом да говоре", "одлучили"; да су се "маса народа окупиле на улици", да је "полиција растерала скупштину", да су "почели да пуцају", "убили толико и толико", "стрпали у затвор толико и толико" итд., итд. Речју, *спољашње манифестације политичког живота уопште не представљају сам политички живот; спољашња принуда*, мере гушења и крвавих обрачуна, којима је државна власт понекад приморана да прибегне, уопште не одређује *суштину државе*. То је глупа предрасуда, погубни неспоразум који шире кратковиди и површни људи.

Држава се, у ствари, гради *изнутра, душевно и духовно*; и државни живот се само изражава у спољашњим манифестацијама

људи, а одвија се и протиче у њиховој души; њено оруђе, или орган, јесте *људска правна свест*. Распад државе или било ког политичког поретка не састоји се једноставно у спољашњем неред, анархији, уличним погромима, убиствима и биткама грађанског рата. Све су то само плодови *унутарњег распада који се већ догодио*. Људи „не виде” тај унутарњи распад и тим горе по њих, тим опасније по државу. Људи не умеју ни да појме, ни да објасне, ни да се ухвате у коштац са том душевном пометњом, са тим духовним распадањем и тиме ће последице бити фаталније. Могло би се рећи: прави политички живот не галами у скупштинама и парламентима нити бесни на улицама - он *ћути у дубини националне правне свести*, а галама, насиље и пуцњава - само су страсне и најчешће нездраве експлозије унутарњег политичког живота. Политички геније, велики државник, уме *да ослушкује ту безгласну правну свест свога народа* и да делује *из ње*, и уколико му се обраћа, онда ће и народ, препознавши га интуитивно, да ослушне и њега и да га следи. Према томе, народ и његов вођ сусрећу се и међусобно здружују у оној тајанственој дубини где обитава *љубав према отаџбини* и ирационално *државно-политичко расположење*.

Шта се збива с државом, у пгта се она претвара ако код народа и његових вођа ишчезне истинско *државно-политичко расположење*?

Тада се држава претвара у систем грозничавог насиља, у принудни апарат, у непостојани компромис између људи испуњених међусобном мржњом, и између класа које се острашћено боре једна против друге, речју - у *прикривени грађански рат*. Тада се целокупна такозвана "политика" претвара у духовно изопачену, свепонижавајућу и корумпирану папазјанију. Тада се држава налази на прагу пропасти. Отуда, без истинског државно- политичког расположења, осећања и воље, држава не може да постоји.

Истинско државотворно расположење душе настаје из патриотизма и национализма¹, и није ништа друго до модификација ове љубави. Здрава, државотворно расположена душа доживљава своју отаџбину као *живо правно јединство* и учествује у том јединству својом *правном свешћу*, што значи да грађанин признаје државу на начин *добровољне самообавезе* и назива је "*моја држава*" или "*наша држава*".²

Ако почнемо да проучавамо државу формално и површно, учићемо да припадност човека његовој држави ("грађанство" или "подаништво"), веома ретко зависи од његовог слободног избора; она се обично одређује за њега обавезним законима

¹ В. осму главу.

² В. шесту и седму главу.

државе и не зависи од његове добре воље или сагласности. Још пре његовог рођења законом је било одређено да будуће (новорођенче) припада тој и тој држави и никаква каснија позивања на то да "он то није знао", или "није тада дао свој пристанак", или "да сада више није сагласан", не могу једнострано да пониште његово грађанство или подаништво. Према општем правилу проблем грађанства или подаништва разрешава сама држава својим законима и уредбама - једнострано, формално и доследно.

Разумљиво је што се у таквом поимању и тумачењу овог питања крше извесна опасност. Ради се о томе да *духовни смисао* грађанства и његова *животна снага* осећају потребу за *слободном љубављу* грађанина и његовим *добровољним самообавезивањем*; потребно је да формална припадност држави не остане празан и мртав привид, већ да душа грађанина буде испуњена живим осећањем, лојалном вољом и духовном увереношћу, потребно је да држава живи у души грађанина и да грађанин живи за интересе и циљеве своје државе. Међутим, формална регистрација грађана, њихово деспотско и једнострано уврштавање у државу, на то не рачуна и од тога не зависи. И управо државна припадност, која није испуњена живом љубављу грађанина према његовој отаџбини и народу, нити је учвршћена његовим добровољним самообавезивањем, може лако да створи политичку илузију: појављују се слојеви *фиктивних грађана* који не примају ка срцу ни живот ни интересе "своје" државе - једни из *националних* побуда (они у души сврставају себе у други народ), други - из *економских* разлога (у индустријском и трговачком смислу заинтересовани су за процват друге државе), трећи - из *социјално-револуционарних* мотива (они желе "својој" држави сваки могући неуспех и војни пораз)... Сви ти "грађани" припадају држави само формално-правно, а душевно и духовно остају јој не само туђи већ, можда, и директно непријатељски расположени према њој, било као *саботери*, било као *издајници*. Грађанин који своју државну припадност носи *против своје воље*, или без своје унутарње сагласности, јесте духовно нездрава а политички опасна појава; држава и влада морају да учине све што је у њиховој моћи да придобију његово поштовање, његову наклоност и његову лојалност, како би освојили његово срце, његову вољу и његову правну свест. Али, ако у држави постоје народности, или друштвено-економске класе, или политичке партије, које су нелојалне у свом политичком сепаратизму и које можда кују заверу, онда се политичка опасност претвара у праву претњу...

Могло би се, према томе, рећи да *државотворно расположење душе*, које обухвата и осећање, и вољу, и уобразиљу, и мисао (па отуда води ка одлукама и поступцима) - *представља истинско ткиво државног живота* или, другачије речено, ваздух

којим држава дише и без кога се гуши и пропада. Без те *државне правне свести* држава постаје прост привид који можда поседује правну снагу и "принуду", али духовно виси над празнином. Другим речима, држава одговара свом достојанству и свом позвању само онда када је ствара и одржава истински духовни орган, тј. такав духовни орган који, са своје стране, одговара свом позвању и свом достојанству - *здрава, државно оријентисана правна свест*. Користољубиви, неморални и корумпирани људи, безобзирни и беспринципијелни авантуристи - а да не говоримо о обичним криминалцима - не могу нити да створе, нити да одрже здравим државни организам. Јер држава је *организована комуникација људи повезаних духовном солидарношћу, који ту солидарност не усвајају само умом већ је и подржавају снагом патриотске љубави, жртвене воље, достојним одважним поступцима...* То значи да истинска, здрава држава почива управо на оним духовним темељима људске душе, које смо разоткрили у нашем истраживању.³

Према томе, у животу народа постоји одређена мера одсуства правне свести, неморалности, равнодушности према отаџбини, корумпираности и кукавичлука, уз коју никаква држава више не може да постоји, уз коју се показује да она више није у стању нити да одржава и штити културу у мирно време, нити да одбрани отаџбину за време рата. Несумњиво, држава није позвана да проповеда људима моралност и врлину или да их приморава на љубав, савесност и духовност; о томе је претходно било доста речи.⁴ Напротив, држава пре *претпоставља* ове врлине у људским душама, она их такоређи *подразумева* и *ослања* се на њих. Али тешко њој ако се задовољава тиме што "подразумева" ове врлине у својим грађанима и ако унутар њених граница нема слободних организација и посебних снага које јој иду у сусрет у послу укореењивања добра, духовности и патриотизма у душу! Човек се не може присилити на љубав и духовност, али га је могуће и потребно *васпитавати* духу и љубави, и државна школа, несумњиво, мора бити прожета тим настојањем. *Највиши циљ државе* нипошто није да држи своје грађане у плашљивој побожности, да сузбија приватну иницијативу и покорава територије других народа, већ у томе да *организује и заштити отаџбину на основу права и праведности, полазећи од племените дубине здраве правне свести*. Због тога се држави даје и *власт и ауторитет*, због тога јој се препушта могућност *васпитања и избора* најбољих људи; због тога она ствара *армију* и

³ В. главе 1-8: О вери, О љубави, О слободи, О савести, О породици, О отаџбини, О национализму.

⁴ В. посебно другу, трећу и четврту главу.

морнарицу. Том циљу је држава и позвана да служи, а служити му може само кроз предану и искрену правну свест својих грађана.

2. Идеја државе

Држава, дакле, поседује извешан *јединствен* и *највиши* циљ. Она је позвана да служи том циљу и налази се на истинској висини само утолико уколико му заиста и служи. Аристотел је тај циљ одредио речима "леп живот": држава настаје, говорио је он, ради "лепог живота". А ми, хришћани, сада бисмо рекли: држава је позвана да служи *Божјем делу на земљи*. То уопште није позив на "теократију"; ни црква није позвана да господари државом, ни држава није позвана да постане црква или да је раствори у себи; напротив, цркви је неопходна независност од државе, а држава нипошто не треба да служи Божјем делу на земљи у црквеној форми.⁵ Па ипак смисао државе се састоји управо у том служењу? Како то разумети?

Неискусном и површном посматрачу увек ће се чинити да људи, бавећи се политиком, следе мноштво различитих политичких циљева; с једне стране, код сваког политичара политика има *свој посебни* "политички" циљ; с друге стране, он има могућност и право да *мења* свој политички циљ по сопственом нахођењу, да се политички "предомисли" и постави себи нови, можда чак директно супротан политички циљ. Сваки од ових субјективних ирелативних циљева јесте "*политички*" циљ, потпуно независно од његовог садржаја и дигнитета - из простог разлога што тај човек хоће да га достигне *путем освајања државне власти*. Са тог становишта појам "политике" и "политич-ког" не одређује се тиме *шта* уистину човек жели, нити *садржајем* његовог циља, нити *патриотском оданошћу*, нити државном достојанственошћу или националном вредношћу, већ *путем* који је човек себи изабрао (тежи да се домогне државне власти), или *оруђем* којим жели да се користи (жели да делује посредством државне власти). У складу с тим, сваки циљ, ма колико био користољубив, или антидржавни, или кажњив, ипак се показује као "политички", самим тим што се нашао политички авантурист који настоји да се домогне државне власти ради тог циља... С формално-правне тачке гледања на државу и политку таква интерпретација ће, можда, бити у потпуности доследна, али у стварности она широм отвара врата политичком злу са свим његовим последицама... Политички релативизам, за кога је "све условно" и "све релативно", уноси у људску душу један од најопаснијих парадокса.

⁵ О правилном узајамном односу цркве и државе своје мишљење сам изложио у 22 глави моје књиге *О противљењу злу силом*.

Насупрот томе, здрава правна свест, још од античких времена, тврдила је кроз уста Конфуција и Лаоцеа, а затим и кроз уста Хераклита, Платона и Аристотела *-јединство, објективност и безусловност државног циља* и политичког задатка. При таквом поимању ствари термин "политика", "политички", не указује једноставно на државну власт као на пут, или оруђе, или средство помоћу кога треба да се оствари одређени циљ, већ на *јединствени, највиши задатак* државе, на *циљ* којем треба да служи државна власт, на *вредност* коју је позвана да оствари политичка делатност. Разуме се, људи који се баве политиком, могу да следе најразличитије циљеве - и користољубиве, и апсурдне, и рушилачке, и издајничке, и чудовишне, али сви ти циљеви су у стварности *антиполитички*. И ми морамо управо тако да их оцењујемо и карактеришемо јер ће се, иначе, политика постепено претворити у гунгулу суманутих људи и криминалаца. Идеја и реч "политика" уопште не упућују на празну форму господарења и принуде, напротив, упућују на некакав одређени *садржај*. Здрава правна свест, истинска државно-политичка оријентација, увек ће бити верни том садржају и том циљу. Ако душа грађанина изневери тај садржај и тај циљ, онда је његова делатност кренула штетним путем, а ако се покаже да грађанин низашто друго није способан осим да искривљује и руши политичку идеју, онда мора да призна да је политички неспособан и непозван за политику. Уколико више људи, лишених политичке и правне свести, активно учествује у државној делатности (макар и у форми обичног гласања), утолико је већа опасност по државу. Што већи број грађана губи из вида јединствени и објективни задатак државе, и почиње да следи не општи *циљ* већ мноштво *посебних* циљева - свеједно да ли личних или класних - тим јаче политика почиње да се изрођава и распада, држава постаје тим слабија, и тим лакше ће се срушити и распасти једног не баш лепог дана. Овде се разоткрива својеврстан удес који је иманентан самој суштини државе, и тај удес навешћује невољу и казну сваком политички неразумном вођи и сваком политички заслепљеном народу.

У чему се састоји *суштина* државе? У чему је њен једини и објективни циљ?

Суштина државе састоји се у томе што *сви њени грађани* имају и поштују - поред својих различитих и посебних интереса и циљева *-још један интерес и још један циљ*, заправо: *општи* интерес и *општи* циљ јер је држава својеврсна духовна *општина*.

Многи лични или приватни интереси не ишчезавају; они остају и грађани настављају да их следе. Свако од њих има свој интерес; свако се брине о себи и за себе. При дефинисању ових приватних, егоистичких интереса, многи људи су у стању да "разумеју" једни друге: њихови интереси ће бити *слични* један

другом, али ће свако од њих деловати егоистички и користољубиво. Ти интереси се неће сливати у јединствени, велики и *општи* интерес пред којим би сви били *солидарни*. Људи остају *конкуренти*, али не постају *сарадници*; они наступају као *приватна* лица, али не као *грађани*. Њихов живот остаје *приватни живот*. Они ће бити склони да се боре једни против других. И унутарње устројство њихове душе неће постати ни политичко ни државотворно. Јер је *политика солидарна делатност ради јединственог и општег циља*. И ако тај циљ још није оформљен, ако још није схваћен или ако ишчезава - онда држава постаје налик пешчаном мору којим се ветар поиграва ковитлајући и разбацујући песак на све стране. Тада се држава распада и нестаје у расцепканости због паралелизма и конкуренције, у узајамним суровостима и грађанском рату.

Без *општег* интереса, без *свеопштег* (тј. *свима заједничког*) циља, без *солидарности* - држава не може да постоји. Политички циљ - то је онај циљ за који *сваки* грађанин може да каже: "То је *мој* циљ"; и да при том буде у *праву*, и за који он треба да дода: "То *није само мој* циљ"; и за који сви грађани заједно и скупа могу да додају: "То је *наш општи циљ* и да при том буду у праву.

Сфера политичког почиње тамо где *сви желе једно те исто* и то тако да је оно или *присутно одмах код свих*, или *код свих у исти мах одсутује*. Свако то у својој души жели на свој начин јер су психолошки сви људи различити: 'интерес' као *лични доживљај* остаје плуралистичан и различит, али интерес као *пожељни предмет - један* је код свих и за све, и може се задовољити само путем *заједничке организоване делатности*. *Заједништво циља* води ка *заједништву средстава и путева*: и основа политичке делатности и политике је већ створена.

Дух народа, национална култура, отаџбина, државно устројство, државна власт, законодавство, суд, правни поредак, грађански мир итд., јесу такви предмети (или, могло би се рећи, интереси, циљеви, добра) који припадају свим синовима отаџбине, свим грађанима *заједно и скупа*. Нико не може да претендује на њих само за себе, нико не може да их ствара и њима располаже самостално. Свако се користи том заједничком својином; свако живи од зрачења тог заједничког духовног блага; свако је позван на суделовање у стварању и одбрани тих добара. Штавише, *свако од нас уопште и јесте син своје отаџбине, субјект права и грађанин само докле док то опште добро постоји*. У том смислу Аристотел и Хегел су били у праву када су тврдили да држава 'претходи' грађанину: то је значило да нема грађанина без државе, да је држава услов постојања за грађанина, да "најпре" мора постојати држава, па "тек онда" могу постојати и грађани, а након распада државе преостаје море људског песка, а не грађани...

Према томе, опште добро повезује све са свима: свако осећа потребу за свима осталима, и сви осећају потребу за сваким. Овде настаје оно велико *заједништво* које се може описати овако.

Сви ми желимо једно исто, што за нас представља нешто заједничко, и сви ми то знамо један за другог и у томе имамо поверење једни у друге: повезани смо *солидарношћу*.

Сви ми осећамо потребу једни за другима: повезани смо том потребом једни с другима, од сваког води нит одношења према сваком другом и, осим тога, нит одношења према нашем заједничком добру. Ми смо, како се то каже, у *саоднос*у један с другим, дакле, повезани смо *корелативношћу*.

Сви се ми обавезујемо један другом да ћемо бранити један другог и наше опште добро: један за све, сви за једног; сваки за опште, опште за сваког; и та веза је *узајамна* (мутуална): ми смо повезани *мутуалношћу*.

На тим основама ми смо - *једно*. Ми смо - *јединствена духовна и правна заједница којом управља јединствена врховна власт и која је повезана јединством живота, стваралаштва и историјске судбине*. Ми смо - држава.

Правилно схватити идеју државе можемо само ако домислимо до краја и до потпуне развојности откривене основе (духовне солидарности, корелативне везе и мутуалних обавеза). Ове основе можемо објединити и приказати у виду учења о "друштвеном уговору" који су тобоже грађани закључили између себе. Ствар, међутим, није у томе да ли је такав уговор закључен у историјски познатим државама (зацело, није!), већ у томе да га људи, оснивајући државу, уистину закључе... Ствар је у томе да сваки човек, достижући грађанску зрелост, промисли и проосећа у својој правној свести ове основе. Важно је да у правној свести сваког од нас буде повучена црта која дели сферу нашег *Заједничког, Солидарног, Корелативног и Узајамног*, као *политичку и државну* сферу - од нашег личног, приватног и егоистичког. Неопходно је да свако од нас у дубини своје душе положи својеврсну заклетву - да ће *бранити ту сферу, служити јој* и деловати у њеним границама *државно и политички*. А то значи учврстити у својој правној свести не само *идеју државе* уопште, већ и *идеју својерођене државе, своје државно оформљене отаџбине*. Штавише, то значи својим животом суделовати у обнови и препороду савремене државе на основама *стваралачке* и, уз то, *хришћанске* правне свести.

3. О државној правној свести

Да би се правилно разумела и утемељила идеја државе потребно је, пре свега, имати у виду душевни *склоп здраве* државне правне свести: тај склоп је *стваралачки* и, уз то - тај склоп је *хришћански*.

Почећемо са неопходним претходним разјашњењима.

Утемељити *идеју* државе уопште, не значи прогласити да су све у историји човечанства познате нам државе биле "добре", да су биле на висини идеје и чиниле само добро. То се не може рећи за људска дела ни у једној области живота. Отуда је и у религији, и у моралној сфери, и у књижевности, и у сликарству, и у науци, и у праву, и у политици - било бољих и горих, узвишених и ниских творевина, а бивало је и таквих појава које би требало сврстати пре у "антикултуру" него у "културу". Такве појаве, међутим, нису компромитовале целокупну сферу: тривијални, неуметнички роман није компромитовао целокупну литературу; религиозне заблуде ушкопљеника или бичевалаца нису довеле у сумњу сваку религиозност; рђави закони нису сведочанство немогућности праведног права итд. Према томе, одбацити идеју државе, позивајући се на то да је у сфери државе и политике било не мало ружних појава, било би неосновано и глупо.

На исти начин би било неосновано, полазећи од таквих деформација државе и политике, инсистирати на неприхватљивости државе за хришћанску свест. Међутим, данас су се почели појављивати и такви софисти који се усуђују да тврде да је држава изум и оруђе "ђавола". Схватати државу као формални систем насиља, као организацију неморалног угњетавања слабих од стране јачих и сл. - значи или показати потпуно помањкање здраве правне свести, или свесно доводити у заблуду непросвећене људе. Не треба, разуме се, као дете идеализовати историјске државе, али, с друге стране, недопустиво је одбацити идеју државе без поимања њене здраве и дубоке суштине.

Насупрот овим погрешним гледиштима ми истичемо идеју државе, коју је здрава правна свест заступала током многих векова и тврдимо да *правилно схваћена државна политика на свој начин васпитава људе у духу хришћанског учења*. У складу с тим, истински здрава држава јесте принцип светлости и добра у историји човечанства, а неговање здраве државне правне свести помаже човечанству да изађе на пут духовне обнове...

Малочас смо утврдили да *духовна солидарност грађана међу собом представља реалну основу државе и политике*. А то значи да државу треба схватити као *живи систем братства*, који је директно у складу са јеванђељским учењем.

У срцу правог грађанина, а посебно правог политичара - *државни интерес и његов лични интерес пребивају у стању живог и неразделивог идентитета*. То не значи да он "нема никаквих" личних интереса, да се он у потпуности одрекао себе и да живи само ради државних послова. Али то значи да интересе своје отаџбине и своје државе он прима к срцу баш као и своје сопствене, а у случају директног сукоба између њих - он свој сопствени интерес преводи у стање ћутања. Тако он ни за каква

блага овога света не би хтео да шпијунира у корист суседне државе; ни под каквим условима не би допустио да у државним пословима буде оптужен за подмићивање; не би подривао валуту своје земље путем спекулација; не би желео да се обогати увозом штетним по државу итд. Све му то забрањује оно живо јединство интереса којим он мисли и делује током целог свог живота.

Међутим, прихватајући интерес *своје државе* толико блиско срцу као свој сопствени, он *самим тим доживљава сваки духовно истинит и оправдан интерес сваког од својих суграђана* као свој интерес. Јер је сваки такав интерес принципијелно укључен у интерес државе као целине. У томе је аксиом здраве правне свести.

Управо се на то своди садржај политичког живота и могло би се једноставно рећи да само они грађани имају основа за активно учешће у политичком животу, који су доказали своју способност за такво поистовећење интереса, јер ће сви остали водити криву и погрешну политику, изопачаваће суштину државотворне правне свести, подривати поверење у државу и уносити дух грађанског рата.⁶

Покушајмо сада да овај аксиом здравог државног живота допунимо живом снагом уобразиље.

Може ли бити назван *грађанином* онај који *не прихвата циљ своје државе*? Такав човек може да буде становник земље, да ради или тргује, али у чему ће се изражавати његово грађанство ако му није стало до интереса, до циља, до задатка, до судбине датог народа и државе? Он ће се јавно користити правима и погодностима живота, али неће носити ни обавезе, ни бремене, ни одговорности; биће паразит или готован или, у најбољем случају, гост, али не и грађанин. А да би постао грађанин он мора да прихвати интерес државе на начин на који прима и свој сопствени.

То је могућно само на два начина: или да се држава спусти до нивоа његовог приватног, личног користољубља и почне да му служи (напр. посебним интересима једне партије или једне класе) - тада ће читав политички систем бити изопачен и дегенерисан, а држава ће пре или касније да се распадне и сруши; или пак (друга могућност) - да се *индивидуална душа уздигне до садржаја истинског државног циља и истинског државног интереса*, тј. да човек постане патриота и грађанин, и да почне да служи својој отаџбини. И тада ће се показати да се истински и узвишени циљ његовог живота у суштини не разликује од циља његове рођене државе, напротив - између њих ће се разоткрити истинско и живо јединство. "Моја ствар јесте - ствар моје отаџбине и моје државе тако да, с једне стране, све оно што је

⁶ В. трећи одељак треће главе *О политичкој слободи*.

штетно мојој отаџбини и мојој држави не може да буде моја ствар, а, с друге стране, ствар мога народа и моје државе мени је до те мере блиска и важна као да се тиче мене самог и моје судбине” - то је формула истинског патриотског грађанства.

Ту ”истоветност” не треба разумети само у смислу *самоодрицања и пожртвованости* зато што она у стварности изражава и акт *самопотврђивања* који грађанин реализује; држава не само *негује и узгаја своју националну културу у целини, већ задовољава и сваки духовно истинити и оправдани интерес* сваког од својих грађана.⁷ А то значи да се грађанин, поистовећујући себе са својом рођеном државом, не само ”жртвује” већ и ”добива”, не само ”лишава” већ је и ”на добитку”... То се огледа у сваком погледу: и у томе што сваки грађанин, у својству субјекта права, користи своја света и неотуђива права слободе и заштите својих приватних, имовинских права; и у томе што су његов живот и национална независност осигурани од стране државне армије; и у томе што држава чини за њега на плану социјалне изградње почев од школе па завршавајући са железничким пругама, почев од државног осигурања радника па до старања о неспособнима за рад...

Мисија државе састоји се у томе да у свим условима *поступа са сваки грађанином као са духовно слободним и стваралачким центром сила, јер труд и творевине ових духовних центара представљају живо ткиво народног и државног живота*. Нико не треба да буде искључен из државног система *заштите, бриге и подршке*, и, у исто време, сви треба да имају могућност да раде и стварају по својој *слободној, стваралачкој иницијативи*. Сваки грађанин треба да буде убеђен да је и он заштићен, да није занемарен и да ће наћи правду и добити помоћ од државе и, у исто време, сваки грађанин треба да буде самосталан и самоиницијативан. Држава може да захтева од грађана и служење и жртву, али и она сама мора да служи и да се жртвује. Другим речима, држава треба грађанима да улива живу увереност у то да у њеним границама влада *жива хришћанска солидарност*.

Држава каже сваком од својих грађана: ”Не служиш само ти, већ такође служи и теби. Твоје служење састоји се у одрицању и пожртвовању. Али ако поседујеш духовно истинит и оправдан интерес, онда он мора бити принципијелно уважен, подржан или, у крајњем случају, заштићен од стране државе. Јер се интерес државе састоји управо у укупности свих духовно истинитих и оправданих интереса њених грађана; део тих интереса се издваја као *општи* за све и задовољава се посебно, други део остаје по-

⁷ Задовољава макар општом безбедношћу, правним поретком и заштитом личне слободе. То ”задовољавање” нипошто не треба схватати у смислу државне интервенције.

себан и личан, али је и он, по мери своје духовне истинитости и оправданости, подржан од стране државе. Не желиш само ти да будеш здрав, да добијеш образовање и имаш посао, да будеш заштићен од експлоатације, да имаш помоћ за време болести, да се користиш ефикасним, праведним и благонаклоним судом итд.; за то су заинтересовани твој народ и твоја држава у целини. Али тебе твоја држава подржава и у твојим приватним интересима ако су основани и оправдани: било јевтиним кредитом, било успостављањем неопходне бриге о малолетницима, било обезбеђењем окупације, било помирљивим разрешењем сукоба класа. Ти ниси само средство државе, ти си, у исто време - *њен живи циљ*. ”

Сугеришући такво уверење грађанину, држава му препруга да дела по сопственој, слободној иницијативи; она га не везује нити га притиска непотребном бригом: она се једино *стара* о њему, *помаже* му. И уколико се та брига у нечему не манифестује, питање се не своди на то да ли је држава позвана да се о томе брине, већ на то у чему и на који начин она треба да се манифестује...

Све то не значи да се мисија државе своди на праведно и социјално поступање с грађанима појединцима. Циљ државе уопште *није механички збир* који настаје од свих оправданих интереса појединих грађана. Могло би се, напротив, тврдити да држава има посла *искључиво са општим, општенародним интересом* јер се приватни и лични интерес грађана може само утолико узети у обзир уколико он, управо на основу своје духовне истинитости и оправданости, може бити доживљен и протумачен као *општи и општенародни интерес*. То дозвољава и то захтева општа *солидарност и узајамност* грађана. Заправо, за задовољење сваког духовно истинитог и оправданог интереса сваког грађанина заинтересован је не само он сам, већ су заинтересовани и *сви* његови суграђани; то је општи, народни, државни интерес.

Сваки просјак у земљи није само несрећни сиромашак већ жива рана народног и државног живота. Сваки човек без посла, сваки беспризорник јесте национална несрећа. Сваки написмени јесте општенародна опасност. Сваки антидруштвени експлоататор јесте општенародна штеточина. Сваки расипник захтева државно старатељство. Свако погажено право јесте шупљина или подеротина у општој мрежи правног поретка итд. И све ово нису празне речи зато што један од основних аксиома државности гласи: ”Један за све, сви за једног”. Народ је живо јединство повезано хиљадама живих нити, које обитавља у непрестаној духовној и економској размени; он је сличан *живом организму где је све повезано са свим и све се храни свим осталим*. Приватни и лични живот одвија се у дубоком окриљу општенародног живота

и општих интереса. То се не сме заборавити, поред тога се не сме пролазити равнодушно и незаинтересовано. Народ који не уме или не жели да чува и јача заједничке основе свога опстанка, биће сурово кажњен; први социјални земљотрес читаће му добру лекцију и можемо само пожелети да та лекција не дође сувише касно.

Дакле, држава није позвана да се спушта до приватног интереса појединачног човека већ је позвана да *уздиже сваки духовно истинити и оправдани интерес појединог грађанина на ниво интереса целог народа и целе државе*. Ако то држава чини или ако, у крајњој мери, тежи ка томе, онда она врши своју духовну и хришћанску мисију, постаје кроз то *социјална држава* и тиме васпитава своје грађане у духу *хришћанске политике*. И тада ће она постати оруђе опште солидарности и грађанског братства.⁸

4. Класе и партије

У складу са свим тим, истинско становиште личне правне свести било би овакво. Грађанин прихвата и усваја све интересе и задатке државе као своје сопствене; самим тим он прихвата и сваки духовно истинит и оправдани интерес сваког од својих суграђана. Уколико постоји било који "приватни интерес", који је духовно истинит и оправдан, онда он није напросто приватни интерес већ *субјективно природно право* и самим тим - *општи, јавни и општенародни интерес*, интереси задатак саме државе. А то значи да нема грађанина у држави који би могао да прође равнодушно поред тог интереса. У томе се и састоји суштина здравог државног осећања и правне свести.

Државна правна свест, дакле, *уздиже појединачну вољу грађанина појединца на висину истинског политичког циља*: она проширује њен обим (учвршћујући га за оправдане интересе свих суграђана) и оплемењује њен *садржај* (указујући јој управо на *духовно оправдане и праведне интересе* других). Тиме *политика васпитава* човека, учи га да созерцава целокупни хоризонт својих суграђана и да свуда издваја оно што је, по његовом сопственом разумевању, духовно оправдано и праведно. У том васпитању појединачна воља грађанина не само што се подиже на државни ниво, и не само што се шири по обиму, већ се и *ослобађа* од личне похлепе и класног користољубља. Уопште узев, реч је о процесу *државног прочишћења душе*.

Строго узев, истинска политика уопште не служи појединачним и личним интересима - свеједно да ли је у питању посебан

интерес одређеног лица, читаве групе или читаве класе. Истинска политика у принципу отклања све и свакојаче посебне жудње. Она рачуна само са истинским и оправданим интересима лица, социјалних група (на пример, занатлија, кућевласника, инвалида) и, при том, искључиво с тачке гледишта *целог народа, државе, отаџбине*, с тачке гледишта *општег интереса, праведности и природног права*. Ако је одређени интерес одређене класе духовно утемељен и оправдан, онда то више није класни интерес већ интерес *народа у целини*, интерес *саме државе* и, отуда, *сваког појединачног грађанина као таквог*; тада је бесмислено дерњати се о томе како је реч о тобоже "класном" интересу. Оно што треба штитити и укоренјивати заправо и није класни интерес, јер је класни интерес као такав *парцијална похлепа*, па стога не подлеже задовољењу. Треба штитити само оне "класне" интересе који су *општенародни и државни*. Само они заслужују задовољење. Сваки неосновани класни интерес само је упорно истрајавање на парцијалним захтевима, испољавање противдржавне лакомости; он мора бити отклоњен и никаква пропаганда, никаква агитација, никаква класна халабука, никакав оружани устанак или грађански рат не могу у томе било шта изменити; противдржавна природа тог интереса неће се изменити ни халабуком, ни клеветама и лажима, ни крвопролићем. Разуме се, неосновани класни интрес може политички да "победи", али ће таква победа само припремити разарање државне праћне свести у земљи и неизбежно се претворити у опасност - и за државу у целини, и за саму "победничку" класу... Нема државе коју чини једна класа и није могућно створити такву државу јер живот почива на *подели рада, на специјализацији уметности, на наслеђеној културној традицији и на самосталности стваралачке иницијативе*. Отуда је покушај једне класе да победи, или пригуши, или тим пре искорени све остале класе, унапред осуђен на неуспех; ништа од тога неће испасти осим растројства живота, свеопште пауперизације, културне дегене-рације и бескрајног грађанског рата.

Права политика се води тамо где царује солидарност између грађана и између појединих класа. Она не настаје из паралелизма посебних интереса, нити из конкурентског користољубља, нити из класне борбе која није ништа друго до прикривени грађански рат. Она настаје из солидарности и узајамности; она исходи из идеје целине, народног јединства, отаџбине; она рачуна с духом, с праведношћу, с природним правом, с *општим* задацима и циљевима; она не води класним раздорима нити партијским кавгама, политичком ћифтинству нити распродаји државне власти на лицитацији; она захтева да грађанин поистовети себе са својом отаџбином, да прихвати интерес своје државе и све оправдане интересе свих својих суграђана.

⁸ Не можемо а да не подсетимо да је идеја "братства" доспела у државно-политички свет од времена христјанизације европских народа, а нипошто од времена прве француске револуције 1789. године.

Држава, уколико се правилно појми, није механизам "принуде" и "класне конкуренције", како многи уображавају - *већ организам духовне солидарности*. И политика не означава партијске претензије, партијску лаж и партијске интриге, *већ успон правне свести до поимања патриотских циљева и разрешења истински државних задатака*. Свако од нас, свака нова генерација, мора својом правном свешћу да прихвати своју државу као живо духовно јединство - јединство културе, власти и историјске судбине; да прихвати и заложити се за то јединство, те да почне да разрешава његове конкретне задатке - духовне, националне, привредне и правне. И отуда је свако од нас дужан, и отуда је свака нова генерација дужна пре свега да *исправно преусмери и усмери своју правну свест*.

Јединство отаџбине и државе никада неће бити постигнуто ни учвршћено ако је правна свест грађана у стању превирања, искушења и растројства. Јединство отаџбине и државе захтева изнутра снажну, непоколебљиву правну свест. Да би од мноштва људи и интереса настала политичка заједница и државно јединство, потребно је да лична воља човека од самог почетка буде усмерена на ту заједницу и на то јединство. Тек тада ће *политичке партије* бити засноване на исправним темељима и *политичка гласања* попримити свој прави смисао.

Политичке *партије* не треба да се деле по принципу личног, групног или класног интереса. Оне су позване да служе не лицима, групама, класама већ отаџбини, народу, држави. Отуда је *свака партија дужна да има програм свенародне правде, свенародне органске равнотеже, програм општих државних интереса, програм надкласне солидарности, програм природних права* који узима у обзир све слојеве и све класе. Партија може бити неколико или много. Међутим оне не смеју да се разликују једна од друге по томе *чије* интересе "штите" јер су све оне позване да штите *опште* интересе. Разлике се могу тицати једино тога који су интереси солидарни, општи, општенародни, државни, надкласни и који је систем органске равнотеже спасоносан за земљу.

У складу с тим морају се схватити и спроводити и различита политичка гласања. Приликом избора и гласања *нико никога* не пита о његовим *личним* интересима или о *класним* интересима. Реч је о *надличним, надкласним, државним, свенародним, општим, солидарним* интересима. Бирача уопште не питају о томе "шта би он желео?" или "шта би било корисно за тебе и твоју класу?" или пак: "ко би, по твом мишљењу, могао најбоље да заштити *твоје* интересе?" Међутим, нема сумње да је у стварности таква поставка питања на изборима доминантна: свако вуче државни губер к себи и на себе; оних који вуку има много, и чему онда чуђење ако тај губер пуца и цепа се по свим шавовима?

Целокупна поставка овог питања је *искривљена, лажна и банална*, и нема апсолутно никакав однос према отаџбини, држави и политици, и уопште није производ здраве државне правне свести. И уколико народна маса, предвођена демагозима, заиста приликом гласања одговара на ова или слична питања, онда је њено гласање *трагикомичан неспоразум* који је опасан за отаџбину и државу, и који снижава целокупни ниво народног живота... Свако галами у своју корист и сви уображавају да ће добити тим више што буду јаче галамили, чиме се већ на неки начин ствара компромис из громко вапијућих личних и класних грамзивости. И људима још увек, ни до дана данашњег није јасна антиполитичка природа тог начина деловања.

Правилно формулисано питање приликом избора и гласања звучи сасвим другачије: шта је потребно отаџбини? У чему се састоји добро мог народа у целини? Које оправдане интересе мојих суграђана, који припадају свим социјалним класама, могу и треба да браним као солидарне, опште и свенародне? На који начин би се могло учврстити органско јединство моје државе на основи хришћанске братске солидарности? Итд. И ако неко није у стању да одговори на ова питања, макар и зато што о њима никада није размишљао већ је мислио само о својој сопственој кожи, онда би требало да се из части и скромности уздржи од гласања. Јер, у ствари, само је детету опроштено да на питање: како учврстити благостање породице? - одговори захтевом: "дајте ми што више слатких колача!..."

Да би се добио одговор на исправно постављено питање сваки грађанин је дужан да се побрине о следећем: прво, да одваспита и учврсти своју државну *правну свест* на основама хришћанске братске солидарности и патриотизма; друго, да продуби и прошири *снагу просуђивања* по питањима духовне културе, права и економије. Свако од нас мора да схвати да ће, све док не испуни ова два услова, приликом сваког гласања давати *фиктивне одговоре на лажно постављена питања*. Све док не преваспитамо у себи и кроз себе народну правну свест, све дотле никакве спекулативно смишљене, формалне политичке реформе неће превладати нити отклонити савремену политичку кризу. Све дотле ће и државе тумарати нехришћанским или чак антихришћанским путевима и последице свега тога ће се одразити у несоцијалној или чак антисоцијалној политици.

Државна и политичка обнова може да потекне из дубине правне свести и људског срца. Јер је једино оно у стању да пронађе нове *основе* свенародног јединства, и нове државне *циљеве*, и нове *облике* политичког устројства.

Глава десета

О ПРИВАТНОЈ СВОЈИНИ

1. Проблем

Постоје два различита схватања човека - *духовно* и *недуховно*.

Духовно схватање човека види у њему стваралачко биће с бесмртном душом, живо обитавалиште Духа Божјег, самосталног носиоца вере, љубави и савести. Живот тог бића јесте тајанствени, унутарњи процес, процес самопотврђивања и самоизграђивања. Тај стваралачки центар осећа потребу за слободом и заслужује је, он је самостални субјект права и правне свести. Он је жива основа породице, отаџбине, нације и државе, одговорни источник духовне културе.

Безумно је и злочиначки гасити то стваралачко огњиште на земљи. Оно се не може заменити нити се може без њега. Његове несавршености се превладавају и могу се отклонити само њим самим у процесу унутарњег изгарања. Да би постао *бољи* и да би живео *боље*, човек мора да *прихвати* од Бога и од природе дати му начин бивствовања и да усавршава свој живот изнутра. *Безумно* је гасити огањ личног духа зато што то гашење ионако неће поћи за руком, ма колико људи било смакнуто или мучено у тим покушајима; човеку је *дато* да буде дух; он је *позван* да буде дух; у томе је основни, свети смисао његовог живота и тај огањ ће се ипак изнова распламсати и разгорети с новом снагом. Гасити огањ личног духа је *злочин* зато што то значи лишити људе приступа свему светом, великом и бесмртном на земљи, то значи обесмишљавати живот и разарати културу. Гашење тог стваралачког огњишта зауставља и пустоши живот човечанства на земљи јер оно што преостаје након његовог привидног, фиктивног прекида, јесте само мученичко и понижавајуће, слабашно и јалово подобје некадашњег огња и некадашњег живота...

При таквом поимању, проблем приватне својине се своди на питање *да ли том стваралачком духовном центру доликује да има на земљи некакво чврсто, тварно Гнездо, стављено му на располагање и обезбеђено за њега - гнездо његовог живота, његове љубави, рађања деце, рада и слободне иницијативе?* Уколико доликује, онда на основу чега и под којим условима? Да ли је држава дужна да штити духовну самосталност и стваралачку самоиницијативу грађана - у култури, политици и

привреди - или је пак позвана да буде чудовиште *Левујатан*¹, које све гута, потчињава и обезличује, тако да мора да тежи конфискацији и подржављењу приватне својине која припада појединим грађанима, њиховим породицама и њиховим слободним удружењима (корпорацијама)? Има ли она разлог и право да путем "експропријације" и "конфискације" претвара грађане у стадо зависних и незаштићених робова? Да ли "јавна" стихија треба да прогута и укине стихију приватног живота и личне иницијативе? И шта је заправо држава - органско јединство живих људи, обдарених чашћу, савешћу и правном свешћу, или бирократска машина која "региструје" радну снагу и приморава је на ропски рад? *Да ли је дух могућ без слободе и стваралаштва? Да ли су могуће слобода и стваралачка иницијатива без приватне својине?...*

Овако се поставља питање приватне својине при *духовном* поимању човека. Сасвим другачије се поставља питање при *недуховном* поимању људске природе.

Апстрактно говорећи, можемо замислити такво недоследно учење које би обједињавало "духовну" тачку гледишта с комунистичким захтевима; историја људске мисли још не зна за такве куриозуме. Али, у суштини гледано, уопште није случајно што су практични социјализам и ратни комунизам оформили и разрадили свој програм управо онда када су се повезали с "економским материјализмом"; то је било консеквентно и неминовно. За материјалисту, на свету не постоји ништа осим материје - ни душа, као самостална и на тело несводљива реалност, а тим пре ни дух. Човек се састоји из тела, телесних потреба и функција и тиме се он исцрпљује. При том он подлеже механичким законима који управљају његовим животом - "простим" и "јасним законима; овде не постоје никакве "тајне" нити било какво посебно "стваралаштво"; истоветно стоји ствар и у друштвеном животу. Све оно што подразумевају духовно настројени људи када говоре о Богу, о бесмртности душе, о вери, о савести, о духовном стваралаштву - за материјалисту не постоји; све је то за њега производ непросвећене глупости и користољубивог лицемерја. Према томе, човек није духовна већ материјална величина; није стваралачко огњиште већ радно-мишићни центар, није самостални субјект права већ зависни објект који подлеже наредбама власти. Није му потребна вера већ трезвена разборитост, није му потребна иницијатива већ дисциплина и беспоговорно извршавање наређења; није му потребна љубав већ класна мржња; није му потребна савест већ класна самосвест. Морално осећање може само да му смета у његовој класној борби; није му потребна породица јер га само одвлачи од класног јединства; разговори о

¹ Према изразу енглеског филозофа Хобса.

”отаџбини” и ”нацији” морају да буду завршени једном и заувек; држава је ”машина за гушење класних непријатеља” и за принудну организацију рада. Природно је што је та машина позвана да прогута живот и рад човека појединца. Када држава поприми класно-пролетерску и пролетерско-партијску форму, она своди човеков приватни живот на минимум или га сасвим укида. Радне обавезе и размере потрошње човеку ће прописивати државна власт; неће бити никаквог чврстог материјалног гнезда, властитог станишта или сталне настањености. Слободна иницијатива води једино штетним субјективним измишљотинама или привредној ”анархији”, а имовинска независност је апсолутно непотребна и чак недопустива јер она ствара само грубу самовољу, неред и ”експлоатацију” човека од стране човека. На основу свега тога приватна својина уопште, а посебно оруђа за производњу (земља, фабрике, машине, стока, инструменти, библиотеке итд.), морају бити укинута а одговарајуће ствари морају бити конфисковане и предате на располагање бирократско-класном апарату. Самосталности и самоницијативности грађана мора доћи крај. Држава мора да ствара нову културу и нову привреду: безбожно-безличну материјалистичку културу и механички-принудну комунистичку привреду.

Овако се међусобно противстављају духовно и недуховно схватање човека у њиховим доследно промишљеним основама и закључцима. Два супротна погледа на свет, две различите вере, два ”човека”, два начина живота. Два супротна односа према приватној својини. Један - који почиње од Бога и духа и афирмише принцип приватне својине, који полази од вере и љубави, поштује слободу и савест, гради породицу, отаџбину и нацију, васпитава у човеку правну свест и здраво осећање надкласне државности. Други - који полази од здравог разума и мржње, који презире слободу и савест, свесно разара породицу, отаџбину и национални живот, подрива у човеку све темеље правне свести и надкласне државе... У сваком од ових гледишта питање приватне својине не разрешава се ни ”случајно” ни ”произвољно”. И у једном и у другом случају све је унапред одређено - исходном, полазном тачком.

Куда води сваки од ових путева?

2. Лажни пут

Каква год питања разрешавао човек у свом земном животу - теоријска или практична, материјална или духовна, лична или друштвена - он увек мора да рачуна с реалношћу, са датим објективним околностима и законима. Истина, он *може* и да не води рачуна о њима, али тиме он пре или касније навлачи на себе животни неуспех и можда читаву бујицу патњи и несрећа.

Човеку је од Бога и од природе дат посебни, одређени начин телесне егзистенције, душевног живота и духовног бивства: *индивидуални* начин. Свака теорија и свака педагогија или политика, које то немају у виду, ступају на лажни пут осуђен на неуспех. Тај начин егзистенције нипошто не искључује ни комуникацију, ни заједништво ни компатибилност људи; њено одбацивање води погрешном путу који осуђује на неуспех свако заједништво и сваку људску компатибилност, који покушава да игнорише *личну посебност, самоиницијативу* личну вредности људског бића. Лаж таквог пута разоткрива се снижавањем *нивоа и квалитета* живота; снижава се ниво спољашње телесне егзистенције (храна, одећа, грејање, обитавалиште, здравље), снижава се ниво душевне диференцираности (тј. сложености, вишестраности, префињености и еластичности), опада *квалитет* живота (рада, производа и стваралаштва, а посебно морала, правне свести, уметности и науке). *Свеколика* култура - и материјална, и душевна, и духовна - опада, дегенерише се и деформише. Долази до пада у својеврсну примитивну *поједностављеност* која се ствара вештачки и зато је лишена свих некадашњих врлина некадашње ”предкултурне једноставности”. Из живота ишчезавају стваралачке разлике, уступајући своје место монотonoј идентичности, идентичној опустошености, масовном осиромашењу. Квалитет ишчезава и не може да се надомести никаквим квантитетом јер *рђаво мноштво* није ништа друго до обиље рђавих ствари, стања или напора који никоме нису потребни. Без квалитета свако ”изобиље” губи свој смисао, оно директно постаје сиромаштво и опасност, као у случају поплаве, најезде скакаваца или блебетања глупака. Живот уопште има смисла и може да се усавршава само онда када се чува и негује *квалитет*; ако он изостане - пропаст је неминовна. А квалитет се ствара и обезбеђује, пре свега и изнад свега, *културом личног духа*. Немогуће је створити солидну тканину од трулих нити; немогуће је саградити солидну кућу од трошних цигала које се распадају; болесни и умирући неће унисоним јауком створити предивну хорску песму. Где је лични дух занемарен и обезвређен, друштвени живот ће бити болестан и стваралачки немоћан.

Онај ко признаје овај аксиом, признаје и принцип приватне својине. Ко одбацује приватну свјину, тај одбацује и принцип личног духа, а тиме подрива и друштво, и државу и привредни живот своје земље.

Комунизам, дакле, води људе лажним путем осуђеним на пропаст. Његов доследни атеизам, његов недвосмислени материјализам, његова негација људског духа и, посебно, самоделатности и вредности људске личности, управо и стварају онај духовно болестан и стваралачки немоћан друштвени поредак који смо малочас скицирали.

1. *Комунизам је противприродан.* Он не прихвата индивидуални начин живота који је човеку даг од Бога и природе. Он покушава да преиначи и претопи људску душу у њеним основним својствима и тежњама и, пре свега, да угаси личну заинтересованост и личну иницијативу човека на свим путевима његовог стваралаштва. Комунизам одбацује лични принцип као источник независности, разноликости и "анархије". Отуда он гаси не само приватну својину већ и приватну породицу, и настоји да искорени приватно мишљење, слободно уверење и лични поглед на свет. За њега је подједнако неприхватљива самосталност личног *инстинкта* за самоодржањем и самосталност личног *духа*. Њему је потребно не само подруштвљавање својине, већ и целокупног устројства људског живота, осећања и мисли; њему је потребно да изврши подруштвљавање и човекове душе и да створи нови тип - *примитивног бића опустошене личности и угашене духовности*, бића које је неспособно за лично стваралаштво, али је склоно да живи у чопоративном конгломерату. Та противприродна замисао је у корену осуђена на неуспех. Могуће је привремено разорити и угасити *духовни* принцип, али је лична форма људског *инстинкта* неуништива. Могуће је одгојити неколико милиона "јединки" лишених духовне културе, које у умном и моралном погледу доста личе једна на другу, неустрашивих у гомили, али ништавних појединачно, користољубивих као и раније, које се у својој похлепи не придржавају некаквих виших принципа. Дух привремено гасне, лични животни принцип се раствара и историја личне културе мора да почне испочетка. Међутим, *човекова природа* није подложна апстрактној самовољи, и на анимализованим јединкама не могу почивати ни породица, ни друштво, ни привреда, ни држава. Ето зашто је укидање приватне својине противприродно.

2. *Комунизам је антидруштвен.* То долази до изражаја у његовом покушају да створи такав поредак који у целини почива на принципима мржње, међусобног прогона, свеопште беде, свеопште потчињености и потпуног гушења људске личности. У основи комунизма се налази идеја класне мржње, зависти и освете, идеја вечите класне борбе пролетаријата против непролетаријата; на тој идеји је изграђено целокупно образовање и васпитање, привреда, држава и војска; отуда узајамни прогони грађана, узајамно потказивање и уништавање. Идеја општенародне солидарности и братства је одбачена и погажена. Спроводи се свеопшта конфискација имовине; савесни и покорни губе све, несавесни грабе и потајно уживају. У складу са основном идејом, сви морају да се претворе у "пролетере", тј. у људе без имовине, који се могу прехранити смо најамним радом. Након свеопште експропријације и пролетаризације, испоставља се да у земљи постоји само један монополски послодавац - диктаторска држава

коју предводи комунистичка партија и којом управља апарат комунистичких чиновника. На тај начин се *свеопшта пауперизација* допуњава *свеопштом зависношћу* од државе, од партије и од бирократског апарата. Нико сам по себи не може ништа да предузме; кога држава лиши права на рад, тај ће умрети од глади; услове живота, животне потрепштине и рад прописује монополски послодавац; монопол штампе и образовања, прогони вере и цркве, довршавају ствар и привредној подјармљености личности придружује се и њено духовно ропство. Тако комунизам постаје покушај стварања *вамписког* поретка који почива на патњама подјармљеног човека и који исисава животне сокове из пауперизованих и беспомоћних грађана. Човек је обесправљен и смрвљен, а држава постаје његов неограничени експлоататор. Ето зашто укидање приватне својине ствара најнедруштвенији поредак који познаје светска историја.

3. *Комунизам врши расипање снага.* То долази до изражаја, *прво*, у томе што он не жели и не уме да се користи стваралачком снагом живог инстинкта, личног интереса и личне иницијативе; целокупна стваралачка самоницијатива масе индивидуалних привредника гуши се и замире. *Друго*, узпразно се траћи сва она маса енергије, која је неопходна управо за само гушење тих личних снага - сва та рушилачка и истребљивачка работа комунистичког чиновништвa. *Треће*, траћи се сва она маса енергије која покушава да у душама успостави нову, теоријски исфантазирану и од стране власти наметнуту мотивацију (тј. унутарњу побуду) привредне делатности - целокупна силна работа на "агитацији" и "пропаганди", сви напори да се преиначи природноустројство људске душе. *Четврто*, траћи се она маса енергије, која покушава да оствари апсолутно предвиђање, апсолутни прорачун и апсолутно руковођење у економији и култури, траћи се зато што никаква влада није у стању да буде "свезналица", "универзални учитељ" и "свеопшти гонич". Сав тај покушај замене *живог организма измишљеним механизмом*, да се на ватри општенародне муке скува вештачки човек и његов апсолутно непотребан вештачки живот, како би се могло руководити његовим поступцима и делима, као што се то чини са марионетама - противприродан је и безнадежан. И, најзад, *пето*, траћи се целокупна она маса енергије, која одлази на ковање у звезде тог искуства у светским размерама, на сугерисање другим народима како је тај бесмислени и безнадежни начин привређивања, наводно најбољи и најпродуктивнији. На тај начин, укидање приватне својине води ка највећем траћењу снага за које зна светска историја.

4. *Комунизам је остварив само уз помоћ система терора*, тј. насилно, снагом страха и крви. У његовој основи стоји његова *противприродност*. Живи и здрави инстинкт може да га прихвати само као омрзнути јарам који ће му бити наметнут путем

претње, понижења, изгладњивања и страха од смрти. Хиљаду-годишње навике, продукт саме природе, не могу се укинути простом забраном. Свемоћ државе остварива је једино тамо где је народ заплашен до краја. Скршити отпор маса и срушити историјски дато устројство живота не постиже се ”добрим”, поготово ако се жели постићи брз ”револуционарни темпо”. Уништење непријатељских класа не може се постићи речима, оно неминовно води масовној ликвидацији људи. Према томе, укидање приватне својине захтева реке људске крви и води систему терора.

5. Комунизам *нипошто не води праведности*. Он почиње са позивима на ”једнакост”, као да једнакост означава праведно устројство живота. Међутим, у *самој ствари*, људи су *од природе неједнаки* и изједначавају њихова природна својства (узраст, пол, здравље, мишићну снагу, нервну конституцију, таленте, склоности, нагоне, потребе, жеље) - није могуће. Али у таквом случају праведност не захтева ”једнакост” већ нешто друго, заправо *објективно-неједнако поступање с објективно-неједнаким људима*. Формула праведности не гласи свима једно те исто” већ ”свакоме своје”. Отуда би уједначавање људи по свим правима било дело вапијуће неправде. Задатак је другачији: треба *укинути штетне и неправедне неједнакости* на исти начин као и *неправедне и штетне једнакости*, и успостављати нове, за живот корисне и праведне неједнакости.

Уместо тога комунисти прокламују ”једнакост људи по природи”, обећавајући им опште изједначавање у правима, које ће тобоже бити праведно. У суштини, они најпре стварају свеопшту *једнакост у бесправљу*, а затим - нову, *обрнуту неједнакост*, у корист чланова своје партије која се претвара у привилеговану касту састављену од најзавидљивијих, најсуровијих, најпревејанијих и најсервилнијих људи. Према томе, укидање приватне својине не само што не води праведности већ, напротив, ствара систем нових вапијућих неправди.

6. Комунизам *нипошто не ослобађа људе*. Он се уводи принудно и насилно и зато укида сва животна права и слободе. Он остварује највећу и безусловну форму радне зависности, систем свеопштег најамног рада, монополског послодавства, експлоатације, незаштићености, несигурности и општег снижавања нивоа живота. Комунизам не ослобађа трудбеника већ га дефинитивно покоравља: *сви се претварају у пролетере*, а од пролетера се одузимају *све* могућности одбране њихових класних и професионалних интереса (ишчезава приватна конкуренција, нема слободних синдиката, слободне штампе, кооперације итд.). Сви недостаци и мане капиталистичког уређења остварују се у диновским, чудовишним размерама и при том свесно и плански, с позивањем на то да ”у радничкој држави радници немају од кога и од чега да се штите”. Према томе, укидање приватне својине не само

што не доноси људима ослобођење, већ им одузима и последњу слободу. ”Скок из царства нужности у царство слободе”, који су предвиђали Маркс и Енгелс, показао се као илузија и обмана.

Према томе, идеја комунизма, која доследно проистиче из материјалистичког безбожничког, припада оним лажним идејама које, очигледно, много обећавају али у стварности разочаравају и доводе људски живот до истинске пропасти. Покушај да се одбаци и укине приватна својина поткопава једаи од последњих и неопходних темеља живота; њега можемо упоредити с покушајем сечења гране на којој се седи, или с покушајем преуређења људског организма путем оперативног уклањања плућа. Такав покушај у његовој историјској реализацији доказује снагом очигледности да се проблем приватне својине *нипошто не своди на то које спољашње ствари стоје људима на њиховом спољашњем располагању и, уз то, којих заправо људи...* Приватна својина је повезана с људском природом, с телесним и духовним устројством човека, са животом *људског инстинкта*, с оним унутрашњим мотивима који приморавају човека да се бави спољашњим стварима и ствара привреду. *Ти унутрашњи мотиви*, те *инстинктивне побуде према раду*, не могу се некажњено ”уништити” или ”укинути”. Приватна својина позива људски инстинкт на рад; укидајући је, њен зов треба заменити нечим еквивалентним. Али ”идеал” свеопште покорности, принуде и неправедности, тај зов не може ничим заменити; напротив, он може само да изазове *највећу одвратност према раду*, право *бекство од рада*, *опште очекивање привредног неуспеха тог новог система*, *прећутни генерални штрајк свих личних инстинката*. И та *самоапстиненција масовног инстинкта унутар привредног процеса* је у истој мери природна и психолошки разумљива, колико и фатална за комунистички систем.

А то значи да увођење комунизма не само што не компромитује идеју приватне својине, већ је *дефинитивно рехабилитује*. Тако ће покушај да се да предност лажном путу неизбежно вратити човека на прави пут јер ће он пре или касније увидети своју грешку. Питање је једино у томе после колико ће неуспеха и патњи он то схватити и доћи до одговарајућих закључака.

3. Утемељење приватне својине

Утемељити приватну својину значи - показати њену *неопходност* за човека, њену *животну сврсисходност* и њену *духовну исправност*. То значи указати на она суштинска обележја човека - природна, инстинктивна и духовна - на основу којих је неопходно прихватити приватну својину, признати је, учврстити и заштитити. _

—
Међутим, то не значи одобрити и оправдати сваку *постојећу расподелу имовине и богатства*. Обично се та два питања

мешају, што је апсолутно недопустиво. Институција приватне својине може да буде нужна, сврсисходна и оправдана, али актуелна подела имовине може да буде и неоправдана и животво нецелисходна. *Нужно је да ствари припадају људима с таквом потпуношћу, искључивошћу и чврстим гаранцијама које ће у души свакога подстицати потпуну и неисцрпну вољу за стваралачким радом*, али уопште није неопходно да се људи деле на пребогате и сиромашне, или на монополске послодавце и незаштићене најамнике. Фактичка расподела имовине је неједнака у различитим земљама и она се, само на основу тога, не може „оправдавати” или осуђивати у целини. Али и у оквирима сваке појединачне земље, сврсисходност својинске расподеле може да буде неједнака у различитим областима живота (земљопосед, кућевласништво, шуме, фабрике, занатски алат, железничке пруге, стока, библиотеке итд.). Уз то имовина све време прелази из руку у руке, ситуације се мењају, уздижу се нови слојеви људи, варира ниво народног благостања, ниво приватне акумулације је променљив и непостојан. Као додаток свему, могућа је и државна прерасподела власништва (на пример, такозвани "земљишни максимум", упор. Столипинову реформу), која мора да се спроводи тако да *идеја приватне својине и осећање приватног власништва* не буду доведени у питање. Речју, утемељити приватну својину не значи оправдати било какву и свакојаку расподелу имовине или, тим пре, било коју и разноврсну *злоупотребу* имовине (шканирање, зеленаштво, експлоатација, паљевина своје куће ради наплате осигурања итд.).²

Говорећи о приватној својини ја подразумевам *располагање приватног лица над стварима* - располагање *потпуно, искључиво и чврсто гарантовано правом* (тј. обичајем, законом и државном влашћу). Дакле, ја подразумевам управо право својине, тј. *законско пуномоћје*, а не фактичко поседовање моћи нити самовољну отимачину. Ја подразумевам управо право *лица*, тј. пре свега индивидуалног људског бића обдареног личним инстинктом и личним духом, које поседује субјективну правну свест и субјективну привредну вољу, и, при том, *приватног* лица које следи своје приватне интересе радног, привредног карактера.³ Управо таквом лицу треба омогућити *потпуно* распола-

² Ова ограда се односи и на законе који у различитим земљама различито регулишу правну институцију приватне својине. Ко иступа као заступник принципа приватне својине, тај нипошто неће иступати и као "апологета" свих постојећих закона, и законодавстава који регулишу ову институцију.

³ То нипошто не значи даја одбацујем право приватне својине "правних лица", или право јавне својине која припада држави или муниципалитетима. Ја намерно усредсређујем своју пажњу на "најједноставније испољавање" својине и сопственика - на приватну својину човека појединца која се нарочито радо оспорава.

гање неком ствари, тј. право да у сваком погледу одређује њену судбину (право да се њоме користи или не користи, да њоме располаже, да је мења, уступа, продаје, поклања, баца или чак уништава).⁴ То располагање мора бити *искључиво*, тј. Власник мора имати право да одстрани сва друга лица у погледу коришћења ствари или деловања на њу, он мора да има право да захтева њено враћање од отмичара итд. Најзад, то располагање мора бити *чврсто загарантовано*, тј. регулисано законима, заштићено правном свешћу суграђана, полиције и суда, и не сме бити изложено сталним претњама одузимања или, тим пре, бесплатног одузимања од стране политичких партија или државних власти. Приватни власник мора бити *сигуран у свом власништву над својим стварима*, тј. у законитост свога власништва, у његово признање, уважавање и животну сврсисходност; он мора бити спокојан у погледу његове неоспорности и трајности, мора бити сигуран да његова имовина неће бити изложена ни нападу, ни пљачкању, ни паљевини, ни експропријацији; он треба спокојно да размишља о судбини својих ствари, о плановима дугог стваралачког даха, антиципирајући приватне интересе своје деце и унука.

То је човеку неопходно и у *инстинктивном* погледу и у духовној *димензији* и то стога што је, како његовом инстинкту, тако и његовом духу, од *природе својствена персонална, индивидуална форма живота*.

Идеја приватне својине нипошто није измишљотина лукавих и грамзивих људи, како су наивно мислили Русо и Прудон. Напротив, она је *од природе* укоренења у човеку на исти начин као што су од природе човеку дати индивидуално тело и индивидуални инстинкт. Човеково тело је ствар међу другим стварима које су му неопходне (човек лежи, хода, дише, греје се, храни, лечи итд.). Да би живео, човек мора да се *бави* тим стварима, да их *прилагођава* својим потребама, посвећује им своје *време*, улаже у њих свој *рад* (телесно-мишићни, нервно-душевни и теоријско-духовни), да их *усавршава уносећи у њих себе и своје вредности*, "заодевајући се" у њих⁵ на неки начин - речју, *претварајући их у објективни израз и продужетак сопствене личности*. Ту своју повезаност са стварима, то уношење себе у њих, човек може понекад да сведе на најоскуднији минимум: једни то чине из лењости и безбрижности (на пример, италијански лаца-

Ограничења су могућна, али она морају бити побројана у обичајима, уговорима или законима. Одсуство ограничења значи неограничену пуноћу власничког права. Упр. убедљиву анализу код В. И. Синајског: *Основи грађданског права. Рига, 1931, стр. 58-61. И даље.*

⁵ Отуда у науци термин "инвестирати", инвестиција" - облачити, облачење.

рони), други ради више духовне концентрације (индијеки јогини, хришћанске аскете). Али човеку није дато да то сасвим занемари. Код човека пак, који је изградио *привредну културу* то општење са стварима постаје основни облик његове делатности.

Привређујући, човек не може а да се не *саживи са ствари*, да се уживи у њу и да је уноси у свој живот. Власник посвећује својој парцели, својој шуми, својој грађевини, својој библиотеци не само време и не само рад; он не само што "залива знојем" своју земљу и израђује се до премарања, до бола, до рана на телу, он се *стваралачки брине* о свом делу, уживљава се у њега путем уобразиље, проналази, надахњује се, напреже вољу, радује се и жалости, прима срцем. При том, он не само што одређује и усмерава судбину својих ствари, већ и он сам везује за њих *своју судбину*, поверавајући им своју садашњост и будућност (своју, своје жене, деце, потомства, рода). Све човекове *страсти* се укључују у тај привредни процес - и племените и ружне - од религиозно-уметничких побуда до честољубља, таштине и тврдичлука. Сви људски *интереси* везују се за успех или неуспех ствари - од инстинкта самоодржања, до највиших, духовних потреба. То значи да је човек повезан са стварима не само "материјалним" интересом, већ и *вољом за савршенством, стваралаштвом и љубављу*.

Човек не само што живи од "ствари", тј. од њених плодова и прихода, већ живи *заједно с њом и у њоу*, он је ствара, ствара из ње, ствара њоме; он објективира себе у њој, уметнички се поистовећујући с њом, усавршава је својим радом и одрицањем У њену корист, и усавршава себе помоћу ње; он иживљава у њој енергију тела, душе и духа. Све то нису празне речи нити апстрактне измишљотине. Називајући своју земљу "мајком" и "хранитељком", ратар је заиста воли, поноси се њоме, издваја на страну и штеди за њу, тугује без ње.⁶ Баштован не само пгто једноставно "копа у врту" већ *стваралачки чује* живот свог цвећа и дрвећа и, узгајајући их, он их усавршава и такорећи наставља Божје дело стварања света. Градећи себи кућу, човек ствара себи темељ своје телесне егзистенције и средипгте духовног живота, он ствара себи *лично-интимни* кутак на земљи, своје *свето огњиште*, својеврсно своје спољашње "ја". Сви знаменити одгајивачи коња и зоолози, били су уметнички заљубљени у дело својих руку. Погромаш и паликућа је ужасан не толико због причињене штете, колико због незајажљиве зависти и дивљачке мржње према туђем достигнућу и савршенству, због презира

У Старој Русији земља коју сељаци нису обрађивали називала се „дика пасма“ тј. мртва пустош, смоласто блато, а сељак без земље називан је "бобылем", тј. беземљашем и бескућником. Упор. код Максимова: *Крылатие слова*, стр. 191.

према туђем стваралаштву, због слепоће према "инвестираној" духовности.

Човеку је дато да *уметнички индивидуализује* не само свој однос према људима, већ и свој однос према спољашњим стварима, према природи, грађевинама, према земљи, према свакидашњем животу. Човеку је дато да се *уметнички поистовети* не само с пријатељима и песничким ликовима омиљених песника, већ и са ружама у врту, с однегованим виноградом, са шумом коју је засадио својим рукама, са искласалом њивом и фабриком коју је подигао. Само религиозно мртви и уметнички опустошени људи, људи механичког века, папирнато-кабинетски резонери могу да помисле да привредни процес настаје из *егоистичког користољубља* (грамзивости) и *физичког рада* и да се он састоји у томе што "класни пауци" "исисавају крв" из "неквалификоване радне снаге". Тешко је рећи чега је више у том гледишту - апстрактне измишљотине, лукаве демагогије или моралног лицемерја, али је несумњиво да је жива и дубока суштина привредно-стваралачког процеса пренебрегнута и у потпуности испуштена из вида. Процват и обиље не ствара се "глађу" и "жеђу", па чак ни *здравим инстинктом и интересом*, већ *целом душом* уз неминовно суделовање духовних побуда и потреба - позвањем и надахнућем, осећањем одговорности и уметничким осећањем, карактером и стваралачком уобразиљом. Само се по себи разуме да је код сваког човека комбинација ових побуда и снага различита, да свако у стваралачком општењу са стварима суделује *свим својим бићем* и да је успех његовог стваралаштва условљен не само напорима његовог инстинкта, већ и напорима његовог духа.

Привредни процес је, према томе, *стваралачки процес*; предајући се њему, човек уноси своју личност и свој живот у ствари и у њихово усавршавање. Ето зашто привредна делатност има не само телесно-мускулатурну природу и не само душевну димензију, већ и духовни корен. Привредна делатност има *религиозни* смисао и источник јер је у њеној основи *религиозно прихватање света*, она има *морални* значај и димензију јер је манифестовање *љубави*, остварење *дужности и дисциплине*; она поседује *уметничку природу* јер нагони човека да се *уживи* у живот ствари, *поистовети* с њима и *усавршава* њихов начин постојања; она има своје *сазнајне* корене јер води човека ка *проучавању оних* закона који управљају стварима и њиховом судбином и, најзад, она поседује *друштвену и правну природу* јер почива на *организацији* заједничког живота и захтева *правичну расподелу правних овлашћења и обавеза*. Лично-инстинктивно и лично-духовно општење човека са стварима има истовремено и *привредно-производни* и *духовно-стваралачки значај*, и отуда оно неизбежно мора бити признато, учвршћено и заштићено

правом, схваћено као нужно, законито овлашћење без икаквих ограничења. Човек мора да уноси свој живот у живот ствари: то је неминовно по природи и драгоцено у духовном погледу. Стога то и јесте човеково природно право које се мора осигурати законима, правним системом и државном влашћу. Управо се у томе и састоји право приватне својине.

То право мора бити неприкосновено и загарантовано, иако, разуме се, не и неограничено. Нема "неограничених" права: свако овлашћење се негде завршава, а завршава се управо тамо где почиње туђе овлашћење, па је отуда - моја дужност и моја забрана. У различитим државама границе приватне својине (и по предмету права и по садржају ограничених овлашћења) различито су законски регулисане. Па ипак у оквиру својих утврђених граница то право остаје и треба да буде загарантовано и искључиво. То је неопходно стога да би човек желео и могао да се унесе у своје ствари поуздано и целовито, час проширујући њихов круг радом и законитим стицањем, час сужавајући тај круг продајом, поклањањем или уништавањем.⁷ Омогућавање таквог права представља елементарно поверење према човеку појединцу, његовом здравом инстинкту, његовој привредној практичности, према његовој правној свести, поверење у то да ће он хтети и умети да се стваралачки користи правом које му је стављено на располагање. У исто време, то је мера која буди и подстиче његову стваралачку иницијативу, иницијативу приватне личности која следи своје приватне интересе, али која је у стању да их усклади са туђим и општим интересом - с једне стране, те стварањем нових привредних вредности и њиховом разменом - с друге стране, уз поштовање и учвршћивање законског правног поретка. Приватна својина такорећи "позива" човека на радно и творачко инвестирање, и тај "позив" мора бити поткрепљен стварним и чврстим гаранцијама јер је право "инвестирање" могуће једино тамо где је трудбеник уверен у загарантованост свога права, где се вечитом ризику, који потиче од стихије и од природе, не придружује друштвено-политички ризик. Право својине, као целовито, искључиво и осигурано право лица на поседовање ствари - пружа човеку најбољу и најповољнију прилику за улагање душевног и радног напора у привређивање. И тиме се питање с политичко-економске тачке гледишта може сматрати решеним.

И управо данас, након искустава комунистичке револуције, можемо с поузданошћу да кажемо да само овакав начин својине и располагања стварима - који заиста подстиче људски инстинкт да се стваралачки уноси у ствари, да се у томе ижив-

⁷ На пример, коришћењем животиња за исхрану, сагоревањем дрва или рукописа.

љава самоиницијативно и интензивно, и да гради своју будућност с поуздањем и без бојазни - има перспективу. Управо је такво устројство приватне својине. Напротив, они модели својине и расподеле ствари, који гуше људски инстинкт, застрашују га, слабе и такорећи кастрирају - осуђени су од почетка на пропаст и немају перспективе. Када желе да казне робијаша, онда круг његовог располагања својном сужавају на минимум или у потпуности гасе; међутим, и робијаш има право да прода своје рукотворине, да прима милостињу, да поједе своје следовање, да га да животињама или да га размени са суседима. Када оснивају или потпомажу пољопривредну задругу с њеним периодичним преуређивањима, онда тиме претварају власника у условног и привременог корисника парцеле, и поткопавају у њему и заинтересованост за рад, и вољу за квалитетним и интензивним привређивањем; он постаје сличан арендатору и почиње да испошћује земљу, приклања се изабљивачком привређивању. Када над било којом групом власника, или над целом земљом, виси опасност принудног одузимања, а тим пре одузимања без накнаде, онда то пресеца и убија "поверење" власника у ствари и људе, и економски штети читавој земљи. Социјализам и комунизам одбацују природно право људи на привредну самосталност и самоиницијативу па, према томе, и њихово право на приватну својину; тиме се људи практично изједначају с робијашима или доспевају у положај привредних ушкољеника. Све се то посебно односи на приватну својину над "средствима за производњу"; јер човек себе стваралачки инвестира - не у ствари за потрошњу, већ у ствари које служе за производњу.

Приватна својина, дакле, представља онај облик својине и рада који највише годи привредно-творачким моћима човека. И она се не може ничим заменити: ни наредбом и принудом (комунизам), ни антиинстинктивном "врлином" (хришћански социјализам). Човек се може привремено присиљавати насупрот свом инстинкту; постоје такође и поједини људи који су у стању да усвоје антиинстинктивну врлину. Али противприродна принуда и противприродна врлина никада неће постати стваралачки облик масовног живота.

Ако се човеку ускрати да ствара по сопственој иницијативи и побуди, он ће уопште престати да ствара. Волети, созерцавати, молити се и стварати могуће је само слободно, полазећи од сопствених потреба. Тај закон делује не само у религији и уметности већ и у животу породице и привреди. Јер и породица и привреда израстају уз љубави и остају живо стваралаштво. Из равнодушности не настаје стваралаштво већ мртво, механичко функционисање, индиферентно и формално отаљавање "наредног броја" форме ради, тек да други виде. Равнодушан човек ради без одушевљења: не зна за надахнуће; стваралач-

ка дубина његовог инстинкта остаје хладна, не улаже напор и губи се у јаловом ћутању. Брак без љубави не ствара ни здраву породицу нити даровито потомство; он је духовно и друштвено штетан. На сличан начин привреда без слободне унутрашње побуде, без личне иницијативе и приватне својине, бирократски вођена од стране индиферентних чиновника - не ствара ни благоднање, па чак ни колико-толико квалитетан производ у довољној мери: она је у друштвеном и државном погледу штетна. Искључити из привредног процеса принцип инстинктивне самоделатности, принцип личног интереса, принцип духовне слободе поверљивог самоинвестирања у ствари - значи све препустити на вољу формалног и корумпираног бирократизма, индиферентне лењости, празне надмености, јавне неодговорности, тајне саботаже и најжалоснијег расипништва. Ето зашто увођење комунизма не подрива идеју приватне својине већ је, напротив, рехабилитује и утемељује.

То утемељење би се укратко могло изразити овако:

1. Приватна својина је у складу с оним *индивидуалним начином егзистенције* који је човеку дат од природе. Она иде у сусрет инстинктивном и духовном животу човека, задовољава његово природно право на самоделатност и самосталност.

2. Приватна својина подстиче у човеку *инстинктивне побуде и духовне мотиве за напоран рад*, подстиче га да не штедећи своје снаге ствара боље. Она ослобађа привредну предузимљивост и личну иницијативу, и самим тим јача карактер.

3. Она власнику пружа осећање *сигурности, поверења у људе*, ствари и земљу, разгорева у њему жељу да у привредни процес уложи свој рад и своје вредности.

4. Приватна својина учи човека да *стваралачки воли рад* и земљу, своје огњиште и отаџбину. Она изражава и учвршћује његову укорењеност без које није могућа култура. Она зближава породицу увлачећи је у својину. Она храни и подстиче човеков државни инстинкт. Она му разоткрива уметничку дубину привредног процеса и учи га религиозном прихватању природе и света.

5. Приватна својина буди и васпитава у човеку *правну свест*, учи га да строго разликује "моје" и "твоје", поучава га правној узајамности и поштовању туђих овлашћења, узгаја у њему истинско осећање грађанског реда и грађанске аутономности, истински приступ политичкој слободи.

6. Најзад, приватна својина васпитава човека у духу *привредне солидарности* без нарушавања *привредне слободе*: јер сваки власник, богатећи се, обогаћује и своју околину и саму народну привреду. А власничка конкуренција не води само борби, већ и стваралачком напору који је неопходан народној привреди. И пут ка организацији светске привреде не води кроз

интернационалистичко-комунистичко поробљавање, већ кроз поимање и учвршћивање оне солидарности која израста из приватне привреде. Тако се разоткрива и утемељује духовни смисао приватне својине.

4. Друштвено схватање својине

Све што смо претходно рекли у прилог утемељењу приватне својине нипошто не треба схватити у том смислу да друштвени и правни поредак који из ње израста нема својих проблема, тешкоћа и опасности. Он их итекако има и њихово разрешење или превладавање уопште није лако. Међутим, пре свега треба да се осведочимо, као прво, да се све негативне манифестације приватно-правне дисхармоније капиталистичког поретка, све опасности несврхисходног и неправедног дељења на класе, а посебно завидљиве и осветољубиве класне борбе, сав терет поробљавања, нерада, сви губици због анархије производње - *нипошто не превладавају укидањем приватне својине*: јер комунизам ствара државни капитализам, нечувено ропство и беду, изазива у животу нову анархију производње, продубљује осећање зависти и освете, појачава класну борбу и доводи до највеће и најбезобзирније експлоатације радног човека. Као друго, треба схватити да се приватна својина не корени у *злој вољи грамзивих људи, већ у индивидуалном начину живота* који је човеку дат од природе. Ко жели да "укине" приватну својину тај мора најпре да "претопи" човекову природу и слије људске душе у некакву невиђену колективно-чудовишну творевину, и разумљиво је да му таква безбожна и бесмислена замисао неће поћи за руком. Све док човек буде живео на земљи у облику инстинктивног и духовног "индивидуума", он ће желети приватну својину и у томе ће бити у *праву*.

С обзиром на све то, убудуће треба тражити другачији излаз и то на путевима *духовног и правног васпитања људи*, на путевима *слободног рада и слободне доброте*, на путевима *изобиља, дарежљивости и неунифициране праведности и природне солидарности* људи. То су хришћански путеви, они ће довести човека до *друштвеног схватања својине*.

Према основном учењу Јеванђеља, "Царство Божије" се постиже у *унутарњем* свету човека (Лк 17,21), отуда људи морају да почну чишћење и преображај свога живота *изнутра* (Мт 23, 26; Мр 7, 20-23; Лк 11, 39). То је прво и основно што хришћани морају да усвоје: све се обнавља, очишћује и преображава изнутра - целокупни живот и целокупна култура. То важи и за државу и за привреду. Христос никада није осуђивао нити одбацивао приватну својину, а када је говорио о "богатима" којима је "тешко ући у Царство Божје" (Мт 19, 23-24; Мр 10,23-25; Лк 18,24-25), Он је имао у виду *не опсег њихове имовине, већ њихов*

унутарњи однос према богатству: они се "уздају" у њега (Мр 20, 4), "служе њему а не Богу" (Мт 6, 24; Лук 16,13); "сабирају себи" блага на земљи и бораве у њима "срцем" (Мт 6, 19-21) и "теку благо себи" а "не богате се у Бога" (Лк 12,21). Али Божја благода⁸ је *изнутра* већ походила и преобразила душе мноштва богатих људи почев од цариника Закеја и Јосифа Ариматејског. У складу с тим и сиромаша, и имућан и богаташ, могу да буду добри и зли и само је апостолима ("хајде за Мном" Мт 19, 21; "узми крст свој" (Мт 16,24; 10,38; Мр 8,34) Христос саветовао потпуно одрицање од имовине (упор. Мт 10, 8-10; Мр 6,8; Лк 9, 3). Осталима је Он заповедао *милоsrђе* (Мт 9,13; Лк 10, 37; упор. Рим 12, 8; Филип 2,1) и *дарежљивост* (Мт 5, 42; Лк 6, 30; упор. Еф 4, 28 и др.). Идући тим путем ми морамо да тражимо разрешења проблема који искрсавају у вези са приватном својином, пре свега кроз *унутарње васпитање и просветљење* људског бића, с тим, међутим, што би се непрестано тражиле и спроводиле оне духовно исправне и сврсисходне *државне мере* које би могле на спољашњи начин да исправе спољашње последице унутарњег несавршенства људи. У складу с тим, целокупни привредни проблем, а посебно приватно-правне привреде, мора бити *постављен на нов начин* како у науци, тако и у пракси; то је проблем *душе која привређује и њене истинске мотивације*, то јест проблем *духа који ствара културу* и његових истинских животних облика. Они начини привређивања који *нарушавају природну мотивацију* људске душе морају бити одстрањени на самом почетку. Уклањању подлежу и сви привредни облици и установе које *противурече људском духу*. И, истовремено, у људима треба непрестано *васпитавати животну-сврсисходну и духовно-честиту мотивацију привредне делатности и стваралаштва*. Празна је измишљотина да нарушени инстинкт и разорени дух могу да створе снажну и цватућу привреду. У ствари, само здрави инстинкт, комбинован са снажним и одваспитаним духом, може да нађе прави излаз и да створи *привредно изобиље у друштвено праведном поретку*.

Целокупна људска духовна култура - "многочислена" по субјекту и "над-лична" по својој вредности - поникла је *из личне духовности*, из оне првотне ћелије Духа која се означава као *духовна личност*. Човек се успиње ка Богу и савршенству не кроз одбацивање природе, не мимо ње и упркос њој, већ *кроз њу*. Ко хоће да се уздигне до надличног, тај мора да *прихвати лични принцип* и да ствара *из њега*. Стотину незналица неће створити науку, хиљаду кукавица не чини одред способен за борбу, милион сиромашних неће створити цватућу народну привре-

8

„Људима је ово немогуће, а Богу је све могуће” (Мт 19,26; Мр 10, 27; Лк 18, 27).

ду. У свим областима људске културе лични принцип не подлеже гушењу и искорењивању, већ прихватању, учвршћивању, васпитању, одуховљењу и хармоничном дисциплиновању. Не треба гасити "приватно" *већ стварати хармонију и равнотежу између мноштва "приватних"*. Није штетна приватна иницијатива већ *антидруштвено расположење* и понашање човека појединца. Није опасно лично стваралаштво већ *незајажљиво користољубље* невоспитане јединке. Није спас у социјализму већ у *стваралачком јединству слободe и правде*.

Али до социјалне правде се мора доћи тако да душа не буде осакаћена а духовност изгубљена: јер стадо деморализованих варвара у стању је да упропасти и уништи сваку правду уколико успе да је пронађе. И слобода личног стваралаштва мора да буде осигурана, али без присуства капиталистичке експлоатације и масовне незапослености у друштвеном животу; јер коме је потребна "слобода" незапослености и умирања од глади?

Сваки човек мора у животу да има такво "место" на коме би могао *привредно-стваралачки чврсто да стоји на ногама*, ону сферу за коју би имао право да каже: "моје, а не твоје". То ће од њега створити живу ћелију друштвене привреде и олакшати му да без зависти и лојално призна туђи иметак: "твоје, а не моје". Што у народу буде више таквих живих привредних ћелија, тиме ће чвршће бити приватно-сопственичко устројство живота.⁹ Напротив, што у земљи буде више одумрлих привредних ћелија, што више људи буде изгубило привредно-творачку основу под ногама, тим више ће бити у народу кандидата за звање "незапосленог" а потом и стварно незапослених - тим ближе ће приватно сопственичко устројство бити ближе катастрофи. Није опасна разлика између богатих и сиромашних већ *привредна неукорењеност сиротиње, стваралачка бесперспективност* *нижег имућног слоја*.

Безнадежно губећи "моје", маса престаје да поштује "твоје", тј. све оно што је туђе; она неосетно почиње да се приклања "кулачком"* или "разбојничком" решавању питања: "што је моје - то је моје, а што је твоје - то је такође моје". Да би се уклонила од те саблазни, неисправно ју је позивати на пут апостолског и аскетског одрицања од свега што је на земљи "моје": то није идеал земаљског живота, то је идеал *одлажења* од земаљског стварања, идеал за мали број изабраних који су позвани да граде "земљу" управо тим својим одлажењем од ње¹⁰; маса, снагом свог здравог животног инстинкта, неће следити тај зов, а уколико би

⁹ У томе се састоји идеја аграрне реформе П. А. Столипина.* *Кулачко право* - право јачега, од кулак - песница, шака. (*Прим. прев.*).¹⁰ Види моју књигу *О противљењу злу силом*, гл. 22.

и кренула за њим, онда би уништила и себе и духовну културу на земљи. Али још је погрешније, попут комуниста, сугерисати маси да уопште не треба да буде ни "мога" ни "твога", да се може имати "заједничко" и "само заједничко", а да се нема "моје". Ако народи буду следили тај зов, ускоро ће се уверити да је "заједничко" без "мог" - "ничије", и да до „ничијег“ никоме није ни стало. Задатак није у томе да се у име *праведности* угаси *привреда*, а с њом култура и човечанство (Буда, Толстој). Али се задатак не састоји ни у томе да привреда постане самодоволна снага људског живота која ће подјармити људе и угасити и праведност и морално биће човека (комунизам). Разрешење проблема састоји се у томе да се изврши комбиновање *устројства приватне својине са "друштвеним" расположењем душе; слободне привреде с организованом братском праведношћу*.

Осећати: и деловати "друштвено", пре свега значи признавати на делу принцип хришћанске љубави и братства; то даље значи руководити се *не унифицираном праведношћу* ("свима једнако") *већ дистрибутивном праведношћу* ("свакоме своје по заслуги"); то значи - штитити слабе, сиромашне, болесне и немоћне; повезивати благостање целине с благостањем личности, и, најзад, будити и подстицати у свим слојевима народа квалитетне, стваралачке снаге људског инстинкта и духа. Последњих деценија уврежила се предрасуда да "друштвени начин мишљења" представља монопол социјалиста који тобоже предлажу најбоље, премда и најрадикалније разрешење питања друштвене праведности. Трагично искуство комунизма збрисало је ту предрасуду јер је показало каквим тегобним и понижавајућим *анти-друштвеним* последицама води увођење социјализма у пракси. Човечанству данас предстоји да тражи нову друштвену идеју, *ново друштвено схватање својине*. То ново схватање треба да пође од древних хришћанских основа.¹¹ Његове основе би се укратко могле формулисати овако:

1. Поседовати приватну својину и привредну самосталност која из ње проистиче, представља *велико добро*. Што је мање људи лишено тог добра, утолико боље. Што је више људи одвојено од својине, утолико је неправедније друштвено уређење, утолико је држава мање способна за живот.

2. Квантитативно изједначавање имовине је бесмислено и штетно; природна неједнакост људских моћи, способности и жеља ипак ће поново довести до *имовинске неједнакости*. Имовинска неједнакост се не превладава прерасподелом богатства већ ослобађањем душе од зависти, природном, братском добро-намерношћу; уметношћу да се буде задовољан оним што постоји;

¹¹У тражењу таквог разумевања написана је позната була папе Лава XIII "Regum novarum".

помишљањем не на оне који су богатији од мене, већ на оне који су сиромашнији од мене; увереношћу да богатство не одређује људско достојанство, и стваралачком трудољубивошћу. Васпитање мора да пружа људима *умешност духовног подношења неједнакости*.

3. Оно суштинско није човекова имовина већ срце и *воља*, а такође и дела која потичу из његовог унутарњег света. Постоје људи достојни сваког богатства, али постоје и људи који нису у стању да за добро употребе ни најништакнију суму.

4. Није најважније да у земљи не буде имовинске неједнакости, већ да не буде *привредно неукорењених, немоћних, незапослених, бесперспективних људи*. Сваког таквог човека свако треба да доживљава као национално-привредну рану, штетну и опасну за цео народ. Важно је да *свако поседује привредну полазну тачку*, да успон ка благостању не буде вештачки отежан, да корисни и продуктивни рад стварно обогаћује оног ко ради, да маса живо осећа *подстицајно деловање приватне својине*, а такође и *успешност и поштовање честитог рада*.

5. Нова покољења морају да се васпитавају у уверењу да приватна својина није једноставно "право", већ да је и *морално обавезујуће право*. Својина обавезује сваког на стваралачко коришћење свих њених могућности, на подношење великих друштвених обавеза и државних дажбина, на човечно поступање према свакоме ко на било који начин зависи од стварне власти сопственика, на сталну бригу о привредно обескорореним људима.

6. Приватној привреди је укорорена тежња за самодовољношћу и аутаркичношћу. Тој тежњи се морају противставити *трагања за новим облицима солидаризације* и сарадње приватних привреда ("кооперација" у ширем и ужем смислу те речи). Сваки приватни привредник мора да се осећа везаним законима *привредног инстинкта* (тржиште) и законима *привредничког духа* (отаџбина) са целокупним системом приватних привреда своје земље.

7. Три захтева: *изобиља, квалитета производа и дарезљивости* морају бити *укорорена у нарави народа*. Прва два захтева воде ка строгој економији и дисциплинованости рада, као и подизању технике *производње*. Трећи захтев *придаје расподели* прихода и продукта карактер осећајне друштвености и приступачности. _

8. Потребне су посебне мере за борбу с *антидруштвеним коришћењем својине* (експлоатација, "исцрпљујући рад", зеленашење, шиканирање). Морају бити установљени закони који би *друштвено коришћење својине чинили пријатним*, а антидруштвено - непријатним. Власник лишен осећања одговорности и осећања надкласне солидарности, који својом имовином распола-

же на штету других и понаша се антидруштвено, мора да се увери да је његов начин понашања *за осуду*, да његова својина ужива *мању заштиту*, да се такво вођење домаћинства показује економски, правно и морално неповољним за њега самог, како би он сам пожелело да крене другим путем итд.

Све ово, узето заједно, може се изразити на овај начин: *приватна својина мора бити осигурана, али народ треба систематски васпитавати правилном схватању њене идеје*. То васпитање мора да повеже унутарњи доживљај приватне својине и њеног спољашњег располагања с *племенитим мотивима и друштвеним побудама* људске душе и, у складу с тим, да разоткрива и чини безбедним рђаве мотиве и побуде. Приватна својина је власт: непосредно - над стварима, али посредно - и над људима. *Не сме се давати власт, а да се не васпитава за њу*. Приватна својина је слобода. Не сме се слобода стављати на располагање без поуке за њено коришћење у племените сврхе. Приватна својина је право. Том праву одговарају не само правно утаначене обавезе већ и морално-друштвене и патриотске - нигде формулисане и прецизиране *обавезе*. Приватна својина значи самосталност и самоделатност човека: не сме се полазити од претпоставке да је свако од нас "од природе" сазрео за њу и да је у стању да је остварује у животу.

Само снажан и духовно одваспитан дух је у стању да истински разреши проблем приватне својине и да на њеној основи створи цватућу и друштвену привреду.

И у том погледу је приватна својина потчињена свим основним законима људског духа.

ПОГОВОР

Овако изгледа пут духовне обнове који смо утврдили. То су примарна, фундаментална питања људског постојања, стара колико и свет, која у исто време захтевају од нас нову очигледност, ново разумевање и ново остварење. То су *облици духовног живота* неопходни човеку. Они представљају својеврсно органско *јединство*, целовито и нераскидиво, и ни један од њих не може бити произвољно одбачен или жртвован светској саблазни.

1. Треба научити *веровати*. Не - "веровати" упркос разуму и без основа, из страха или изгубљености, већ веровати целовито, заједно с разумом, веровати на основу очигледности која се распламсала у лично духовном искуству и која се не може угасити.

2. Таква вера се постиже *љубављу*, духовном љубављу према савршеном. Веровање и љубав су повезани у једно: у људској души, у дубини личног срца (субјективно) и тамо, горе, у самом духовном Предмету (објективно). Ко заволи *квалитет*, тај ће поверовати у Бога; ко заволи Бога, тај ће поверовати у квалитет и пожелети савршено у земаљским стварима.

Кроз веру и љубав - поима се и осмишљава *све остало*. Тако је смисао *слободе* у томе да човек сам заволи, да кроз љубав сам увиди и кроз очигледност се - сам увери; слобода је самостална, самобитна, стваралачка љубав и вера. И *савест* се покреће снагом *вере и љубави*. И породица је прво окриље *љубави и вере*. И *отаџбина* се поима *љубављу* и гради *вером*. И национализам није ништа друго већ љубав према самобитној духовности свога народа и *вера* у његове стваралачке богомдане силе. Без љубави и вере није могућна правна свест неопходна држави која штити нацију, и праведној организацији привредне делатности.

3. Ми се морамо научити *слободи*. Јер слобода *није* удобност живота, пријатност или "растерећење" и "олакшање" - већ претешки задатак с којим се изнутра морамо ухватити у коштак. Слобода је *бреме* које треба подићи и носити, како га не бисмо испустили или сами пали под њим. Треба *васпитавати себе* за слободу; треба сазрети за њу, дорасати до ње, иначе ће она постати источник саблазни и пропасти.

Слобода је неопходна *ономе који верује и ономе који воли*, да би вољено волео целовито и веровао искрено. Без слободе нема праве вере и љубави. Али прва манифестација слободе мора бити *акт савести*. И прво обитавалиште слободе мора бити породица, како би човек у породичној слободи дозрео до слободног патриотизма, слободног национализма и слободне државности.

4. Ми морамо да се научимо *акту савести*. Он ће нам открити живи пут ка доживљају Бога и ка *вери*. Он ће нас научити

самопрегорној љубави. Он ће нам даровати највећу радост - радост да се буде слободан у добру.

Савест ће нас научити да стварамо здраву, духовну *породицу*. Она ће нам открити уметност како се воли отаџбина и како јој треба служити. Она ће нас заштитити од свих саблазни и изопачености лажно схваћеног национализма.

5. Ми морамо да научимо да поштујемо, волимо и градиме своје *породично огњиште* - то првотно, природно гнездо љубави, вере, слободе и савести, ту неопходну и свету ћелију отаџбине и националног живота.

6. Ми морамо да се научимо *духовном патриотизму*, да се научимо задобијању отаџбине, и да ту уметност пренесемо сваком оном који се саблазнио о своју отаџбину, који се "нахерио" на страну интернационализма. Ми морамо да схватимо да се људи повезују у заједничку отаџбину снагом вере, љубави, унутарње слободе, савести и породичног духа, снагом духовног стваралаштва у свим његовим облицима; и, увидевши то, ми смо дужни да учврстимо своје свето право да будемо јединствена, духовно велика нација.

7. Истински национализам представља својеврсни завршни ступањ у том успону. И у њему се, као у фокусу, сабирају сви други духовни зраци. Зашто су се данас појавили људи који сумњају у исправност национализма? Зашто они замишљају национализам одвојено од вере, као манифестовање земаљске, изолационистичке охолости; одвојено од љубави, као оваплоћење умишљености и грамзивости; одвојено од слободе, као ратоборну тежњу за поробљавањем свих других народа; одвојено од савести, као систем агресивности, крвожедности, грабежљивости; независно од органског породичног живота, као произвољну и лицемерну измишљотину; независно од патриотизма, као антидуховни и антикултурни принцип... Ко је крив за такве заблуде? Да ли је допуштено ћутати при појави такве саблазни?

Не. Родивши се у епохи саблазни, окружени и омамљени саблазнима, ми морамо да тим привременим саблазнима противставимо *вечне основе духовног постојања*, које су човеку неопходне у његовом земаљском животу. Те вечне основе формирају јединствену духовну атмосферу, јединствени пут који морамо просећати и усвојити како бисмо на питање "у шта треба да верујемо" могли да одговоримо живом вером: у Бога, у љубав, у слободу, у савест, у породицу, у отаџбину и у духовне снаге нашега народа, почињући од Бога и враћајући се Њему, тврдећи да су и љубав, и слобода, и савест, и породица, и отаџбина и нација - само путеви који воде ка Његовом поимању и Његовом остварењу у човековом земаљском животу. Знамо да поред ових путева, ка Њему воде још и други путеви: и наука, и философија, и уметност. Али о тим путевима, и с њима повезаним погрешним тумачењима и саблазнима, треба говорити посебно.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	5
Глава прва: О ВЕРИ.....	7
1. Сви ми верујемо.....	7
2. Вера у живот.....	10
3. Није све достојно вере.....	15
4. Знање вере.....	18
5. Источник вере.....	24
Глава друга: О ЉУБАВИ.....	29
1. Шта је љубав.....	29
2. Љубав као пут.....	36
3. Љубав и вера.....	40
Глава трећа: О СЛОБОДИ.....	43
1. Спољашња слобода.....	43
2. Унутарње ослобођење.....	48
3. Политичка слобода.....	56
Глава четврта: О САВЕСТИ.....	60
1. Губитак.....	60
2. Лажни путеви.....	65
3. Истинити пут.....	70
4. Акт савести.....	76
Глава пета: О ПОРОДИЦИ.....	85
1. Значај породице.....	85
2. О духовно здравој породици.....	90
3. Основни задаци васпитања.....	95
Глава шеста: О ОТАЏБИНИ.....	106
1. Проблем.....	106
2. Стицање отаџбине.....	113
3. Шта је патриотизам.....	122
Глава седма: О НАЦИОНАЛИЗМУ.....	128
1. Идеја нације.....	128
2.0 националног васпитању.....	133
3.0 искушењима.....	138
Глава осма: О ПРАВНОЈ СВЕСТИ.....	145
1. Криза савремене правне свести.....	145
2.О слободној лојалности.....	150
2. О стваралачкој правној свести.....	154
Глава девета: О ДРЖАВИ.....	158
1. Жива основа државе.....	158
2. Идеја државе.....	162
3. О државној правној свести.....	165
4. Класе и партије.....	170
Глава десета: О ПРИВАТНОЈ СВОЈИНИ.....	174
1. Проблем.....	174
2. Лажни пут.....	176
3. Утемељење приватне својине.....	181
4. Друштвено схватање својине.....	189
ПОГОВОР	195

Иван Иљин

ПУТ ДУХОВНЕ ОБНОВЕ

Библиотека

РУСКИ БОГОТРАЖИТЕЉИ

Издавач

ЛОГОС, Београд

За издавача

ВЛАДИМИР МЕДЕНИЦА

Превод

ДОБРИЛО АРАНИТОВИЋ

Коректор

ФИЛИП МЕДЕНИЦА

Идејно решење корица СВЕТИСЛАВ

БАЈИЋ

Тираж
500

Штампа
ЗУХРА, Београд

ISBN
978-86-85063-56-5

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

271 .2-284

141 .7

Иљин, Иван Александрович

Пут духовне обнове / Иван Иљин ; превео Добрило Аранитовић. - Београд : Логос, 2008
(Београд : Зухра). - 197 стр. ; 21 см. - (Библиотека Руски боготражитељи; 28)

Превод дела: Путь духовного обновления / Иван Ильин. –

Белешке уз текст.

ISBN 978-86-85063-56-5

а) Православна теологија б) Социјална философија
COBISS.SR-ID 146076684

Библиотека
РУСКИ
БОГОТРАЖИТЕЉИ

ОБНОВЉЕНА ИЗДАЊА

Георгије Флоровски
ХРИШЋАНСТВО И КУЛТУРА

Борис Вишеславцев
ЕТИКА ПРЕОБРАЖЕНОГ ЕРОСА

ВАСКРСЕЊЕ И РЕИНКАРНАЦИЈА

Кнез Јевгениј Трубецкој
ИСТИНА У БОЈАМА

Константин Леонтјев
ВИЗАНТИЗАМ И СЛОВЕНСТВО

Николај Берђајев
ФИЛОСОФИЈА СЛОБОДЕ

Александар Шмеман
ЗА ЖИВОТ СВЕТА

Николај Берђајев
СУДБИНА ЧОВЕКА У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ

Владимир Соловјов
СВЕТЛОСТ СА ИСТОКА

Семјон Франк
СМИСАО ЖИВОТА

Иван Иљин
ПУТ ДУХОВНЕ ОБНОВЕ